

2008 n 1-2.

2 566

ТАФАККУР

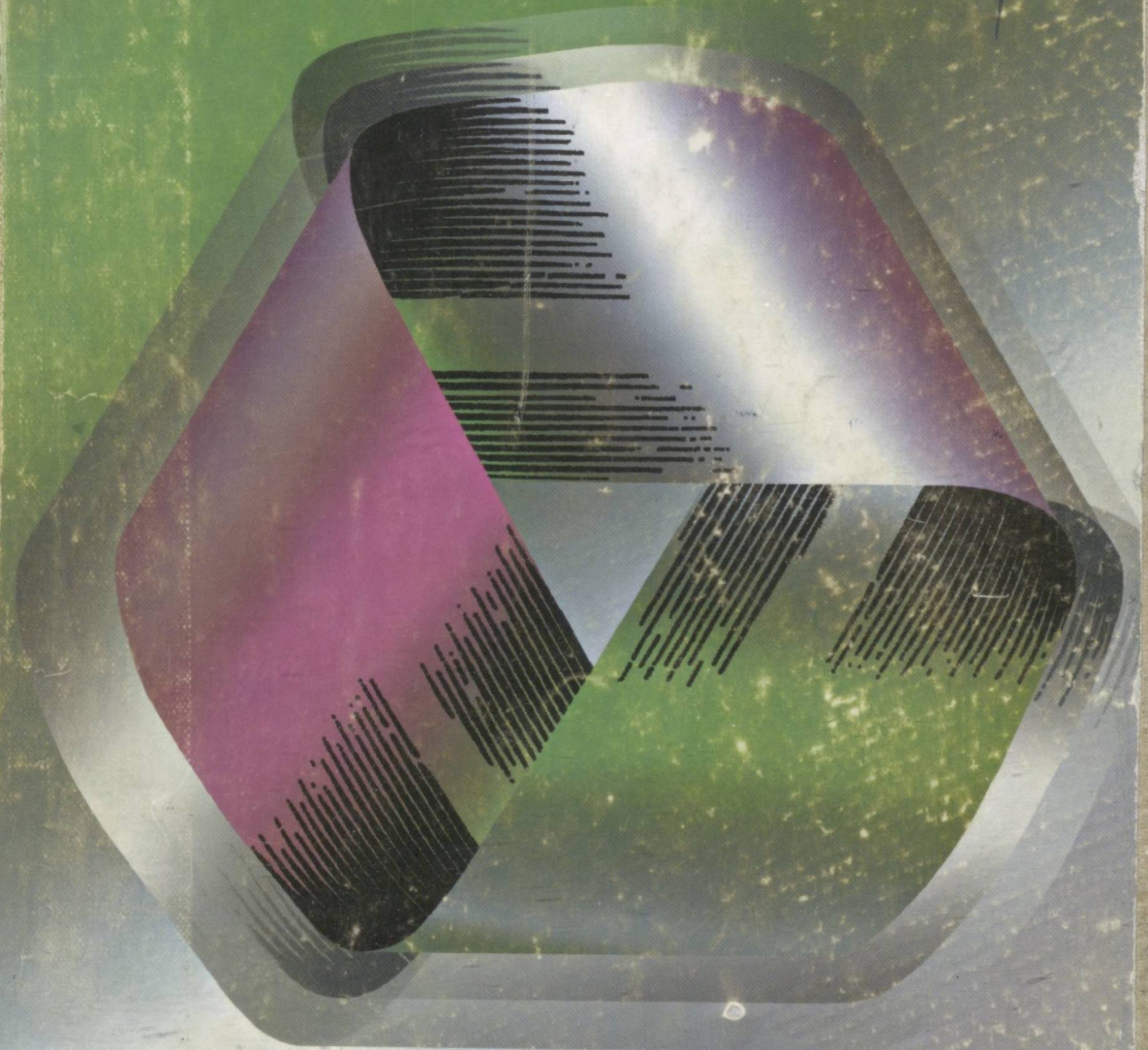

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ

ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

1/2008

ФИДОЙИ

Сочилиб ётади олтин ва гавҳар
Тогларнинг қаърида ё қумлоқ сойда.
Кимдир заҳмат чекиб йиғмаса агар,
У пинҳон бойликдан, айтинг, не фойда.

Бедов от кезади чўлларда яйдоқ,
Фалакка етгудек шаҳди, шиддати.
Ёвқур бир чавандоз бўлмаса бироқ,
Айтинг, чиқармиди донги, шуҳрати.

Асрий жумбоқни ҳам бир фозил ечгай,
Дарғасиз кеманинг сузмоғи гумон.
Кимдир ҳаловату уйқудан кечгай,
Шундан Ватани тинч, халқи ҳам омон.

Фидойи инсонлар: балки раҳнамо,
Балки оддий зотдир — ҳар қайда бордир.
Улар унутгайлар ўзин доимо,
Чунки қўлловчиси Парвардигордир.

Бор бўл, эзгуликка бахшида ҳаёт,
Заҳматинг туфайли етдинг ниятга.
Шоҳмисан, фуқаро — энди умрбод
Дахлдор бўлдинг сен абадиятга.

Абдулла ОРИПОВ

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Дамин ЖУМАҚУЛ

(масъул котиб)

Шоҳ САНАМ

(бўлим мудири)

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бўлим мудири)

Наргиза УСМОНОВА

(саҳифаловчи)

Журнални безашда Машраб
НУРИНБОЕВ олган суратлардан ва
ҳайкалтарош Азамат ҲОТАМОВ
асарларидан фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайриддин СУЛТОН

Нурислом ТҲХЛИЕВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-роқам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилмиз: 700047, Тошкент шаҳри, Маворуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2007 йил 21 декабрь кўни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16, 8 босма табақ, 4166-бўяртма. Нашр адади 3000 нуска.

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Султонмурод ОЛИМ. Яхлитлик.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Шаҳодат МУРОДОВА. Киприкдаги дунё.....10

Олим ТОШБОЕВ. "Оммавий маданият" таҳдиди.....16

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Ёзув маданияти бешиги. Давра суҳбати 22

Кўк турак ёзувидаги
"Ирқ битиғи"

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

"Ютуқ ҳам, ютқизиқ ҳам ўзимники". Ёзувчи
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ билан суҳбат.....30

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Эшқобил ШУКУР. Қалдирғочнинг кўзёшлари.....38

Воҳид ЛУҚМОН. Соғинч юзи — беҳижоб, очиқ.....44

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Эркин ВОҲИДОВ. Озодлик қайғуси.....48

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Шекспир машъали.....50

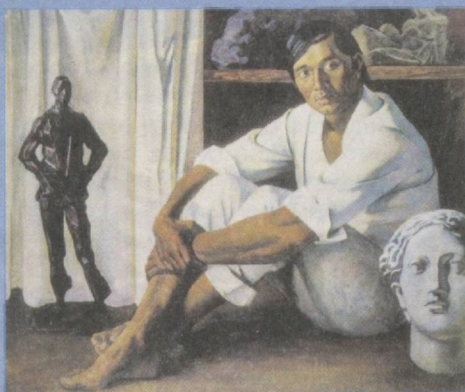
SAHIFALARIDA

саҳифаларида

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Баҳодир ХУСАНОВ. Гўзаллик
нимадир?.....64

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Ҳайкалтарош Азамат ХОТАМОВ

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Муҳиддин РАҲИМОВ. Суггестия
феномени ёхуд ўнгда кўрилган туш.....70

Муҳиддин РАҲИМОВ

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Пўлат ЗОҲИДОВ. Рабғузий саодати...74

ХАЗИНА

ГУЛБАДАНБЕГИМ. Хумоюннома
(парча).....82

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Омон МУХТОР. Шерлок Холмс
Бухорода.....90

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Иброҳим ФАФУРОВ. Биз нимадан
нажот кутамиз?.....106

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Забихулло СОИПОВ. АҚШ ташқи
сиёсатида ислом омили.....112

Мақсуда ХОЖИЕВА. Миллий онг ва
бағрикенглик.....113

Фазлиддин РАВШАНОВ. Раҳбар-
шунослик тадрижи.....115

Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ. Барқарор
юксалиш кафолати.....116

Собиржон ЮСУПОВ. Тилнинг ижтимоий
аҳамияти.....118

Улуғбек ҚИЛИЧЕВ. Кўҳна соҳанинг
янги имкониятлари.....119

Сайёра МУҲАММЕДОВА. Маърифат-
парвар олим мероси.....120

Соҳиба ШОКИРОВА. Халқона
оҳанглар мавжи.....121

Асрор НИЗОМОВ. Қайнар — обиҳаёт
манбаи.....122

Раҳимназар БОЗОРБОВ. Мустабидлик
дастаги.....124

Гўзал РАЗЗОҚОВА. Хоразм халфа-
чилиги.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуну.....127

ҲАҚЛИТЛИК

Ватан тарихи — яхлит тушунча. У бугунни ҳам ўз ичига қамраб олади. Чунки бугун эртагаёқ ўтмишга айланади; унинг замирида келажак ҳам яширин. Бинобарин, ҳар қандай келажакни бундан илгари кечган давр яратади.

Шундан келиб чиққан ҳолда бир фикрга амин бўлайлик: замонлар ўтар, ҳеч шубҳа йўқки, келажак авлодлар мустақилликнинг дастлабки босқичлари, айниқса, биз гувоҳ, ҳатто бевосита иштирокчи бўлган айнан 15-16 йилини унутмайди — ўрганади, таҳлил этади, қайта-қайта хулоса қилади.

Шу нуқтаи назардан давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент девонининг Ватанимиз мустақиллиги 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли” сарлавҳали маърузаси муҳим тарихий аҳамиятга эга. Босиб ўтилган мураккаб ва машаққатли йўлнинг мустақиллик ташаббускори, ислохотлар назариятчиси томонидан атрофлича таҳлил қилиниши эса унинг қадр-қимматини янада оширди. Шу таҳлиллар асосида маърузада Ўзбекистоннинг бевосита келажак стратегияси ҳам белгилаб берилди.

Юртбоши 16 йиллик даврни икки муҳим босқичга бўлиб таҳлил этди. Биринчи босқич (1991-2000 йиллар) — ўтиш, миллий давлатчилик асосларини шакллантириш даври. Иккинчи босқич (2001-2007 йиллар) — фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилиш даври.

Албатта, Президент Ислом Каримовнинг кўплаб маърузаларида Ўзбекистоннинг истиқлол йилларида босиб ўтган йўли бот-бот таҳлил этилган, муайян масалалар юзасидан тегишли хулосалар чиқарилган. Қолаверса, истиқлол тарихи ҳақида талай китоблар, мақолалар ёзилди, эшиттириш ва кўрсатувлар эфирга узатилди, таълим тизимида турли йўналишлардаги дарслар сифатида ўқитилди. Бироқ зикр этилган маъруза ортда қолган 16 йиллик давр яхлит тарзда назардан ўтказилгани билан алоҳида ажралиб туради.

Маърузанинг аҳамиятини обдон ҳис этиш учун унда келтирилган мана бу эътироз мағзини чақишнинг ўзи етарли бўлса керак: *“Шуни таъкидлаш лозимки, мустақилликка эришиш даври ҳақида, эски тузум инқирозга дучор бўлиб, собиқ Иттифоқ пароқандаликка юз тутган бир пайтда мамлакатимизда тобора кескин тус олган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий вазият, ўзлигимизни англаш ва топталган миллий ғуруримизни тиклашга қаратилган интилиш кучайиб боргани, Ватанимиз мустақиллигини қўлга киритиш қандай шароитда кечгани ҳақида **ЯХЛИТ** (таъкид бизники — **С.О.**), ягона ва холис кўз билан қараб баҳо берадиган жиддий таҳлил-тадқиқот ҳозиргача амалда йўқлигини афсус билан айтишга тўғри келади”*.

Маърузачи бундай таҳлил-тадқиқотнинг бугун нақадар долзарблигини таъкидлашни ҳам унутмади: *“Ўзбекистон мана шундай таҳликали ва мураккаб вазиятда қандай мақсадларни кўзда тутиб, қандай амалий чора-тадбирларни амалга оширганини, бу ҳаракатларнинг илмий-тарихий, мантикий ва қонуний замани ва омиллари, керак бўлса, истиқлол ўзбек халқига тўхфа сифатида берилмагани — буларнинг барчаси ҳақида ҳар тарафлама чуқур ёритиб ва исботлаб берадиган изланиш ва таҳлил бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмаганини қайд этишимиз зарур”*.

Мазкур маъруза келажақда истиқлол даврининг ана шундай яхлит тарихини яратиш учун пухта дастуриламал бўлиб хизмат қилишига шубҳа йўқ. Негаки унда халқ ва давлат босиб ўтган йўлнинг умумий йўналишлари аниқ-

лаб берилди. Ўн олти йилда эришилган ютуқлар ҳақидаги умумий хулосалардан ташқари иқтисодий ислохотлар; бозор иқтисодиёти асосларини яратиш; мамлакат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, унинг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш; ташқи сиёсат ва дипломатик хизматни шакллантириш; кадрлар тайёрлаш; маънавият; миллий ғоя ва мафкура-ни шакллантириш; давлат ва жамият қурилиши; суд-ҳуқуқ тизимини ислох қилиш; иқтисодий ривожланиш; қишлоқ хўжалиги; транспорт-коммуникация тизимини ривожлантириш; халқ фаровонлигига эришиш; соғлиқни сақлаш соҳаларида амалга оширилган ишлар факт ва рақамлар асосида изчил таҳлил этилди.

Буларнинг замирида муайян мақсад-муддао, режа-мўлжал, ҳаракат-интилиш, меҳнат-машаққат, энг муҳими, оқилона сиёсат ҳамда халқ билан давлат ўртасидаги чамбарчас бирлик мужассамлашган. Эндиликда улар бўйича махсус илмий-амалий тадқиқотларни амалга ошириш, жилд-жилд китоблар ёзиш мумкин ва керак. Чунки бу ишлар халқ ва давлат тақдирида туб бурилиш ясаган икки муҳим ва мураккаб вазифани бажарди. Биринчиси — қарамликдан қутулиб, Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудида янги мустақил давлат қуриш. Иккинчиси — зўравонлик асосида шаклланган ижтимоий-сиёсий тузумдан (социализмдан) воз кечиб, бошқа бир ижтимоий-сиёсий тузум (бозор иқтисодиётига асосланган демократик тузум, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат) барпо этиш.

Кези келганда айтиб ўтиш жоизки, тарихда ҳеч қачон ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида алоҳида ва яхлит давлат бўлмаган. Айниқса, кейинги асрларда бу маконда учта давлат (Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари) ташкил топган. Аммо уларни ўзбеклар (Бухорода манғитлар, Хивада қўнғиротлар ва Қўқонда минглар) бошқарган, мазкур ҳудудлардаги миллий таркибнинг ҳам асосий қисми халқимиз вакилларидан иборат бўлган. Афсуски, мустаҳкам миллий бирлик, кучли сиёсий яхлитлик етишмагани сабабли асрий шон-шавкатга эга юрт XIX аср иккинчи ярмида босқинчиларга мағлуб бўлди, мустамлакачилик домига тушди. Сирасини айтганда, чор ҳукумати бир халқнинг уч сиёсий ҳокимиятга ажралиб кетганидан бевосита манфаатдор эди — собиқ Қўқон хонлиги тўлиқ, Бухоро амирлигининг айрим ҳудудлари Туркистон генерал-губернаторлигига бўйсундирилди, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги эса вассалга айлантилди. Бу эса бўлиб олиб бошқариш учун мустамлакачиларга жуда қўл келди.

Собиқ шўро даврида ҳам ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди бирданига шакллангани йўқ. Аввал Тожикистон АССР ажралиб чиқди (1929), кейин Қорақалпоғистон АССР қўшилди (1936), Еттисой тумани Қозоғистон ҳудудига ўтказилиб, Бўстонлиқ тумани бизга берилди ва ҳоказо. Хуллас, Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудида узоқ тарихий жараёнлар маҳсули сифатида маъмурий-сиёсий яхлитликка эришилди.

Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин биринчи галдаги вазифа шу ҳудудда давлат яхлитлигини таъминлашдан иборат эди. Бу эса давлат ва халқдан кенг қамровли ишларни амалга оширишни тақозо этарди. Бу вазифалар давлат чегараларини ўрнатишдан тортиб минтақалар муқобил ижтимоий тараққиётини таъминлашгача бўлган ўта мураккаб масалаларни қамраб олар эди.

Президент Ислом Каримов маърузасида алоҳида мамнуният билан тилга олинган уч буюк йўл қурилишининг ўзинигина бир мушоҳада қилайлик.

Фарғона водийсидаги вилоятларни пойтахтдан Қамчиқ довони ажратиб туради. Илгари довоннинг илонизи йўлларида қиш маҳаллари мутлақо

юриб бўлмас, ёз пайтлари эса ғоятда нокулай ва хавфли эди. Тожикистон орқали ўтган катта йўл билан юрилса, биринчидан, узок масофани айланишга тўғри келар, иккинчидан, бу қўшни мамлакат яқин-яқинларгача тинч эмас, учинчидан, ҳамсоя давлат ҳудуди орқали юриш ҳар тарафлама қимматга тушар эди.

Шу маънода давлат яхлитлигини таъминлаш борасида Ўзбекистон мустақиллик йилларида бунёд этган энг буюк қурилиш — Қамчиқ довони бўлди деб баралла айта оламиз. Бу стратегик аҳамиятга эга буюк иншоот ҳисобланади. Метин қоялар кесилиб, йўл кенгайтирилди, баланд тоғлар устидан ўрлаган йўл пастроқдан ўтказилди, бири 1100 метр, иккинчиси ярим километрга чўзилган туннель тортилди.

Ёш, эндигина қаддини ростлаб келаётган миллий давлат учун бу катта ютуқдир. Зеро, бу йўл Осиёдаги қудратли мамлакатларнинг биз билан ҳамкорлик қилишига яна бир муҳим қулайлик яратди. Қолаверса, 7 миллионли водий аҳолиси мамлакатнинг бошқа минтақалари билан боғланди, юкини олиб келиши, етиштирган маҳсулотларини олиб чиқиши учун қулай имкониятга эга бўлди. Иккинчидан, довон орқали водийдаги ишлаб чиқариш корхоналари хомашё билан таъминланыпти, айниқса, Фарғона ва Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводларига Ангрэндан кечаю кундуз нефть хомашёси ташиляпти. Шу тарика мамлакатнинг шарқи коммуникатив жиҳатдан мустаҳкамланди.

Юртимиз шимолида жойлашган икки минтақа — Қорақалпоғистон Республикаси билан Хоразм вилояти ҳам бошқа минтақалар, хусусан, пойтахтдан маълум даражада узилиб қолган эди. Чунки у ёққа борадиган темир йўл Туркманистон ҳудудидан ўтар, Бухоро вилоятидан чиққандан кейин қўшни давлат чўллари бўйлаб нақд бир кун юрилар эди. Аввало, вақтдан ютқазилар, шунингдек, ҳар бир вагон учун бож тўланар эди.

2002 йилнинг охирига келиб умумий узунлиги 633 километрга тенг Навоий — Нукус темир йўли ишга туширилди. Аввало, масофадан ютдик, йўлга кетадиган вақт 6 соатга қисқарди. Бундан ташқари, шу янги йўл ёқасида ҳаёт жонланди.

Қашқадарё билан Сурхондарё вилоятлари ўзаро қўшни бўлса-да, бироқ Қаршидан Термизга бориш учун поезд Туркменистон ҳудудида соатлаб юриши керак эди. 2007 йилнинг августида жами 223 километрлик Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон йўли ишга туширилди. Натижада жануб ҳам мамлакатнинг бошқа ҳудудлари билан маҳкам уланди.

Давлатимиз раҳбари *“юртимизда транспорт коммуникация тизимини ривожлантириш масаласига ҳам республикамизни жадал тараққий топтиришнинг асосий шarti ва мезони сифатида катта аҳамият берилаётгани”*ни, биз санаб ўтган шу уч буюк йўлнинг *“бу борадаги ўрни ва аҳамияти қанчалик беқиёс экани”*ни таъкидлади. Юртбошининг фикрича, улар ҳам яхлитликка хизмат қилади: *“Бу йўллар мамлакатимизнинг барча ҳудудларини ягона транспорт тармоғига ишончли тарзда бирлаштириб, минтақаларимизда мавжуд бўлган бой минерал-хомашё ва табиий ресурсларни ўзлаштириш учун кенг имкониятлар яратди”*.

Истиклол йилларининг энг катта ютуғларидан яна бири мамлакатимизда тинчлик-осойишталикнинг таъминланганидир.

Шу ўринда ўзим гувоҳ бўлган бир воқеани баён этишни лозим топдим. Бир гал ярим кечаси Самарқанддан Тошкентга келиш учун қирақаш “Нексия”-га ўтирдик. Шерикларимиздан бири туркиялик тадбиркор йигит экан.

— Ўз мамлакатимда ярим тунда бир шаҳардан иккинчисига нотаниш машинага ўтириб йўлга чиқмайман, — деди йўлда хорижлик ҳамроҳимиз. — Чунки манзилимга эсон-омон етиб боришимга кафолат йўқ. Ўзбекистонда эса осойишталик изга қўйилган, мана, сизлар билан хотиржам суҳбатлашиб кетяпман. Бунинг қадрига етиш керак...

Президент ўз маърузасида мамлакат мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш, унинг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш борасида амалга оширилган ишларни ҳам алоҳида санаб ўтди. *“Бугун тўлиқ ишонч билан айтиш мумкинки, — деди у, — Ватанимизнинг хавфсизлиги Қуролли Кучларимиз томонидан ишончли тарзда таъминланмоқда, армияда хизмат қилиш*

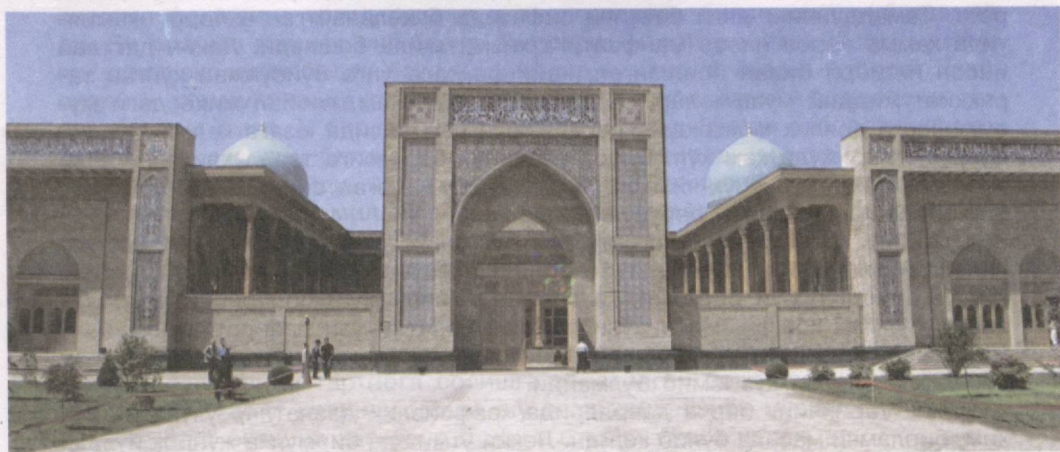
Ўзбекистон фуқароси учун нафақат конституциявий бурч, балки нуфузли касблардан бирига, том маънодаги шон-шараф ишига айланиб бормоқда”.

Бу каби ютуқлар, амалга ошган туб ўзгаришларни санаб адоғига етиш қийин. Аммо уларнинг ичида қайсиси энг муҳим? Давлатимиз раҳбари “аҳолининг онгу тафаккурида туб ўзгаришлар рўй бергани”ни энг муҳим ўзгариш сифатида қайд этди, мухтасар тарзда “Одамларнинг ўзи ўзгарди”, деб баҳолади. Кишилар тафаккуридаги ана шу муҳим сифатни Юртбоши “мамлакатимизда амалга оширилаётган туб сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ўзгаришларни ортга қайтариб бўлмаслиги ислохотлар муқаррарлигининг ишончли кафолатидир”, деб ҳисоблади.

Фалсафа илмида воқелик онгни белгилайдими, онг воқеликними, деган азалий баҳс мавжуд. Келинг, ҳозир бу кўҳна мубоҳасани давом эттириб ўтирмайлик. Яъни, сабабни қидириб юрмай, оқибатни мушоҳада қилайлик. Одамларнинг дунёқарашини — ҳаёт, Ватан, меҳнат, маънавият, моддий неъматларга, шунингдек, ижодкорлигу ташаббускорлик, дин, миллат, тил, тарих, техника-технология, иқтисодиёт, сиёсату демократияга... муносабати тубдан таҳрир топгани рост. Шубҳа йўқки, мамлакатда жамият, реал ҳаёт ўзгарди. Уни истиқлол, одамлар, уларнинг онгли ва оқилона меҳнати, интилиш-изланиши, ҳеч кимдан кам бўлмасликка кучли иштиёқи ўзгартирди.

Бунинг замирида ҳам давлатимиз раҳбари айнан яхлитлик ётганини алоҳида уқтирди: “Мана, ўтган йиллар давомида машаққатли, шу билан бирга, шарафли, том маънода тарихий даврда **елкама-елка туриб** (таъкид бизники — **С.О.**), қандай улкан ва олижаноб ишларни амалга оширганимиз, буюк келажагимиз пойдеворини ўз қўлимиз билан барпо этаётганимиз барчамизга ҳар қанча фахрланиш, босиб ўтган йўлимизни миннатдорлик билан эслаш учун асос беради”.

Замонлар ўтар, даврлар алмашар, ўшанда ҳам Ўзбекистон истиқлолининг дастлабки 16 йилидаёқ дунёда ўз мустақкам ўрни ва мавқеига эга давлат сифатида виқор билан қад-қоматини кўрсата олгани ҳақида сўз борар. Шунда келажак авлод миллат ва давлат тарихида ўта муҳим бўлган даврда халқимиз Президент Ислом Каримов раҳнамолигида жипслашиб, яхлит миллий давлат қурганини миннатдорчилик билан эътироф этади, иншооллоҳ.

KIPRIKDAGI DUNYO

Микроскоп орқали сувга назар ташланса, қизиқ бир ҳолатни кўриш мумкин. Жонсиз суюқлик бўлиб туюлган модда таркибида бетартиб-бетизгин давом этаётган жараёндан дафъатан ақл шошади. Гўёки муҳим вазифа билан қайгадир ошиқаётган электронларнинг бетўхтов ҳаракатидан кўз тинади. Агар технологияларнинг кўз кўриб қулоқ эшитмаган имкониятларини ишга солиб, бутун Ер сайёрасини худди томчи сув каби микроскоп орқали кузатиш имкони туғилса эди, бундан-да ҳайратомуз ва ҳикматли манзара шоҳиди бўлур эдик.

Замонавий дунёда рўй бераётган шиддатли ахборот алмашуви жараёни олдида сув таркибидаги электронларнинг илдам ҳаракат мароми ҳам жуда секин бўлиб туюлади. Ахборот технологияларининг юқори суръатда тараққий этгани, дунё мамлакатлари ўртасида маълумот алмашувининг тизлашгани инсониятни мутлақо янги ривожланиш даврига олиб киргани рост. Тамаддуннинг янги босқичи сифатида баҳоланаётган ахборот жамиятида ҳамма нарса инсон манфаатига хизмат қила бошлади. Лекин дастлаб инсон ихтиёри билан бошланган, кейинроқ эса унга бўйсунмай қўйган тараққиёт жиддий муаммолар, муаммо бўлганда ҳам, глобал миқёсдаги муаммоларга доялик қилмоқда. Глобаллашув натижасида юзага келган бундай мушкулотлар жуда ҳам кўп. Бироқ уларнинг барчасига тааллуқли янги давр муаммоларини ягона ўқ-чизиққа бирлаштириб турган сирли жумбоқ борки, у ахборот хавфсизлиги деб аталмоқда.

Одамзод хавф-хатар билан рўбарў бўлган чоғда ақл-идрокнинг маҳсули саналган илм-фанга мурожаат этади. Лекин сўнгги юз йилликда шу қадар кўп ўзгаришлар рўй бердики, ҳатто фан ҳам бу муаммоларни ҳал этишга қодир бўлмай қолган. Инсон ўзи яратган ҳолатни ўзи назорат этолмайдиган даражага етди. Бир қарашда ажабтовур туюлган бу ҳолат аслида реал воқелик эканидан кўз юмиб бўлмайди.

Кўҳна тарихнинг барча даврларида хавфсизлик давлатлар учун энг муҳим, бирламчи масала бўлиб келган. Лекин ўтмишда бирмунча жўнроқ йўллар

билан ҳам унга эришиш мумкин эди. Эмин-эркин, ташқи хатарлардан омон яшашни истаган ҳукмдор шаҳарларини мудофаа деворлари билан иҳоталаган. Кейинчалик бунинг илғорроқ шакли — чегаралар юзага келган. Ўз даврида мазкур мудофаа воситалари маълум мақсадни оқлаган эди. Аммо бугунги глобаллашув муҳитида чегара деганлари барқарорлик, хусусан, ахборот хавфсизлигини тўлиқ таъмин эта олмаяпти. Умуман, ахборот учун сарҳад тушунчаси бегона бўлиб қолди.

Бугун “ахборот хавфсизлиги” истилоҳи нафақат ахборот технологиялари соҳаси мутахассислари, балки давлат арбоблари, иқтисодчию ҳуқуқшунослар томонидан кенг қўлланиляпти: муаммо илм-фан вакиллари қатори сиёсатдонларни ҳам ўйга толдирган.

Яқинда Европанинг ривожланган давлатларидан бири бўлмиш Бельгия қироллигида рўй берган ҳодиса барчани ҳайрат ва хавотирга солди. Европа Иттифоқи каби улкан тузилма асосчиларидан бири, фан-техника тараққий этган бу давлатда устомон “хакер”лар — компьютер дастурлари қаллоблари мамлакат ички ишлар вазирлиги веб-тармоғини ишдан чиқарди. Бошқача айтганда, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга масъул бўлган идора ўзини мудофаа қилолмай қолди. Бу ҳолатни ҳуқуқ-тартибот идораларининг нўноқлиги, ўз вазифасини бажара олмай қолгани билан эмас, хавфсизлик муаммосининг ҳаддан зиёд хатарли тус олгани билан изоҳлаш тўғрироқ бўлса керак.

Фарблик тадқиқотчи В.Манойло хавфсизлик тушунчасига “маълум бир таҳдид, хавф-хатардан муҳофазаланиш”, деб таъриф беради. Америка сиёсатшуноси А.Уолферс эса хавфсизлик атамасини инсондаги қўрқув ҳисси билан изоҳлайди. Олимнинг фикрича, хавфсизликка эришмоқ учун жамият аъзолари ўзларига қадрли бўлган бойликлар — шахсий ҳаёт, соғлиқ, мол-мулкнинг дахлсиз эканига амин бўлиши, қўрқув ва хавотирга тушмаслиги керак.

Шахс, жамият ва давлатнинг ахборот соҳасидаги хавфсизлиги ҳам бевосита ана шу дунёқарашдан келиб чиқади. Аксарият тадқиқотчилар ахборот хавфсизлиги деганда коммуникация технологиялари билан боғлиқ ҳолатни назарда тутаяди. Бизнингча, шахс, жамият ва давлатнинг ахборот хавфсизлиги фақатгина коммуникация технологиялари билан чекланиб қолмайди. Бу муаммо жамиятнинг барча соҳалари — иқтисодиёт, сиёсат, маданият, ҳатто экология билан боғлиқ ҳолатларни қамраб олади. Ахборот хавфсизлиги коммуникация технологиялари дахлсизлигини ифодаловчи техник муаммо эмас. У бирор бир тармоқда мавжуд бўлган ахборотнинг мафийлигини сақлаш, бегона кучлар қўлига тушишидан муҳофаза этишнинг ўзинигина англамайди. Ахборот хавфсизлиги маънавий қадриятлар — тил, маданият, тафаккур, миллий ўзликни асраш, миллатнинг умрбоқийлигини таъмин этиш билан боғлиқ мураккаб жараёндр. Ушбу тушунча давлат барқарорлигидан тортиб алоҳида шахслар, фуқароларнинг осойишталигига қадар — турли устувор тамойилларга асосланади.

АҚШда ахборот хавфсизлигига дахлдор илк қонун XX асрнинг бошларида қабул қилинган эди. Ўтган бир аср вақт давомида мазкур муаммонинг турли жиҳатларини тартибга солишга қаратилган беш юздан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Мана шу рақамнинг ўзиёқ муаммо кўлами нечоғлиқ катта эканини тасаввур этишга етарли бўлса керак.

Ахборот хавфсизлиги — глобал масалалардан бири. Мантиқий нуқтаи назардан қараганда, дунё тақдирига дахлдор эканми, демак, бу муаммони барча мамлакатлар уюшган ҳолда, биргаликда ҳал этиши керак. Лекин амалда мантиқ қондасига тескари манзарани кўриш мумкин. Бугун ахборот хавфсизлиги муаммосини дунёнинг ҳар бир мамлакати ўз-ўзича, имкон доирасида ҳал этишга уринмоқда. Дейлик, Фарбнинг ривожланган давлатлари ахборот хавфсизлиги тўғрисида бонг уряпти, бу йўлда ягона байроқ остида бирлашишга чақиряпти. Аммо мазкур даъватларни дунё хавфсизлиги йўлида сидқидилдан қилинаётган саъй-ҳаракат, ташаббускор давлатларни эса “халоскорлар” деб баҳолаш соддалик бўлур эди. Жаҳон сахнасида туриб ахборот хавфсизлиги муаммосини ўртага ташлаётган давлатлар энг аввало ўз миллий манфаатлари, тинчлиги, хотиржамлиги учун жон куйдирмоқда. Аслида-ку дунё бино бўлиб, давлатчилик анъанаси вужудга келганидан бери ҳар бир мамлакат ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилади, бу йўлда кўп ҳолларда худбинлик устун келиши ҳам аччиқ ҳақиқат. Ақл бовар қилмас таҳдидларни келтириб чиқарган янги давр шароити эса давлат сиёсатидаги миллий манфаатлар устуворлигини кучайтирди, холос. Бу ҳолат табиий равишда геосиёсатдаги рақобат муҳитини ҳам кескинлаштирди. Дунё давлатлари ўз кучига таянган ҳолда муаммони ҳал эта олиши ёки олмаслиги алоҳида масала, лекин глобаллашув билан миллий манфаат тарозининг қўш палласига қўйилган чоқда барибир иккинчи томон босиб кетиши турган гап.

Жамиятнинг ривожланиш тенденциялари ўзгариб бораётган бир даврда хавфсизлик, барқарорлик тушунчаси ҳам шартли маъно касб эта бошлади. Хусусан, дунё сиёсатида туб бурилишлар ясаган 2001 йил 11 сентябрь воқеаси — ўзини жаҳонда халқаро тартиботни сақлашга масъул деб билган давлатнинг ички хавфсизлигини сақлай олмагани бу борадаги идеал тасаввурларни йўққа чиқарди. Таниқли сиёсатдон Збигнев Бжежинский глобаллашув замонида мутлақ маънодаги хавфсизлик афсонага айланиб қолгани, ҳаттоки Америкадек давлатда ҳам одамлар хотиржам эмаслигини эътироф этади. Беқарор дунёда хавфсизлик ташвиши, ривожланиш даражасидан қатъи назар, барча давлатлар пешонасига битилган ёзиқ бўлиб қолди, дея хулоса қилади олим.

Қанчалик гайритабиий туюлмасин, ахборот технологияларининг тараққий этиши жамият ҳаётида янги таҳдидларни ҳам юзага чиқарди. Масалан, XX асрнинг охириги ўн йиллигида ривожланган дунё “кибертерроризм” деб аталган хавф билан юзма-юз бўлди. Виртуал олам — компьютер тармоғида технология ютуқларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган мазкур жиноят жамият устига улкан таҳдид келтирмоқда. Таъкидлаш керакки, ушбу истилоҳни фанда илк марта ўтган асрнинг 80-йилларида Америка хавфсизлик ва разведка институти илмий ходими Бэрри Колин истиъфода этган. Ўша вақтда бу атама келажак асрда юзага келиши мумкин бўлган жиноятлар хусусидаги тахминларда қўлланилган эди. Бироқ ижтимоий воқелик олим кутганидан ҳам тезроқ суръатда ривожланди: 1990-йиллардаёқ дастлабки кибертерроризм жинояти қайд этилди.

Ҳолливуд фильмларида қилни қирқ ёрадиган компьютер усталари томонидан банк ҳисобидаги катта миқдорли пулни бир зумда ўзлаштириш, ўғирлаш сахналарини кўп бора томоша қилганмиз. Бу — кибертеррорчиликнинг энг оддий, балки ибтидоий кўринишларидан бири, холос. Мазкур жиноят охириги йилларда шу қадар кенг тарқалаяптики, оқибатда давлатларнинг миллий хавфсизлигига ҳам раҳна солмоқда.

Кибертеррорчилар барча тилсимларнинг калити ҳисобланган ахборотга эга бўлиш учун ҳаракат қилади. Айтиш керакки, киберхужумлар одатда қудратли кучлар томонидан уюштирилади. Хавотирли жиҳати шундаки, кибертеррорчилар эга бўлишни кўзлаётган ахборот муайян давлатларнинггина эмас, бутун дунёнинг хавфсизлигига таҳдид солиши мумкин. Тадқиқотларга қараганда, сўнги бир неча йил ичида Америка давлат идораларига электрон босқинчилар томонидан 750 минг марта ҳужум уюштирилган. Кузатувлар бу рақам йилдан-йилга ўсиб бораётганини кўрсатмоқда. Бу жараён кимўзар беллашув, эълон қилинмаган уруш манзарасида янада шиддатли тус олмақда. Бир томондан, махсус идоралар хавфсизликни кучайтириш мақсадида янги-янги дастурлар ишлаб чиқяпти. Иккинчи томондан эса, гаразли мақсад ва зўр интеллектуал базани уйғунлаштирган жиноятчи кучлар хавфсизлик воситаларини ишдан чиқариш йўлларини излаб топяпти. Чунончи, Марс сайёрасини ўрганиш учун юборилган “Фобос” фазо кемаси биргина белги хато кетгани оқибатида ҳалокатга учраган эди.

Модомики, битта белги билан боғлиқ хато бутун бошли фазо кемасини ишдан чиқарган экан, давлат идораларида сақланаётган махфий маълумотларнинг ёвуз кучлар қўлига тушиши қандай оғир оқибатларга олиб келишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Бундан бир неча ой муқаддам АҚШ Мудофаа вазири Роберт Гейтснинг компютерига хитойлик хакерлар томонидан ҳужум уюштирилгани қайд этилди. Америка нуфузли идорасининг бош раҳбарики ахборот хуружи қурбони бўлганидан кейин хавфсизлик кафолати хусусидаги сўзлар ҳам қуруқ иддао бўлиб туюлаверади.

Айни замонда ахборот соҳасидаги жиноятлар улкан моддий йўқотишларга сабаб бўлаётганини ҳам таъкидламоқ керак. Хавфсизлик қоидасининг бузилиши важдан келаётган зарар гоҳо табиий офат ёхуд урушлардан қолишмайди. Масалан, Буюк Британия қироллиги ҳар йили ахборот жиноятларидан икки ярим миллиард фунт стерлинг миқдорида моддий зарар кўрмоқда. Европанинг бошқа давлатларида ҳам ахборот соҳасидаги ҳар бир жиноятдан келаётган йўқотиш тўққиз ҳадли сонларни ташкил этади. Бу кўз билан кўриш мумкин бўлган йўқотишлар, холос. Турли глобал муаммолар оқибатида жамиятни тутиб турувчи устунларнинг емирилаётгани ва бошқа маънавий инқирозлар ортидан келадиган зарарни инсон ихтиро этган рақамлар билан ифодалаб бериш имконсиздир.

Одатда бирор муаммони ҳал қилиш учун давлат газнасидан катта-катта маблағлар ажратилади. Кўп ҳолларда пулнинг кучи билан анча-мунча жумбоқларга жавоб топилади. Лекин не ажабки, дунё мамлакатлари томонидан миллиардлаб доллар маблағ сарфланаётгани ҳам ахборот хавфсизлиги борасидаги вазиятни яхшилашга ёрдам бермаётир. Бунинг боиси шундаки, ахборот хавфсизлиги биргина давлат билан боғлиқ муаммо эмас. Аксинча, у глобал хусусиятга эга. Масалан, бирор мамлакатда ишсизлик авж олса, янги иш ўринлари яратиш, корхоналар очиш билан бошқа давлатларнинг иштирокисиз ҳам уни бартараф этиш мумкин. Бироқ “кўпга келган тўй” — ахборот хавфсизлиги масаласини халқаро ҳамжамият ёрдами ва иштирокисиз ҳал этиб бўлмайди.

Мазкур муаммога иккинчи даражали масала сифатида қараш яхши оқибатларга олиб келмайди. Аксарият олимлар неча ўн йиллар давомида дунёни зир титратган собиқ Совет Иттифоқининг парчаланиб кетишига ҳам айнан ахборот майдонида кечган жанглар сабабдир, дея эътироф этишади. Маълумки, коммунистик партия ҳукмронлиги даврида сохта ғоялар-

ни тарғиб-ташвиқ этиш, шу йўл билан омма онгини чалғитишга зўр берилган. Ўзини дохий санаган партия етакчилари ахборот курашининг муҳим шарт — халққа холис ва ҳаққоний ахборот беришни назар-писанд этмаган, бу билан эса инсоннинг эркин ахборот олиш ҳуқуқини поймол қилган эди. Ахборот урушининг асосий тамойиллари эътиборга олинмагани СССРга қарши мафкуравий кураш олиб бораётган Ғарб учун аини муддао бўлди. Аслида Ғарб мамлакатлари ҳам ахборот курашида у қадар кучли тактикага эга бўлмаган. Уларга партия пешволари томонидан алданган совет халқи эркин сўз эшитишга ташна экани бағоят қўл келди. Бирёқлама мақтов ва уйдирмалардан зада бўлган аҳоли Ғарбнинг молиявий кўмагида ташкил этилган оммавий ахборот воситалари тарқатган танқидий хабарларни мутлақ ҳақиқат ўлароқ қабул қилди. Шу тариқа омма онгига кучли руҳий таъсир кўрсатилди. “Бахтлар водийси”да яшаган халқнинг фикр-қарашлари ўзгарди. Кейинроққа бориб эса дунё харитасидан “СССР” деган давлат йўқ бўлди.

Польшанинг собиқ давлат раҳбари Лех Валенсадан Шарқий Европа мамлакатларида коммунизмнинг мағлубиятга учраши сабаби нимада, деб сўралганда, у “Телевизор!” дея жавоб берган эди. Шарқий Европага илк бор демократия ғояларини олиб кирган таниқли сиёсатдоннинг жавоби ўз даврида мунозараларга сабаб бўлгани бор гап. Лекин бугунга келиб Лех Валенсанинг фикрига қарши чиққанлар ўз қарашларини ўзгартирган бўлиши аниқ.

Албатта, ахборот майдонида кечадиган кураш усуллари бугун ўзгарган. Агар дунё икки қутбдан иборат бўлган даврда телевидение асосий мафкуравий таъсир воситаси саналган бўлса, янги юз йилликда Интернет муҳим ахборот қуролига айланди. Ғоявий полигонларда кечаётган шафқатсиз кураш Интернет саҳифаларига кўчди. Таъбир жоиз бўлса, компьютер орқали ёзилган ҳамда тарқатилган сўз уран воситасида тайёрланган даҳшатли кирин ғези куролидан ҳам кучлироқ ва самаралироқ таъсир кўрсата бошлади.

Сайёрамиз миқёсида коммуникация технологияларининг нотекис тараққий этгани, кучли ва нуфузли ахборот воситаларининг айрим давлатлар қўлида тўплангани хавфсизлик муаммосини янада чигаллаштирмоқда. Бу эса мамлакатлар ўртасида мавжуд бўлган иқтисодий табақаланишни ахборот майдонига кўчирмоқда.

Ҳозирги вақтда жаҳон саноатида трансмиллий корпорацияларнинг мавқеи кескин ошгани кузатиляпти. Таҳлилларга қараганда, бугун беш юзта трансмиллий корпорация дунё миқёсидаги ташқи савдонинг 65 фоизи, янги ихтиролар учун олинаётган патентлар ва лицензияларнинг 80 фоизига эгалик қилмоқда. ТМКнинг йиллик бюджети эса айрим ривожланаётган давлатларнинг бир неча йиллик ялпи ички маҳсулотидан ҳам кўпроқ. Масалан, халқаро бозорда коммуникация технологиялари бўйича етакчи мавқе эгаллаган “Intel” корпорациясининг йиллик савдо айланмаси ўртача 34 миллиард АҚШ долларини ташкил этади.

Бу ҳолат, яъни ривожланаётган давлатларнинг техник жиҳатдан ортда қолаётгани, тараққиёт даражасининг кескин фарқланиши муаммони янада чуқурлаштирмоқда. Хавотирли томони, асосан ёшлар онгини забт этиш учун кечаётган мафкуравий курашларда бомбалар, қирувчи самолётлардан ҳам кўра хатарлироқ қурол — ахборот ишга солинмоқда.

Мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини топган Ўзбекистон учун ҳам ахборот хавфсизлиги муаммоси бегона эмас. Мамлакатимиз бой табиий захираларга эга экани, ғоят қулай стратегик ҳудудда жойлашгани,

аҳолининг, хусусан, ёшларнинг юксак интеллектуал салоҳият соҳиби экани дунёга ҳукмронлик даъвосидаги давлатлар эътиборини тортмоқда.

Айтиш керакки, юртимизда Президент Ислом Каримов бошчилигида ахборот хавфсизлигини таъминлаш, ташқи хатарларни бартараф этиш борасида барқарор сиёсат олиб борилмоқда. Мазкур сиёсат халқимизнинг кўп асрлик қадриятларини асраб-авайлаб келажак авлодга етказиш, мустақил ўзбек давлатининг халқаро майдондаги нуфузини мустаҳкамлаш, мафкуравий таҳдидларнинг олдини олиш, ахборот хуружларини бартараф этиш ва уларга муносиб жавоб бериш — бир сўз билан айтганда, миллий манфаатларимизни ҳимоя қилишга қаратилган.

Кейинги йилларда демократик ғояларни экспорт қилишни кўзлаган айрим ташқи кучлар Ўзбекистонга ҳам таъсир ўтказишга уринмоқда. Демократия ниқоби остида ривожланаётган мамлакатларнинг ички ишларига аралашаётган бундай кучларнинг мақсади ғаразли эканига эътибор қаратган Президентимиз, жумладан, бундай деган эди: “Барча мамлакатлар учун, уларга хос хусусият ва аломатларни ҳисобга олган ҳолда, бирдек мос келадиган яқкаю ягона — универсал демократия модели йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Демократияни экспорт қилиш ва уни четдан туриб зўравонлик билан жорий этишнинг ўзи айнан демократия табиатиغا зид нарса. Бу ҳақиқатни охириги даврда жуда кўп мисолларда кўриш мумкин”.

Дарҳақиқат, Грузия, Украина, Қирғизистон ва бошқа давлатларда рўй берган сўнгги ҳодисалар демократияни мажбурий равишда жорий этиш, бу йўлда “рангли инқилоб”лардан фойдаланиш нечоғлиқ оғир оқибатларга олиб келишини исботлади.

Халқаро майдонда кечаётган мафкуравий курашларни таҳлил этиб айтиш мумкинки, ахборот куролларини қўллаш стратегияси фақат ҳужумкор табиатга эга. Боз устига, курашнинг кўққисдан, огоҳлантиришсиз бошланиши ва кўпинча яширин тарзда давом этиши ҳар сония ҳушёр бўлишга ундайди. Масаланинг яна бир чигал томони шуки, уммон сувини тўғон билан бўлган бўлмагани каби дунё миқёсида тарқатилаётган ахборот оқимини ҳам чекловлар билан тўхтатишнинг иложи йўқ. Хўш, ана шундай шиддатли кураш шароитида миллий барқарорликни мустаҳкамлаш, ахборот хавфсизлигини таъмин этиш учун нима қилиш керак? Мафкуравий муҳорабалар чоғида халоскор куч сифатида нимага таянса бўлади?

“Цивилизация тарихини мана бундай ифодалаш мумкин: “Қанча кўп билсанг, шунча қудратлисан”, деб ёзади француз адиби Эдмунт Абу. Дарҳақиқат, дунё ахборот майдонида кечаётган шафқатсиз курашлардан омон чиқиш, миллатнинг ўзлигини сақлаб қолиш, халқаро миқёсда мамлакат нуфузини мустаҳкам тутиш учун кучли билим, юксак интеллектуал салоҳият зарур. Агар миллат ёшлари қанча кўп билимга эга бўлса, ташқи хатарлардан хавотирланмаса ҳам бўлади. Юксак билим бунёдкор ва халоскор куч ўлароқ миллатни ёруғ келажакка етаклайди. Зотан, киприкдаги ёшдек омонат дунёни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш ва келгуси авлодларга бус-бутун мерос қолдириш ҳар бир онгли инсоннинг муқаддас бурчидир.

"OMMAVIY MADANIYAT" TANHIDI

Давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримовнинг "Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли" маърузаси истиқлол даврида юртимизда рўй берган барча ўзгариш ва янгиланишларга холис баҳо берилгани, бугунги ҳаётимиз теран таҳлил этилгани билан ғоят муҳим аҳамиятга эга. Президентимиз унда халқимиз эришган ютуқ ва муваффақиятларни яна бир бор эътироф этиш баробарида тараққиёт йўлимиз турли ёт гоя ва хавфлардан холи эмаслигини ҳам назардан четда қолдирмаган: "Биз бугун юртимизда янги ҳаёт барпо этар эканмиз, бир масалага алоҳида эътибор беришимиз лозим. Яъни, коммунистик мафкура ва ахлоқ нормаларидан воз кечилганидан сўнг жамиятда пайдо бўлган гоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган "оммавий маданият" ёпирилиб кириб келиши мумкинлиги барчамизга аён бўлиши керак."

Мазкур чақириқ барчани бирдай сергак тортириши зарур. Чунки, халқимизга нисбатан "оммавий маданият" деб аталаётган оломончилик балоси хуруж қилаётганини ҳали-ҳамон англаб етмаётган, ҳаётимизда бу офатнинг илк "жилвалари" намоён бўлаётганини сезмаётган одамлар орамызда бисёр. Ҳолбуки, яқин-йироқ юртларда "оммавий маданият"га ёппасига эргашишдан келиб чиқаётган фожиали оқибатларни кўриб турган бўлсак-да, гуё у бизни четлаб ўтадигандек лоқайдлик, бепарволик ҳолати ҳукмрон. Қолаверса, ана шу кўзга кўринмас офатнинг моҳияти ҳамда унга қарши туриш йўллари очиқ берадиган илмий изланиш ва тадқиқотлар амалга оширилмаяпти. Ҳатто, халқимиз "кўзи очиқ" деб ҳурматлайдиган зиёлилар ҳам бундай ҳаракатларга нисбатан жиддийроқ бир муносабат билдирмаётгани ҳозирги куннинг аччиқ ҳақиқатидир.

Хўш, "оммавий маданият" нима? У нима билан хатарли?

Бунга жавоб беришдан олдин айтиб ўтиш ўринлики, бу бало одамзод ҳаётида дабдурустан, кеча ё бугун пайдо бўлиб қолгани йўқ. Гарчи бу ҳодисани илмий жиҳатдан ўрганишга ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб қўл урилган бўлса-да, "оммавий маданият"нинг шаклланиш, аниқроғи, шакллантирилиш тарихи бир неча асрларга тенг.

Бугунги замонавий фан "оммавий маданият"нинг (инглизчада mass culture) туб замирида тижорат, моддий манфаатдорлик борлигини эътироф этади. Тарихга назар солинса, ҳар доим эркин бозор муҳитида серхаридор товарлар билан бирга ёт мафкуралар ҳам ёйилгани маълум бўлади. Зеро, туя карвони ёхуд кема юкхонасида олиб келинаётган товар ёнида ҳамиша муҳим сиёсий "маҳсулот" — гоё ҳам бўлган ва у бошқа моллар қатори экспорт қилинган. Ана шу тактика ҳозир ҳам маданиятлар экспортида фаол қўлланилаётир. Фарқли жиҳати шундаки, авваллари бу миссия товар элтувчи — савдогар воситасида бажарилган бўлса, бугун бу вазифани товарнинг ўзи адо этади. Яъни, гоё товарга "ёрлик" бўлиб кириб келади. Масалан, сифатию чиройи ўзига маҳлиё этадиган бежирим либос ортиқча изоҳ ва шарҳсиз ҳам бемалол ажнабий маданиятнинг тарғиботчиси бўла олади, уни кийган истеъмолчи эса тап-тайёр реклама афишаси! Энг даҳшатлиси, бу ҳолни ўша кишининг ўзи ҳамиша ҳам сезавермайди. Ёки ярим-яланғоч баданига кўпик сураётган олимчанинг нозли сурати акс этган ироқи совуннинг ўзиёқ миллий ахлоққа "ўлат" тушириш қудратига эга экани англамайди ҳам. Бу ҳол эса аста-секин миллий маданиятга ёт қадриятларга кўникама ҳосил қилдириши, бегона маданият билан "эмланаётган" одамнинг этини ўлдириши билан хатарлидир. Бу эмлашдан сўнг "оммавий маданият"нинг "оғир формалари"дан ҳам сесканмаслик, бегонасирамаслик кайфияти ҳукмронлик қила бошлайди.

"Оммавий маданият" туб моҳиятига кўра миллий маданиятларнинг кушанда-си бўлиб, у маданий хилма-хилликни хушламайди, унинг асл мақсади — бу оламни яқраш кўриш. "Оммавий мада-

ният" сценарий-сининг асосий "муаллифи" саналган АҚШда маданиятлар ўй-ғунлиги орқали миллатлар ўртасидаги тафовут "девори"ни йиқитиш борасида тўпланган бой тажриба шундан далолат беради. "Ягона миллат" —

"америкалик" деган тушунчанинг вужудга келиши учун олиб борилган узоқ муддатли мафкуравий кураш алал-оқибат халқни бирлаштирди. Аммо бу "муваффақият" ўнлаб-юзлаб миллат вакиллари-нинг ўзлигидан мосуво этилиши, тубжой аҳоли — ҳиндуларнинг бутунлай "ютилиб" кетиши ҳисобига юз берди.

Гарчи "оммавий маданият" уммон ортида ягона давлат шаклланишида қўл келган бўлса-да, бугунга келиб унинг Фарбда юз бераётган ахлоқий таназзулнинг муқаддимаси ҳам экани аёнлашди. Ўтган эллик йил давомида "оммавий маданият" ўша жамиятларни сунъий, сохта идеаллар билан чалғитибгина қолмай, одам боласи учун муқаддас бўлган табиий жуфтликни инкор этди, ғайриинсоний ахлоқ ва муносабатларни қонунийлаштирди ва буни демократиянинг олий намунаси дея кўз-кўз қилди. Аср сўнига келиб бундай жамиятлар табиийликни, аниқроғи, соф инсоний ахлоқ тутумларини излашга тушди. Элвин Тоффлернинг "Учинчи тўлқин", Патрик Бьюкененнинг "Фарбнинг ҳалокати" каби асарлари шовшувга сабаб бўлаётгани бежиз эмас.

Эслатма ўрнида айтиб ўтсак, собиқ шўро давлатида ҳам худди шунга ўхшаш амалиёт ўтказилган эди. Оммавий "совет маданияти"ни "ясаш" ниятида "совет граждани", "совет гражданининг ахлоқ кодекси" сингари мағзи пуч тушунчалар зўр бериб тарғиб қилинди, ҳатто миллат, қадрият, менталитет деган тушунчалар луғатлардан ўчириб ташланишига бир баҳя қолди. Бу ҳам етмагандек, мустабид тузум даврида шўролар "Санъат оддий халққа мутлақо тушунарли бўлиши лозим" деган шиорни байроқ қилиб олган

эди. Бундан кўзланган мақсад шундан иборат бўлганки, санъат намояндаси жўн бир одам даражасига тушсин! Чаласавод, нари борса ўрта мактаб маълумотиغا эга ишчи ёки деҳқон савиясини кўтариш, дидини ўстириш ҳақида гапирган одам синфий душман! Негаки, миллий маданиятга эғалик, шу руҳдаги тарбия ва ахлоқ коммунистик мафкурага мутлақо тўғри келмас эди. Шўролар империяси кулагунга қадар бу тамойил ўз ҳукмронлигини ўтказиб келди.

Кейинги юз йилликларда дунё тақдирини ҳал қилиб келган икки империя тажрибасидан маълум бўляптики, маданиятлар уйғунлашувига эришиш ҳам агрессиянинг бир кўриниши, мустамлакачиликнинг “қоғозга ўралган” шаклидир. Демак, “оммавий маданият” замирида империализмнинг дунёга ҳукмронлик қилиш ғояси мужассам.

Ўтган асрнинг 50-йилларига келиб кишилик ҳаётини оммавий ахборот воситаларисиз тасаввур қилиш мушкуллашди. Тарғиботнинг янги-янги воситалари ихтиро қилиниши билан империализм тарафдорлари ҳам мустамлакачилик сиёсатининг шаклу шамойилини тубдан ўзгартирди. Энди улар халқларни тобе қилиш, янги-янги ҳудудларда ҳукмронлик ўрнатилдек муддаоларини амалга ошириш учун ўз тажрибаларидан муваффақиятли ўтган “оммавий маданият”ни кенг ёйишга, бунда оммавий ахборот воситалари имкониятларидан фойдаланишга зўр бера бошлади. Ўша кезлар ўтиш даври, янги ҳаёт қуриш жараёни кечаётгани боис аксарият жамиятларда ғоявий бўшлиқ пайдо бўлгани оқибатида сайёрамизнинг катта қисмида “оммавий маданият” қулоч ёйди. Тадқиқотлар шуни кўрсатяптики, микроб ўзи учун қулай жой излаганидек, ушбу иллат ҳам маънавиятдан йироқ, миллий илдиизидан бегоналашган тоифани танлайди.

Хўш, “оммавий маданият”нинг кенг қулоч ёзиб, гуркираб бораётгани “сири” нимада? Наҳотки уни тарғиб қилишга шу қадар кўп ресурс жалб этилиб, катта миқдорда маблағ ажратилган бўлса? Бунинг сири шундаки, “оммавий маданият” “намоянда”ларининг амаллари ўзлари учун ҳар тарафлама манфаатдорликка асосланган: улар “ноёб санъат” намуналари

— ғояларини нафақат тарғиб қилади, балки пуллайди ҳам. Бошқача айтганда, ўз ғоясини ёйиш орқали ҳам маънавий лаззатланади, ҳам моддий хохиш-майларини қондиради — тарғиботдаги устамонликни қаранг!

“Оммавий маданият”нинг шиддат билан ривожланаётганига ўзак-мағзида тижорат қоидалари яширингани биринчи омил бўлса, иккинчиси — бу “офат ўзани” бошида турганларга шошилиш ҳисси мутлақо бегона экани! Ҳар қандай замон ва маконда борини (!) пуллашга тайёр дастёрлар топилиши узокни кўзлаб зимдан иш кўрувчи “оммавий маданият”чиларнинг мушқулини осон қилади, ишини жадаллаштиради. Бундай дастёрлар “оммавий маданият” тегирмонига билиб-билмай сув қуяверади, билганларига ҳам эртанги кун, миллат тақдири қайғуси бегонадир. Мол-дунёга сизгинувчилар фақат бугунни, яна ҳам аниқроғи, ҳозирни кўради ва тан олади. Таниқли адибимиз таъбири билан айтганда, “ҳозирийлар” учун “оммавий маданият” ҳузури жон, бу дунёнинг лаззати!

“Оммавий маданият” муваффақиятли тарзда ёйилаётганининг яна бир омил умуминсоний маданиятни бўйсундириш ва ўз таъсир доирасига тортиш каби тубан мақсадларини амалга ошириш учун турли йўналишларда доимий олиб бориладиган тадқиқот-мониторингларга таяниб иш юритилишидир. Бундай тадқиқотлар худди сотувчи растага истеъмолчининг талаб ҳамда таклифидан келиб чиқиб товар қўйгани каби халқнинг менталитети, инжа-нозик руҳияти, турмуш тарзи, истак-майларини чуқур ўрганади ва шу йўсинда янги лойиҳалар — халқнинг туб илдизларига зарба бериш усулларини ишлаб чиқади.

“Оммавий маданият”нинг ёвузлиги шундаки, у одамзоднинг фикрлашига тиш-тирноғи билан қарши. Тўғри, бир қарашда “оммавий маданият” хурффикрлилик, инсон эрки тарафдоридек кўринади, лекин барча “илму амали”нинг негизига эътибор берилса, инсоннинг фикрлашига, тафаккур қилишига зид экани аён бўлади. Барча соҳаларда улар юритаётган қолиплаштириш сиёсати асл мақсад-муддаосини ошкор қилади. Америкалик футуролог Э.Тоффлер “Учинчи

тўлқин" асарида бу ҳақда шундай ёзади: "Фабрика миллионлаб хонадонларда фойдаланиш учун битта буюмни керакли миқдорда ясаб ташлагани каби оммавий ахборот воситалари ҳам миллионлаб одамларнинг мияси учун бир қолипдаги ахборотларни керагича чиқариб бораверади. Бир андозага солинган, оммавий тарзда тайёрланган далиллар қолиплашган, оммавий тарзда тайёрланган маҳсулотларнинг эгизагидир". Табиийки, андозалашган ахбороту маҳсулотлар қуршовида қолган одамларнинг ўзи ҳам борабора бир ўлчамга тушади: ҳамманинг юриш-туриши, ўй-кечинмаси, фикрлаш тарзи, бари-бари бир хил. Ва ниҳоят, бу оламда хилма-хиллик бўлиши мумкин эмас, деган қарашда яқдил!

"Оммавий маданият" шахснинг ижтимоийлашувига, халқона айтганда, "тўртовора"га қўшилишига имкон бермайди. Аксинча, ён-атрофида рўй бераётган воқеа-жараёнларга лоқайд, юрт тақдирига мутлақо бефарқ авлодни шакллантиради, умуман, жамиятда бепарволик кайфияти ҳукм суришига хизмат қиладиган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатни рағбатлантиради.

Хўш бундан кўзланган мақсад нима?

Фикрсизлик оқибатида тобе бўлиш — куч билан бўйсундирилгандан кўра минг чандон жожиали. Тарих кўп бор гувоҳ бўлган: қурол-аслаҳа воситасида бўйсундирилган халқлар кўп йиллар, ҳатто асрлар ўтса-да, барибир озодликка эришган. Чунки қурол-аслаҳа миллий тафаккурни, қалбни забт эта олмаган — одамлар онгида озодликка эришишдек улур орзу яшайверган! Аммо халқнинг онги, қалби маҳв этилса-чи? Бундай халқ миллий озодлик ҳақида ўйлашга қодир бўлмаслиги, бунга қурби етмаслиги кундай равшан. Миллат учун, халқ учун бундан оғирроқ фожаи борми? Миллий озодликни унутиш миллатнинг изсиз йўқолиши эмасми?.. Шу маънода миллий тараққиётимиз тамойилига айланган "кучли давлатдан — кучли жамият сари" шиори моҳиятан тафаккури теран, мустақил мушоҳада қобилиятига эга янги бир авлодни шакллантириш ва тарбиялашга қаратилгани билан янада муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, бир қолипдаги дид ва савиянинг шаклланиши мамлакатимизда олиб борилаётган

маънавий-маърифий ислохотларнинг моҳиятига тамомила зиддир.

"Оммавий маданият"нинг асл мақсади ҳар кўйга солиш мумкин бўлган оломонни шакллантириш бўлгани боис, у маънавий озиқ берадиган, бадиий юксак, ўқувчини мушоҳадага ундаб, тасаввур оламининг кенгайишига хизмат қиладиган асарларни яқинига йўлатмайди. Таассуфки, бугун айрим ёшлар орасида "Қаро кўзум"ни сел бўлиб тинглайдиганларга нисбатан бу мумтоз қўшиқ оҳангидан энасаси қотадиганлар, "Алпомиш"дан айтаётган бахшини кўрганда бурнни жийирадиганлар кўп. "Оммавий маданият" намуналари, табиийки, чинакам бадиий қимматга эга эмас. Аммо у ҳамиша кенг аудиторияни жалб эта олиши билан ҳайратлидир. Оммавий маданият оми одамларни, яъни фикрлаш доираси тор, бурнининг учидан нарини кўра олмайдиган, таъбир жоиз бўлса, Абдулла Орифнинг "тил-ла балиқча"си кабиларни оҳанрабодай ўзига тартади: одамларнинг ўткинчи ҳою ҳавасларини қаноатлантириши, ҳар қандай янгиликни дарҳол илғаб, ўзида акс эттириши билан ҳам жозибали. Шу боисдан "шлягер", "хит"лар дарҳол эскиради ва кун кўриб-кўрмай унут бўлади. Бугун урф бўлаётган янги йўналишдаги қўшиқчилик, турли мусиқий шоулар, касабоп фильмлар фойда кўриш, боилик ортиришга хизмат қилмоқда. Бу эса "оммавий маданият"нинг кенг қулоч отишига замин ҳозирлапти. "Оммавий маданият" "намояндалари" жамият аъзолари дидини белгилловчи маълум бир андозаларни шакллантиряптики, бир қарашда бу зарарсиз, ҳатто ёқимли бўлиб туюляпти. Бу айнан янги жамият бунёдкорлари — ёшларни ўз домига тортибгина қолмасдан, уларни мазкур маданият тарғиботчиларига айлантириб кўяётгани билан хатарлидир.

Ҳазрат Жалолиддин Румий ҳақли равишда эътироф этганидек, "Ҳар нечук муяссарият — маҳрумиятдир, /Ҳар нечук маҳрумият — муяссарият!" Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон цивилизациясининг муҳим бир бўғинига айланди. Тобора жадаллашиб бораётган интеграция жараёнида халқлар ўртасида ўзаро мулоқат шароитининг миллий тараққиётимизга қўшаётган ҳиссасидан кўз

юммаган ҳолда, янгилик ниқобига ўралган ёт унсурлар ҳам кириб келаётганини тан олиш лозим. Бундай "маданий таҳдид"лар бир қарашда кўзга ташлангани боис уни дафъатан таниб олиш мушкул. Ваҳоланки, "оммавий маданият" жамиятнинг маънавий-ахлоқий қадриятларини, бир сўз билан айтганда, миллий-маиший ҳаётни зимдан таъқиб қилиб боради. Ҳатто миллий, диний тарбиядан, урф-одатлардан беғоналашиш, уларни менсимасликка даъват қилиш ҳоллари ҳам кузатилаётгани ташвишланарли, албатта.

Европапарастлик ва америкача маданият таъсири, шу таъсирга жиддий мойиллик — "оммавий маданият"га эргашиш, одатда, дунёқараш, онги тўлиқ шаклланмаган, миллий ғоя ва қадриятлар моҳиятини англаб етмаган ёшлар орасида кўпроқ кузатилмоқда. Миллий маданият асослари, мазмун-моҳиятидан беғона руҳиятда вояга етаётган ёшлар табиий равишда санаб ўтилган маданиятларга тақлид қилиди ва бундан манфаат изловчи турли ёт кучлар қурбонига айланиб боради. Турли нодавлат газеталарни "безаб" турган ўзга маданият вакилларининг сурат ва коллажлари, "FM" радиостанциялари орқали тинимсиз таралаётган ғайримиллий мусикалар, шоу-дастурлар муайян маънода миллий маданиятга бўлган эътиборни сусайтиради ва маънавий-мафкуравий соҳаларда амалга оширилаётган ишларнинг самарасини камайтиради. Шу нуқтаи назардан, Мексика телесериаллари, Ҳолливуд фильмлари, "Уолт Дисней" мультфильмлари руҳида тарбия топаётган ёш авлод "оммавий маданият" жодусидан ўзини сақлай оладими, деган савол барчамизни ташвишлантириши лозим. Зотан, биз шу соддадил халқнинг фарзанди эканмиз, ёдда тутмоғимиз лозимки, ҳеч кимга унинг ахлоқий қадриятларини, қалб кечинмаларини эрмак қилиш ҳуқуқи берилмаган. Айрим хусусий нашрларда тўхтовсиз, таъбир жоиз бўлса, "ким ўзар"га эълон қилинаётган "ижод" намуналарини миллат маънавиятига тажовуз, деб баҳолаш мумкин. Ўзбек менталитетининг ёрқин ифодаси бўлган уят, ор-номус, андиша, ғурурни ("эр йигитнинг уялгани — ўлгани", "уят — ўлимдан

аччиқ" каби халқ мақоллари бунинг ишоти) арзон пуллаётган, ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, топтаётган "ҳамкасб"ларимиз зиммаларидаги улкан масъулиятни унутгани аниқ. Маданиятимизга "конвейер" усулида минг-минг нусхада босилаётган енгил-елпи асарлар, "сарик матбуот" деб аталадиган газета-журналлар, кўча, хиёбон ва бекатларни эгаллаб олган реклама ёрлиқлари, аудио ва видео кассеталар, дисклар мўр-малаҳда бостириб қираётганини сезмаслик қанчалар даҳшатли?!

Яшириб нима қилдик: ўзимиз хизмат қилаётган оммавий ахборот воситалари, нашриётлар, мусикий асарлар, тасвирий санъат, киноматография "оммавий маданият"нинг "локомотив"лари ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб жамиятимиз ҳаётига теранроқ назар солсак, аён бўладики, интернет тармоғи, хорижий телеканаллар, уяли алоқа тизими ва бошқа воситалар орқали тарқатилаётган турли ғайримиллий ғоя ва қарашлар ёшлар онига салбий таъсир кўрсатяпти. Шу маънода хусусий нашрларнинг савияси, эълон қилинаётган мақолалардаги маънавий масаласи энг долзарб муаммолардан бири сифатида юзага қалқиб чиқяпти, дейишга асос бора.

Шу ўринда таъкидламоқ жоизки, глобал олам муаммолари ҳали бизга тааллуқли эмас дегувчилар қаттиқ адашади. Кеча фақат қулоққа айтиш мумкин бўлган гаплар бугун очиқ-ошқора оила даврасида, ҳатто оммавий ахборот воситаларида муҳокама қилинаётгани, ўзбекнинг ўзбеклигини манаман деб кўрсатиб турадиган тутумларга нисбатан ётсираш кайфиятининг вужудга келаётгани "оммавий маданият" хатари миллий қадриятларимиз чегарасини бузиб киришига жиддий уринаётганининг яққол далилидир. Шундай экан, маданиятлар бир хиллигига эришишга интилаётган кучлар жамиятимизга таҳдид сола олмайди, деб хотиржам бўлиш мумкинми?

Хўш, бу иллатга қарши қандай кураш усуллари бор?

Модомики, "оммавий маданият" ғоя экан, унга қарши қандай ғоя билан курашамиз? "Оммавий маданият"га жон бахш этиб турган бизнесга-чи? Унга нимани қалқон қиламиз?.. Ана шу савол-

ларнинг ўзиёқ "оммавий маданият"га қарши туриш осон кечмаслигини рўй-рост кўрсатади.

Одатда, бу масалага ечим сифатида тарбия миллий бўлиши зарурлиги, ёшларни МИЛЛИЙ РУҲ асосида вояга етказиш лозимлиги қайта-қайта таъкидланади. XXI аср бошида ҳам бу муаммо кун тартибидан тушмаётгани маърифатпарвар Абдулла Авлоний тарбияни ҳаёт-мамот масаласи сифатида талқин этгани бежиз эмаслигини кўрсатади. Лекин яна бир ҳақли савол туғилади: КИМ ёш авлодни миллий руҳда тарбиялайди?

Бизнингча, бунинг учун тўлиқ маънода МИЛЛИЙ РУҲни ўзида мужассам этган жамиятнинг интеллектуал элитасини шакллантириш зарур. Хорижий тиллар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллаш — давр талаби албатта, аммо бу интеллектни белгиловчи бирдан-бир мезон ёки ўлчов бўла олмаслиги ҳам эътибордан соқит қилинмаслиги лозим. Шунинг учун ҳам кенг миқёс касб этаётган глобаллашув жараёнида миллатга хос бўлган барча сифатларни жамиятнинг интеллектуал элитаси сақлаб қолиши, ўз навбатида ёйиши, келгуси авлодга етказиши мумкин.

Президентимиз бундан икки йил олдин 9 май — Хотира ва қадрлаш куни арафасида журналистлар билан ўтказган суҳбат-мулоқотида шу масалага тўхталган, Интернетни катта бир дўконга қиёслаган эди. *"Бу дўконга кирган одам ўзига керакли молни харид қилади. Лекин гап мана шу дўкондан нимани олишда,"* деган эди Юртбошимиз. Мулоқотда адабий-илмий сайтлар яратиш муҳимлиги алоҳида таъкидланганди. Шу маънода миллий тараққиётга хизмат қила оладиган анъана ва қадриятларни соф ҳолда сақлаш ва уларнинг тўлақонли тарғиботига эришининг янги, ноъанавий усул ва услубларини ишлаб чиқишдаги сусткашликка ортиқ тоқат қилиб бўлмайди.

Аслида зуваласи шу заминдан қорилган одамга ёт-бегона мафқуранинг сингиб кетиши жуда қийин, қачонки у шу нарсага эҳтиёжманд бўлмаса! Бизнингча, ғоя ташиётган маҳсулотнинг танқислиги ва харидорғирлиги ғоянинг сингиш даражасига тақрибан тенгдир. Бу — матоси беҳад тежалган тору танг либос,

яъни моддий товар бўладими ёки ёш авлод киприк қоқмай термилаётган қахрамони дам-бадам севгисининг исботига киришиб кетаверадиган хориж сериаллари — маънавийсими, бундан қатъи назар, эҳтиёжмандлик уни шунга ундайди. Хорижнинг "хўрозқанди"га муносабат масаласида Фармонбибининг ташвиши бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган кўринадиде. Демак, муаммонинг олдини олишда иқтисодий омилларни ҳам эътиборда тутиб иш кўрмоқ лозим.

Яна шуни ҳам эътироф этиш керакки, мустабид тузумнинг узоқ давом этган зуғум ва хуружлари ўзбек миллатини маҳв эта олмади, ўзлигидан, кўхна қадриятларидан айиролмади. Боз устига, "оммавий маданият" хуружи собиқ империя кулаши билан ҳам барҳам топиб кетмади. У энди замонавий қиёфада — интеграциялашиш, либераллашиш, демократлашиш ниқобида яшай бошлади. Ачинарлиси, у ҳали-ҳамон умуминсоний қадриятлар, кишилиқ тамаддуни эришган энг ҳаётбахш тушунчалардан курол сифатида фойдаланмоқда. Президентимиз ҳар гал куюнчаклик билан бу хатарга қарши курашнинг мустаҳкам механизмини шакллантириш лозимлиги ҳақида фикр билдирар экан, "оммавий маданият" ниқобидаги тушунчалар билан умуминсоний қадриятлар ўртасидаги тафовутни нозик илгаш муҳимлигини таъкидлайди. Хулоса сифатида айтсак, чин ва сохта қадриятлар ўртасидаги чегарани белгилайдиган "қизил ип" тобора инжалашиб, кўринмаслашиб боряпти. Лекин халқимиз ҳар қандай шароитда ҳам асл қадриятларига содиқ қолган ва миллий манфаатларига мос қадриятларнигина тан олган, ўзлаштирган. Демокчимизки, "оммавий маданият" ниқобидаги истилочиликка қарши курашда ўзбек халқида иммунитет мавжуд. Аммо бу таскин олдимизда кўндаланг турган реал хавфни менсимаслик ёхуд бемалолчиликка асос бўлолмайди. Бинобарин, Юртбошимиз таъкидлаганидек, бундай узоқни кўзлайдиган, аниқ мақсадларга эга бўлган турли хуруж ва ғаразли интилишлар, хорижий марказлар томонидан катта куч, маблағ сарфланаётган ҳаракатлар ва бу каби хавф-хатарлар бизга қандай зарарли оқибатлар олиб келишидан огоҳ бўлишимиз даркор.

Давра суҳбати

Ёзув кишиликнинг буюк ихтироларидан бири ҳисобланади. У жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида катта ўрин тутади. Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон тупроғи эса ёзув маданиятининг энг эски ўчоқларидандир. Бу ерда яшаб ўтган қадим аجدодларимиз мукаммал ёзувлар яратиб, кишилик цивилизацияси, маданий-маърифий юксалиши, ёзув маданияти тарихига муносиб улуш қўшган; Шарқ халқлари орасида доимо олдинги сафларда келган. Олимларнинг илмий хулосаларига қараганда, заминимизда яшаб ўтган халқларнинг ёзув маданияти тарихи икки минг етти юз-икки минг саккиз юз йилларни бўйлайди. Биз ҳозир ёзув маданиятининг учинчи мингйиллигида турибмиз. Бу халвиятимиз тарихида улкан ҳо ди-

Ўрта Осиё халқлари ёзув ёзувлар, уларда яратилган нишга олимларимиз катта суҳбатимизда улардан бир ўй-мулоҳазалари билан та-

Иссиқ кўргонидан топилган ёзув намунаси

садир. маданияти тарихига, энг эски ёзма ёдгорликларни ўргазтибор бермоқда. Бу давра нечасининг ана шу соҳадаги нишасиз.

Мирсодиқ ИСҲОҚОВ, тарих фанлари доктори, профессор:

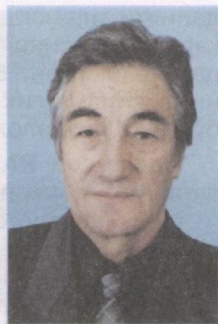
Ўрта Осиё халқлари томонидан бундан 2800 йиллар муқаддам алифболар яратила бошлаган. Бу юксак маданий ҳодиса шундан далолат берадики, қадим аجدодларимиз инсон нутқининг табиатини яхши билган. Ёзувни яратиш йўли билан жамиятнинг маънавий захираларини матнда акс эттириш, сиёсий, маъмурий, иқтисодий муносабатларни тартибга солиш, бир сўз билан айтганда, давлатчилик бошқарувига кириб келиш, ахборотни макон ва замон орқали узатиш имконияти юзага келган. Шу тарихқа, ёзув ибтидоий муносабатларни тамаддуний юксалиш томон етакловчи ноёб кашфиёт сифатида инсоният тўплаган ҳаётий тажрибаларни жамлаш ва авлодларга етказиш воситасига айланган.

Ўрта Осиёнинг қадимий ёзув маданияти икки асосий манбадан униб чиққан. Биринчиси, уч минг йил аввал “финикий” (канъоний) ёзуvidан ажралиб чиқиб, мелоддан аввалги VI асрда аҳмонийлар Эрони ва унга тобе бўлган барча элларда давлат маҳкамачилик ёзуви сифатида ишлатилган “оромий” ёзуви бўлса, иккинчиси — маҳаллий шароитда тубжой ёзув яратувчилик ҳаракати эди. “Оромий” ёзуви алифбо системаси ҳарф-товуш мувофиқлиги принципи асосига қурилган. Унда ундош товушларни ифодаловчи 22 ҳарф бўлган. Аммо Ўрта Осиё халқлари тилларининг товуш хусусиятлари оромий тилларидан фарқли эди. Шунинг учун оромий алифбосидаги бир неча белгининг маҳаллий парфиёний, хоразмий, суғд, бохтарий тиллари талабидан келиб чиққан ҳолда вазифаси ўзгарган. Натижада Ўрта Осиёда генетик ва график асослари бир, лекин вазифасига кўра фарқланувчи мустақил алифбо системалари юзага келган. Суғдлар оромий ёзувини ўзларининг “миллий” ёзувга айлантирган. Суғд ёзуvidан туркий уйғур ёзуви ўсиб чиққанда эса яна бир “миллий” янгиланиш юз берган: энди турклар график асослари суғдий бўлган алифбонинг ундошлардан иборат белгилар системасига унли товушларни қўшиб ёзишдан иборат имло принципини ки-

ритдилар. Бу орқали ёзувнинг тил билан мос келиши сари катта қадам қўйилди. Суғд ва уйғур ёзувлари Шарқ томон йўналган алифболи ёзув яратувчилик жараёнида муҳим ўрин тутди. Суғд-уйғур график белгилари асосида мўғул, манжур, корейс алифболари яратилган.

Ўрта Осиё ёзувларининг иккинчи манбаи маҳаллий асосга эга. Бунинг ҳозирча бирдан-бир далили Олмаота яқинидаги Иссиқ кўрғон-қабридан топилган ёзувдир. Унинг сопол парчаларидаги намуналари Сурхондарё вилоятидаги ёдгорликларда, Афғонистоннинг Дашти Навур қоятошларида ҳам учрайди. Аммо “иссиқ ёзуви” деб шартли ном олган бу маҳаллий ёзув обидалари энди-энди топилмоқда. Бизгача етиб келган намуналарини ўқиб маъно чиқаришда ҳам олимлар бир фикрга келганларича йўқ. Бироқ, аниқки, “иссиқ ёзуви” белгилари кўп жиҳатдан қадимги кўк турк ёзув белгиларини эслатади. Агар Иссиқ кўрғони мелоддан аввалги IV — III асрларга, Жанубий Ўзбекистон топилмалари мелоддан аввалги I — мелодий I — II асрларга тегишли бўлса, демак, “иссиқ ёзуви” билан қадимги кўк турк ёзувлари генетик бир асосга, эҳтимол, туб маҳаллий асосларга эга.

Шу ўринда, Ўрта Осиё халқларининг қадимий аجدодлари фонетик, соф нутқ товуши — белги алифболарининг энг тугал намуналарини яратишга қодир бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, авесто тилида сўзловчи кишилар нутқининг барча нозик жиҳатларини аниқ акс эттирган “авесто” алифбосида 51 та белги бўлган. Яна бир мукамал фонетик ёзув қадимги туркий — “кўк турк мангубитиглари”даги алифбодир. Унда 41 та белги бўлиб, туркий тилнинг товуш системасини аъло даражада ифодалашга хизмат қилган. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ёзув ма-

данияти илк қадамлариданоқ товуш ва ҳарф белгисининг мувофиқлиги асосида шаклланган. Бу эса ажодларимизнинг филологик тасаввурлари юксак бўлганидан далолатдир.

Насимхон РАҲМОНОВ, филология фанлари доктори, профессор:

Мен Ўзбекистон ҳудудидан топилган “кўк турк” ёзув ёдгорликларини фақат маданий ҳодиса сифатида эмас, балки этник жараён учун ҳам муҳим омил деб баҳолашни истардим. Афсуски, ҳозиргача ёзувларга, жумладан, “кўк турк” ёзувларига том маънода илмий далил сифатида қараш шаклланмаган. Шу ўринда Ўлжас Сулаймоновнинг “Язык письма” китоби бу жиҳатдан туркологияда дадил қадам бўлганини ва мавжуд нотўғри қарашларга зарба берганини таъкидлаш даркор. Биз тарих фанлари номзоди Боқижон Матбобоев билан ҳамкорликда чиқарган “Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари” деб номланган китобчада ҳам бу масалага тарихчи ва филологлар диққатини тортган эдик.

Дарвоқе, бугун Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида дунёда ўз ўрни бор экан, бу тасодиф эмас албатта. Балки қадимдан шундай бўлиб келган. Кўк турк ёзуви азалдан Ўзбекистон тупроғида яшаган давлатнинг муҳим белгиси сифатида хизмат қилиб келганини таъкидлашимиз лозим. Ўзбекистон ҳудуди мелоддан анча бурунги кезлар ҳам ўзининг ёзув маданиятига эга бўлган юрт сифатида Шарқ давлатлари орасида муҳим ўрин эгаллаган эди.

Гап “кўк турк” ёзувлари тўғрисида кетар экан, бир нарсадан эҳтиёт бўлишимиз керак: ёзувнинг ташқи аломатларига қараб хулоса чиқариш кенг жамоатчиликнигина эмас, тадқиқотчиларни ҳам чалғитади. XIX аср охирида, “кўк турк” ёдгорликлари эндигина топилиб, илмий жамоатчиликка маълум бўлган чоғларданоқ мазкур ёзувнинг ибтидоси қаерда, деган ҳақли савол қўйилди. Бу саволга Вилхелм Томсен, Вилхелм Радлов каби йирик олимлар жавоб беришга ҳаракат қилди. Ўша мунозаралар муносабати билан Вилхелм Томсен “Ёзувлар ўртаси-

даги ўхшашликларнинг одатда сомон сингари ялтироқ, аммо ўткинчи бўлишини қайд этмоқ керак”, деган эди. У бу фикрини немис олимлари “герман-рун” ёзувларини “туркий-рун” ёзувларига боғлашга уринганида айтган эди.

Велхелм Томсеннинг бу фикри “кўк турк” ёзувларининг ибтидосини аниқлаш йўлидаги кузатувларга асло халал бермайди, балки “шумер” ёзувлари “кўк турк” ёзувларининг ибтидосидир” деган ва бошқа шунга ўхшаш зўрма-зўраки қарашларнинг олдини олишга даъват этади.

Ўзбекистон ҳудудидан, қўшни Тожикистон, Қирғизистон, Афғонистондан топилган ёзувларни қайта дешифровка қилиш, палеографиясини ўрганиш тарих ва филология илмининг кўп масалаларига аниқлик киритиши шубҳасиз. Ана шу йўналишда илмий изланишлар амалга оширилса, табиийки, XIX асрнинг охирида жаҳон туркологларини қизиқтирган, аммо охирига етмаган — ёзув ибтидоси масаласини қайтадан кун тартибига қўйиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Шимолий Мўғулистон, Бойкўл бўйлари, Шимолий Кавказ ёки бошқа ҳудудлардан топилган “кўк турк” ёзувларигина эмас, балки Ўзбекистоннинг турли ерлари — Фарғона водийси, Бухоро, Бекобод, Исфара, Сурхондарё ҳудудларидан топилган ёдгорликлар ҳам ушбу масаланинг ечимига олиб келади. Кузатувлар “кўк турк” ёзувларининг илк ватани бугунги Ўзбекистон ҳудуди эканидан далолат бермоқда. Буни исботлаш мақсадида Ўзбекистон ҳудудидан топилган ва “кўк турк” ёзуви намунаси деб тахмин қилинаётган барча ёзувларни тўплаш ишлари олиб борилмоқда.

Қосимжон СОДИҚОВ, филология фанлари доктори, профессор:

Шу кунга қадар фанда ёзув маданияти, хусусан, фонетик ёзувларни юзага келтирган ва унинг такомилига катта улуш

кўшган ягона марказ тан олинарди. Энди бунинг қаторига иккинчи марказ ҳам қўшилмоқда. Ёзувлар тараққиётида кескин бурилиш ясаган ушбу марказ Ўрта Осиёдир. Фонетик ёзувлар илк бор Ерўрта денгиз бўйларида юзага келган бўлса, она тупроғимиз маҳаллий ёзувлар, айниқса, қадимги туркий ёзувларнинг бешиги бўлиб хизмат қилганини тан олмай иложимиз йўқ. Ёзув ёдгорликлари, уларнинг график белгиларига таяниб хулоса чиқарадиган бўлсак, “кўк турк” ёзуви юртимиз тупроғида шаклланиб, кейин бошқа туркий ўлкаларга ёйилгани аён бўлмоқда. Буни исботловчи мисоллар ҳам бор. Ўзбекистон заминидан топилган битиглар ёзув шаклига кўра Урхун ёки Олтой ўлкаларидан чиққан машхур битигларнинг шаклидан фарқли. Улар ёзув белгиларининг эскироқ кўринишини акс эттиради. Демак, бизга маълум бўлган Урхун ва Енисей битиглари ёзувнинг тако-

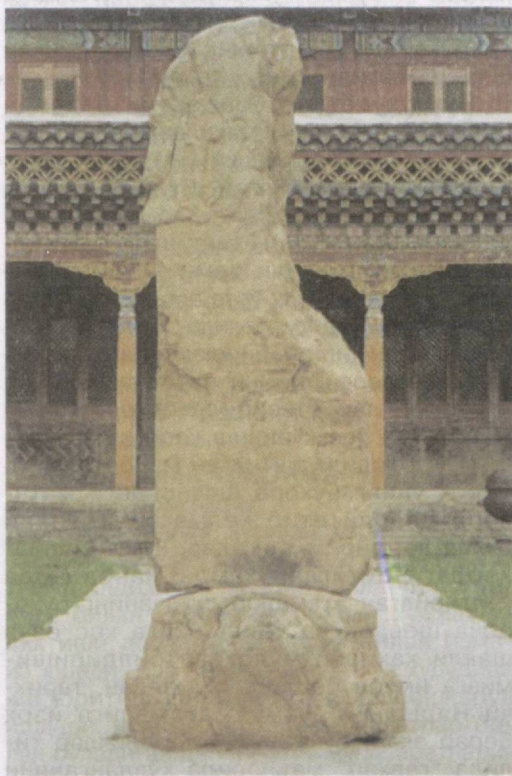
миллашган шаклида битилган.

Бу тупроқда “оромий” алифбоси асосида юзага келган уйғур ёзуви, браҳма (қадимги ҳинд), моний, сурёний ёзувлари ҳам кенг қўлланилган. Она тупроғимиз ёзув маданияти тарихининг илк ўчоқларидан бири сифатида кишилик маданияти тараққиёти, лисоний билимлар тақомили, фалсафий қарашлар ривожига туртки берган. Ёзма адабий тилларнинг муайян қолипда ривожланиши, аждодлар сўзининг авлоддан-авлодга ўтиб келишини таъминлаган.

Туркий ёзувлар тарихида уйғур ёзуви билан битилган ёдгорликлар муҳим аҳамиятга эга. Улар ҳозир дунёнинг йирик қўлёзма хазиналарида сақланмоқда. Берлин академиясининг қўлёзмалар фондида сақланаётган кўп сонли ёзма ёдгорликлар орасида уйғур ёзувли туркий битиглар ҳам анчагина. Бу битиглар ўз пайтида турли экспедициялар томонидан Шарқий Туркистоннинг Турфон ва бошқа ўлкаларидан топилиб, Берлинга олиб кетилган. Ҳозирги кезде немис шарқшунослари хайрли бир ишга қўл урди: улар қўлёзмалар фондида сақланаётган ана шу битигларнинг фотонусхаларини интернетда Академия веб-сайтида эълон қила бошлади. Энди илм аҳли интернет орқали ушбу матнларнинг асл нусхалари билан танишиш ҳамда улар бўйича тадқиқот олиб бориш имконига эга.

Берлинда сақланаётган уйғур ёзувли матнларнинг аҳамиятини бир сўз билан айтиш қийин. Шу ўринда мазкур фондда сақланаётган иккита ёзув парчаси хусусида фикр билдиришни истардик.

Ёдгорликларнинг бири U 0044-рақамли қадимги туркий тилда битилган матн парчасидир. Унинг қоғози анча эски, уринган, тевараги чириб, матннинг айрим ерлари ўчган ҳам. Қоғознинг ўнг ва терс юзида ўн олти қатордан (жами ўттиз икки сатрдан) иборат уйғур ёзувли матн ўнгдан чапга қараб ёзилган.

VI асрга оид Бугут ёдгорлиги

Хати ниҳоятда нафис, график кўриниши уйғур ёзувли ёдгорликларнинг энг эски намунаси саналмиш “Хуастуанифт” Санкт-Петербург нухасининг хат услубида. Афтидан, у IX асрда Уйғур хоқонлиги даврида битилган кўринади. Матн монивий мазмунида. Ёдгорлик монийлик таълимоти ифодаланган йирик бир асарнинг узиндиси экани кўриниб турибди. Битигнинг аҳамияти шундаки, шу кунга қадар биз монийчилар тавбаномаси “Хуастуанифт”ни дин таълимоти ва фалсафий қарашлар акс этган ягона йирик асар деб билар эдик. Берлин фондидаги ушбу матн узиндиси эса, ўз навбатида, бу қарашларга чек қўйиб, унга ўзгартириш киритади; қадимги туркий тилда “Хуастуанифт”дан бошқа яна йирик таълимот китоблари ҳам яратилганидан далолат беради.

Шу фондда сақланаётган U 5337-рақамли матн қоғозининг ўнг юзига эзгу ниятлар (дуолар) битилган. Қоғоз парчасида биринчи ниятнинг охири сақланган, холос. У “Арами тўнганинг алқиши тугади” (Арами Тўнганинг олқиши тугади) деган жумла билан яқунланади. Мазмуни, хат услубига қараганда, қоғознинг терс томонидаги матн ҳам шу матннинг давомига ўхшайди. Ушбу ёзув парчаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Адабиётшунослигимизда “олқиш” (дуо) тушунчаси бурундан бор эди. Энди эса олқишнинг жанр сифатидаги кўринишига, унинг аслига дуч келдик. Муҳими, матннинг ўзида ҳам асар шу истилоҳ билан (“алқиш” номи билан) тилга олинмоқда. Матн тузилиши, услуби тарихан ана шу жанрнинг мавжуд бўлганини исботлайдики, бу жанр тузилиши ва тарихини ўрганишда кўл келади.

Бугунги кунда ўзбек фани олдида турган муҳим вазифа — қадимги туркий, хусусан, уйғур ёзувидаги матнларни ўқиб, улар асосида тадқиқот олиб борадиган мутахассислар тайёрлашдир.

Азимхўжа ОТАХЎЖАЕВ, филология фанлари номзоди:

Қадимги Суғд яхлит тарихий-маданий ўлка сифатида эътироф этилса-да, унинг бир бўлаги бўлмиш Бухоро Суғди ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтган.

Бухоро Суғди Самарқанд Суғдидан фарқли ўлароқ, илк ўрта асрларда сиёсий жиҳатдан мустақил, ўз маъмурий-бошқарув системасига эга эди. Бухоро Суғдида бу даврда туркийларнинг (эфталлар) таъсири ва мавқеи кучли бўлган.

Бухороликлар доимий равишда шимолдаги кўшнилари билан яқин муносабат ўрнатган. Бу эса Бухоро Суғдининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётига таъсир этган. Юртнинг сиёсий мустақиллиги, асосан, турк шахзодаси Абрўй кўзғолонини бостирган бошқа бир турк шахзода Қора Чўриннинг ўғли Эларслон — Шери Кишвар номи билан боғлиқ. У асос солган бухорхудотлар сулоласи 585 йилдан то сўнгги бухорхудот — Туғшода II давригача ҳукмронлик қилган. Ўша чоғлари Бухорода суғдчанинг қадимги шакли шева сифатида амал қиларди.

Бухорхудотлар бошқаруви даврида (585–739) сиёсий мустақиллик белгиларидан бири Бухоро мулки ўз пул бирлиги — драҳмага эга бўлган. Буни Муғ тоғидан чиққан айрим ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Мелоддан бурунги I мингйилликнинг иккинчи ярми — мелодий I мингйилликнинг илк ўрта асрларига қадар суғд тили Суғд тупроғида умумий кўринишда амал қилган, бироқ эфталлар, турклар, қолаверса, кўшни парфияликлар ва хоразмликлар таъсирида бухороликлар тили ўзига хос кўриниш касб этган.

Суғд тилида битилган манбалар кўп, бироқ унинг бухоро шевасидаги матнлари деярли етиб келмаган. Шундай бўлса-да, айрим тангалар, кумуш идишлардаги битиглар ҳамда манбаларда келтирилган атамалар суғдчанинг бухороча шеваси ва унинг ўзига хос ёзув шакли ҳақида мулоҳаза билдиришимизга имкон беради. Жумладан, тарихчи Наршахий “хамук” атамасига изоҳ берад экан, бу атама бухороликлар тилида “гавҳар” маъносига қўлланганини айтади. Биз эса суғд тилида гавҳар ёки

қимматбаҳо тошга нисбатан “яқут” атамаси қўлланганини кузатдик. Атамалардан яна бири “ком” бўлиб, у “ариқ” маъноси-ни беради. Ушбу атама асосида ясалган Харамком, Шопирком, Комимеҳ (Конимеҳ), Коми Абу Муслим каби топоним ва гидронимлар ҳозирга қадар Бухоро воҳаси ҳудудида сақланиб қолган.

Илк ўрта асрларда Бухоро шеvasида қўлланган ва этнонимга айланган “хайтал” атамаси “кучли одам” маъносида ишлатилган. Аммо бошқа ўлкалардаги суғдлар тилида унинг ўрнида бошқа сўзлар қўлланган. Ёки бошқа ердаги суғдлар маҳаллий ҳокимларини “хутав” деган. “Худат” ёки “худот” атамаси Бухорхудот, Вардонхудот ва Хунухудот каби тарихий истилоҳлар илдизини очиб беради.

Ўша кезлари Бухорода қўлланилган ёзув шакли суғд хатининг қадимий график аънаналарини сақлаган эди. Унда ҳатто “парфиёний” ёзувига хос айрим элементлар ҳам учрайди.

Умуман, илк ўрта асрларда Суғд ўлкаси сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксак тараққиётга эришган. Суғд мулкларининг ўзига хос ривожига ягона маданиятни таъминлаган ва Марказий Осиё цивилизациясига аксарият таъсир кўрсатган. Илк ўрта асрларда Бухорога хос маданий муҳитнинг шаклланишида туркийзабон эфталларнинг ўрни катта эди. Эфталларнинг катта қисми шу ерда яшаган ва уларнинг суғдларга таъсири катта бўлган. Эфталлар давлатининг марказларидан бири ҳам Бухоро эди. Бу тупроқда яшаган эфталлар турк ва суғд маданиятлари бирлигини таъминлашга эришди.

Қудратулла ОМОНОВ, филология фанлари номзоди:

Туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг расмий ёзмалар услуби узоқ ўтмишга эга. Унинг илдизлари туркий давлатчилик тарихи билан чамбарчас боғлиқ; ҳужжатчилик иши давлат бошқаруви билан измаиз юради. Ҳар қандай давлат ўз ҳудудида иш юритиш қоғозлари ҳамда бошқарув ишлари, қолаверса, қўшни давлатлар билан бўладиган дипломатик муносабатларини ўз тилида олиб боришдан манфаатдордир. Айни ҳолат унинг мустақиллиги-

ни кўрсатувчи муҳим белгилардан бири саналади. Давлатчиликимиз тарихида ҳужжатчилик ишларининг асосан туркий тилда ва қадимги туркий ёзувларда олиб борилганининг сабабларидан бири ҳам ана шунда.

Ёзма манбалар она тупроғимизда ҳукм сурган салтанатлар ўзларининг бошқарув системасига тегишли ёзмаларни она тилида олиб борганини исботламоқда. Қадимги хитой йилномаларида мелоддан бурунги юзийликларда хунлардан борган расмий ёзишмалар, хоқонлар йўллаган ёрликлар уларнинг ўз тилида экани ҳақида маълумот берилган. Уларга таяниб, ўша ҳужжатлар туркий тилда ва “кўк турк” ёзувида битилган дейиш мумкин.

Бизгача етиб келган “кўк турк” ёзуви расмий ҳужжатлар оз бўлса ҳам, қадимги туркий давлатларда юритилган расмий тил хусусида илмий хулосалар чиқаришга имкон беради. Шарқий Туркистондаги қадимги Идикут даври вайроналаридан топилган васиқа, инглиз шарқшунослари қўлга киритган иккита тилхат, рус шарқшунослари Турфондан топган юридик ҳужжат, Муғқалъа қорбаларидан чиққан теридаги расмий ёзув шулар жумласидандир. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, “кўк турк” ёзувидаги ушбу ҳуқуқий ёзмалар VI — VIII юзийликларга тегишлидир.

Ҳужжатлар орасида Муғ тоғидан чиққан Панж ҳукмдори Деваштичага тегишли архивдаги “кўк турк” ёзуви расмий битиг айрича ўринга эга. Туркийда ёзилган ушбу ҳужжат Шарқий Туркистондан топилган XI — XIII асрларга оид ҳужжатлардан қарийб уч-тўрт аср илгари ёзилган. Аҳамиятлиси, у билан “кўк турк” ёзуви расмий битиглар сони ортади. Янада муҳими, Суғд вилоятида амал қилган расмий тиллар хусусидаги фикрларимизни ўзгартиради. Бунинг ёрқин мисоли: фанда шу чокқача Суғд юртида расмий муносабатлар фақат суғд тилида

олиб борилган, деган бирёклама қараш устувор эди. Бу тупроқдан чиққан топилмалар эса бу фикрни янгилайди: Сўғд юртида расмий ишлар, сўғдча билан бир қаторда, туркий тилда ҳам олиб борилганини далиллайди.

“Кўк турк” ёзувидаги ҳуқуқий ҳужжатлар тил ва услуб жиҳатидан анча юқори туради. Бу эса туркий расмий услуб узок тарихий такомил босқичини босиб ўтганидан далолат беради. Уларнинг тузилиши хитой манбаларида таржимаси келтирилган қадимги хун матнларининг фонетик қурилишига яқин.

Яна бир мисол: ўтган асрнинг ўрталаарида Мўғулистоннинг Дўндгоби аймағидан “кўк турк” хати билан “қутлуг” сўзи ўйиб туширилган тамға топилган эди. Бу топилма ҳам баён этилган фикрларимизни далиллайди. Демак, “кўк турк” ёзувидан ҳужжатчилик соҳасида кенг фойдаланилган. Ҳатто муҳрлар ҳам шу ёзувда битилган.

Муҳрдаги “қутлуг” ёзуви ўша замон девончилигидаги муҳим аънанани эсга солади. Бундай аънани кейинги давр ҳужжатчилигида, хусусан, XI — XIII юзйилликларга тегишли уйғур ёзувидаги

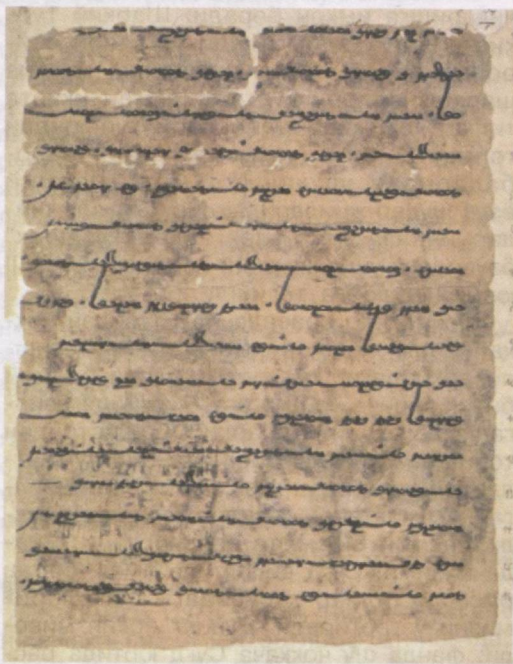
ҳужжатларда ҳам кузатамиз. Бу ҳужжатлар ҳам “қутлуг” шиорли тамға билан тасдиқланган.

Кези келганда, қадимги туркий расмий ёзмаларнинг наشري билан боғлиқ бир масала хусусида тўхталмоқчимиз. Аждодларимизнинг давлат бошқаруви, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи нодир ҳужжатларнинг катта қисми ўтган асрнинг биринчи чорағидаёқ нашр қилинган эди. Бу борада туркология соҳаси катта муваффақиятларга эришди. Қадимги расмий матнларни тадқиқ этишда тўпланган тажрибаларни қўллаган ҳолда қадимий ёзувларимизда битилган кўҳна расмий ёзмаларни бир бутун шаклда, бир тадқиқот доирасида жамлаб қайта нашр қилиш вақти келди. Ана шундай йўналишдаги илмий иш — илк ва ўрта асрлардаги ўзбек давлатчилигининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тарихи, салтанатларнинг маъмурий тузуми, қўшни эллар билан дипломатик муносабатлари, қонунчилик системасининг шаклланиши, ўлкамизда божхона ва солиқ хизматларининг юзага келиш тарихини ўрганиш, аждодларимиз бунёд этган салтанатларда она тилимизнинг ҳуқуқий мақомини белгилашга доир ниҳоятда қимматли маълумотларни беради.

Гайбулла БОБОЁРОВ, тарих фанлари номзоди:

Фарғона водийси ўзининг тарихий-маданий ёдгорликларга бойлиги билан тарихимизда алоҳида ўрин тутади. Айниқса, Кува, Ахсикент, Муғтепа (Косонсой), Мунчоктепа каби қадимий шаҳар харобаларидаги археологик қазилмалар давомида қайта дунё юзини кўраётган илк ўрта асрларга тегишли моддий-маданий ашёларнинг аҳамияти тарихимизнинг қоронғи саҳифаларини ёритишда беқиёсдир.

Фарғона водийси моддий ёдгорликлари орасида, айниқса, нумизматик ашёлар — танга-пуллар ўзига хос тарзда давлатчилигимиз тарихининг жумбоқли масалаларига ойдинлик киритади. Шу ўринда яқин йилларда Кува шаҳри харобасидан топилган икки дона мис тангани мисол қилиб келтириш мумкин. Ушбу тангаларнинг ўнг тарафида узун сочли, думалоқ юзли, бодомсимон кўзли ҳукмдор

Уйғур ёзуви матн узиндиси

боши тасвири, терс юзида эса тоғ эчкисини эслатувчи тамға жой олган. Қизиғи шундаки, ҳукмдор тасвирининг ўнг ва чап ёнида бир-бирига уланмасдан ёзилган қадимги турк-рун ёзувли жумла, танганинг орқа томонидаги тамға атрофида эса айланасига ёзилган сугдий жумла ўрин олган. Биз қадимги турк ёзувидаги жумлани сўроқ ишорати остида “қаған” (хоқон), сугдий жумлани эса “хаған пани” (хоқоннинг тангаси) тариқасида ўқидик. Аҳамиятлиси, тангадаги тамға VI — VIII асрларга тааллуқли Чоч (Тошкент) тангаларида учрайдиган тамғалар билан деярли бир хил. Шуни айтиб ўтиш лозим, яқиндагина Чоч воҳаси тангалари бўйича амалга оширган тадқиқотларимиз натижасида ушбу тангаларда сугдий ёзувда “жабғу хоқоннинг тангаси”, “Тун жабғу хоқоннинг тангаси” жумлалари акс этгани аниқланиб, уларнинг Фарбий турк хоқонлигига тегишли экани ўз тасдиғини топган эди. Энди эса Чоч воҳаси тангалари билан Фарғона водийси тангаларида ҳукмдор тасвири ва тамға шакли қарийб бир хил экани улар орасида яқин алоқадорлик бор деган тахминни илгари суришга асос бўлди. Ёзма манбалардан аниқланишича, Фарбий турк хоқонлари қароргоҳларини Чоч воҳасига кўчирган бўлса, VII асрнинг иккинчи чорагида хоқонлик шахзодаларидан бири Фарғона водийсига келиб, бу ерда ўз сулоласига асос солган. Бу эса мазкур ҳудудларда хоқонлар ўзларининг илк танга-пулларини зарб қилдирганидан далолатдир. Фақат, Фарғона тангаларининг Чоч тангаларидан фарқи, уларда акс этган ёзувнинг қадимги турк-рун алифбосида ҳам ёзилганлигидир. Бизнингча, бу ҳолатнинг ҳам ўз тарихий асоси бор. Маълумки, она тупроғимиздан топилаётган қадимги турк-рун ёдгорликларининг катта қисми Фарғона водийсига тўғри келади. Демак, водий ушбу ёзув кенг тарқалган ҳудудларнинг олдинги сафиди турган. Айтиш мумкинки, Фарғона водийсидан топилаётган уй-рўзғор буюмлари бўлмиш сопол идишлар сиртига, тақинчоқ ва турли безакларга туширилган қадимги турк ёзувининг тангаларда ҳам акс этиши табиийдир. Эътиборли жиҳати шундаки, Чоч ва Фарғона

водийси тангаларидан ўрин олган тамганинг дастлабки шакллари, яъни тоғ эчкисини яққол эслатувчи тасвир Урхун водийсидан (Мўғулистон) топилган Кул тигин, Билга хоқон битигтошларига ўйиб туширилган. Худди шу тамганинг бир оз

ўзгарган шакли Фарбий турк хоқонлигининг асосий маркази Талас (Еттисув) қоятошларида ҳам учрайди. Тадқиқотчилар фикрича, битигтошлардаги мазкур тамға хоқонликнинг асосчи сулоласи — Ашина хонадонига тегишлидир. Албатта, мамлакатимиз ҳудудидан топилаётган тангалардаги ушбу тамғалар анчагина ўзгариш жараёнини, эволюцион йўлни босиб ўтган бўлиб, улар бирмунча бадиийлашган шаклда зарб қилинган.

Хуллас, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийси тангаларидаги ёзувларнинг муваффақиятли равишда ўқиб чиқилиши — шу пайтгача ечилмай келаётган масалага, яъни “Турк хоқонлигининг ўз танга-пул системаси мавжуд бўлмаган, хоқонлар ўз номларидан танга зарб эттирмаган” мазмунидаги фикрларга аниқлик киритиши билан ҳам қимматлидир.

***

Ўзбекистон халқлари ёзув маданияти тарихининг уч мингйиллиги масаласининг илмий жамоатчилик томонидан ўртага ташланиши катта сиёсий-маърифий аҳамиятга эга. Бу иш ҳукуратимиз томонидан ўтмиш маънавиятимизга берилаётган эътиборнинг амалий кўринишидир.

Олимларимиз томонидан кўтарилаётган масалалар илмий жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланса, маънавиятимиз, давлатчилигимиз тарихи, ўзбек ёзув маданияти тарихига кўп аниқликлар киритилиши шубҳасиз. Бу эса бой маданий меросимизни ўрганиш борасидаги саъй-ҳаракатларни янги сифат босқичига олиб чиқади.

**Давра суҳбатини
Маҳмуд САЪДИЙ ёзиб олди**

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

“Yutuq ham, yutqiziq ham o'zirniki”

Ёзувчи
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ билан
суҳбат

— Мурод ака, Ўзингиз ҳам биласиз, етмишинчи-саксонинчи йилларда ном таратган аксарият яхши-яхши ёзувчилар кейинги йилларда гўёки четга чиқиб қолди. Адабиёт газетасида бир ёш қаламкашнинг имзосини учратиб, “Билмас эканман, ким бу?” деб сўраганингизда, ёнингиздагилар “Адабиётга янги кириб келган ёшлардан” деса, Сиз “Ҳа-а, биз чиқиб кетгандан кейин кирганлардан бўлса керак-да” дея мутойиба қилган экансиз. Хўш, сизлар нимага “чиқиб” кетдиларинг? Адабиётга нисбатан умумий рағбат сусайгани учунми ёки бунга ижтимоий-шахсий майллар сабаб бўлдими?

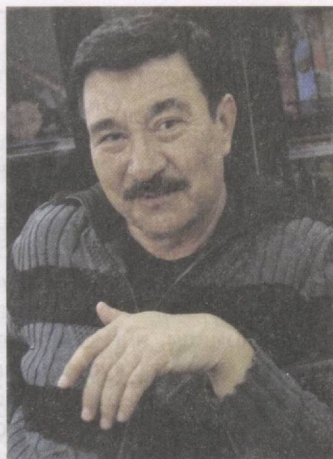
— Мутойиба бўлгани рост, лекин унга рамз тугул, анчайин маъно ҳам юкланмаган эди. Кимдир эслаб қолган экан — шунисига шуқр. Оз-моз истехзо бўлиши мумкин, аммо у, яъники истехзо, “янги кириб келган” ёш ёзувчига ҳам, “чиқиб кетган” ёзувчи — ўзимга ҳам тааллуқли эмас. Чамаси, адабиётни баланд девор билан ўраб, дарвоза олдида дарбонлик қилиб, кириб келаётгану чиқиб кетаётган бандаларни санаб ўтиришни илм деб биладиган “тадқиқотчи-олим” акагонларимизнинг лаҳжасидан гижинган бўлсам керак.

Мақтабда ҳарбий машқ ўргатадиган Салим ака Рўзиев деган муаллимимиз бўларди. Таҳсилдан бир неча йил кейин учрашганимизда у Адҳам Раҳматнинг китобини қўлимга тутди. Варақлаб кўрдим. “Подачининг ўғли” деб номланган лавҳа тепасига Салим Рўзиевнинг ёшлиқдаги сурати босилиб, унинг урушда кўрсатган жасорати мақталган экан. Ўқиб чиққанимдан сўнг муаллим китобни яна қўлига олди, муқовасини меҳр билан силаб, “Мана, биз ҳам тарихда қолдик”, деди.

Муаллимим соддароқ киши эди. Оний қувончдан маст бўлиб, урушда ўзига ўхшаган миллионлаб одам иштирок этганию улар ҳақида миллиардлаб са-

хифа мақтов ёзилгани ва яна ёзилажагини хаёлига келтирмасди.

Бугун, ёшлик завқидан узоқлашиб, ўз имконининг чеку чегарасини надомат аралаш англаган чоғимда, адабиётга “кириш-чиқиш” ҳақида гап кетаркан, раҳматли Салим Рўзиев ёдимга тушаверади. Танқидчиларимиз навбатдаги шоир ёки ёзувчига “адабиётга ёруғ юлдуз каби ёниб кирди” дея чапак чалганида ичимда бир кулги уйғонади. Булар бари — ташбеҳ, тузукроқ матн ўқилганида димоғ ачишиб, ўпка ҳам тўлишганида оғиздан чиқиб кетадиган арзонбаҳо сифатлар, холос. Тарихда қоладиган мингдан, йўқ, милёндан битта бўлади. Ижод кишиси ўзига энг ёруғ нарсаларни, дейлик, чақмоқни, яшинни, вулқонни тахаллус қилиб олиши, ўнлаб, ҳаттоки юзлаб китоб ёзиши мумкин, лекин худонинг назари тушмаса — ҳаммаси бекор. Ўласану ўчасан.

Хуллас, гап адабиётга киришда эмас, адабиётда қолишда. Бунда вақт ва маърифатли ўқувчидан ўзга ҳеч ким ва ҳеч нарса ҳакамлик қилолмайди.

Яна қизиқ бир тарих ёдимга тушди. Йигирма йилча бурун эди, бўрию тулки, тойчоғу ҳўтик, тўнғизу товушқонларга “қирон келтириб” юрадиган бир масалнавис акамиз наслга ҳам тажовуз қилиб, бир-икки асарини “Шарқ юлдузи»га олиб келди. Рад жавобидан оғринди. “Ука, — деди жаҳл билан, — афсуски, одам икки марта яшамайди. Агар яна юз йилдан кейин қайта тирилиб келсак эди, халқ кимнинг асарини ўқиётганини кўрардик”. Манманлик қурсин, мен ҳам чиноқликка бордим, масалнавис акамизга қайта тирилиб келолмаслиги учун шукр қилишни маслаҳат бердим.

Албатта, ўша суҳбатдан бери ўтган йигирма йилни чегирма қилсак, яна саксон йилдан кейин халқ менинг ёки масалнавис акамизнинг асарларини ўқишдан ўқимаслиги аниқроққа ўхшайди.

У кишининг кўнглини огритганимдан бугун жуда афсусланаман. Ўтган давр мобайнида у жисман кексайган бўлиши мумкин, лекин руҳан бағоят тетик, мангулик саодатига ишончи ҳам заррача ўзгармаган. Бугун мен масалнавис акамизнинг ўзига бўлган ишончига ҳасад қиламан.

Ана энди рағбат ҳақида гаплашсак ярашади.

Биринчи рағбат — ёзувчининг ўзига, ўз кучи ва қобилиятига ишончи.

Иккинчиси — ёзувчининг дарди, гарданига олган бурчга содиқлиги. Бетартиб, беҳаловат яшаса ҳам, умрининг охири кунларига қадар адабиётимизга қулдай хизмат қилган раҳматли Шукур Холмирзаевни, тани таслим бўлсаям руҳи таслим бўлмасдан, сўнги лаҳзаларини ҳам шеърятга бағишлаган дўстимиз Шавкат Раҳмонни ёдга олайлик. Уларда адабиётга муҳаббатдан, бурчга садоқатдан ўзга қандай рағбат бор эди?

Умумий рағбатларга келсак, ҳозир бу борада тақчиллик сезилади. Эски замонларни кўмсайдиган одамлар давлатнинг адабиётга рағбати сустлигидан, ўзларининг ибораси билан айтганда, “муайян адабий сиёсат” йўқлигидан нолийди. Лекин минг-минг йиллик тарих давомида давлат ҳақиқий адабиётга рағбат кўрсатмаган, у адабиётни фақат бошқаришга интилган ва тузуккина бошқарган ҳам. Давлат етаклаган адабиётда маддоҳликдан ўзга барча жанрлар та-наззулга юз тутади.

Жамиятнинг адабиётга рағбати ҳақида гапирсак, ҳа, унинг сусайгани рост. Китоб ўқимаслик бўйича дунёнинг пешқадам мамлакатлари — Америкага, Англияга ва ҳоказо давлатларга етай деб қолдик. Албатта, бунинг объектив сабаблари бор. Олимлар техникавий инқилоб, ахборот инқилоби ва одамни санъатдан чалғитадиган яна кўплаб нарсалардан соатлаб маъруза ўқиши мумкин, аммо маъруза билан аҳволни ўзгартириш қийин, дилдаги ҳасрат зиёда бўлади, холос.

Етмишинчи-саксонинчи йилларда ном таратган яхши-яхши ёзувчиларнинг четга чиқиб қолгани эса нисбий тушунча. Биласиз, замон кескин ўзгарди, йўналиш ва марралар ўзгарди, туғлару шиорларнинг ранги ва аксар ҳолларда мазмуни ҳам ўзгарди, "Иброҳимдан қолғон ул эски дўкон"да қад ростлаб турган бутлар синдирилди, янги маъбудлар ва янги авлиёлар хутбага қўшилди. Тарихдан маълумки, жамият қуруми ўзгарган чоғда кўпинча маддоҳлар ва яллагиларнинг куни туғади-ю, озгина виждони бор ёзувчи ва шоирлар дабдурустдан гангиб қолади. Янги давр ва янги муносабатларни идрок этиш, тугал англаб олиш учун, умуман, эски замон билан видолашув учун анча вақт керак бўлади. Менимча, сиз назарда тутган адиблар бугун ҳамма ўйини ўйлаб бўлди. Энди улар яна ёзаётган бўлса ёки яна ёза бошласа ҳам ажаб эмас...

— *Маънавият-маърифат, адабиёту санъат деймиз. Инсон шуларсиз яшай олмайди дея бонг урамиз. Ҳолбуки, ана, атрофга қаранг, умрида қўлига китоб ушламаганлар ҳам биппа-бинойи кунини кўриб юрибди. Маънавияту маърифат деганлари ростдан ҳам шунчалик зарурми ёки у жамиятни ахлоқан тутиб туриш учун ўйлаб топилган бир восита, анчайин "ўйин қоидаси"ми?*

— Режиссёр Баҳодир Йўлдошев бир ҳамкасбига "паспортиниям охиригача ўқимаган" дея таъриф берган экан. Топқирлиги учун Баҳодир муаллимга раҳматлар айтиш керак. Лекин одамнинг маънавий қиёфасини унинг савод даражаси, яъники нечта китоб ўқигани билан белгилаш ножоиздай туюлади. Албатта, адабиётдан, санъатдан оммавий савод қанчалик баланд бўлса, жамиятнинг маънавий қиёфаси ҳам шунга яраша бўлади. Бироқ ҳаммамиз биламизки, китоб ўқимасдан ёки кино кўрмасдан ҳам яхши одам бўлиш мумкин. Одатда сизу биз назарга илмайдиган, бесавод деб ҳисоблайдиган, аммо дунёни файласуфона идрок этишга қодир дидли-фаросатли подачи ёки мироб, дуррадгор ёки темирчиларни қайга қўямиз? Алпомишу Барчинойларни бизга инъом этган неча-неча авлодларга мансуб бахшиларнинг бирортасида биз бугун кўзга суртаётган савод бўлган дея ким кафиллик беради?!

Демак, дунёда ҳарфни ҳарфга уриб ўқиш, ҳарфни ҳарфга улаб ёзишдан бошқа, минглаб дарслик ва рисоаларда битилган маълумотлардан ўзга ҳақиқатлар ҳам кўп!

Албатта, жамият маърифатсиз яшай олмайди. Маънавият хусусида бошқа гапирмайлик, бу — шунчаки атама, маърифатнинг астари, холос. Лекин, барибир, қайтариб айтаман: биз маорифнинг, адабиётнинг, санъатнинг, боринги, диннинг ҳам таъсирига ортиқча баҳо бериб юборамиз, пировард уларнинг илдиз-илдизида ётган маънавий пойдевор — миллатнинг адабу ахлоқ ақидаси, замонавий ибора билан айтганда — тизими назардан четда қолади. Аслида халқни, жамиятни юз ва минг йиллар давомида омон сақлаб келаётган нарсаси — шу.

"Умрида қўлига китоб ушламай биппа-бинойи кун кўраётган" ва табиийки, кўпчиликнинг, шу жумладан, "Тафаккур"нинг ҳам гашини келтирадиган банда-

ларга нисбатан сал кенглик қилишимиз керакка ўхшайди. Тўғриси айтсам, назарда тутилмиш "замон бойваччалари" менинг завқимни келтиради. Улар жуда эпчил, жуда ғайратли. Сизу биз мудраб маҳалла тўйхонасига бориб келгуни-мизча, улар Мағрибу Машриқни икки марта кезиб чиқиши, милён-милён пул топиши мумкин. Баъзилари йўл-йўлакай ҳаж қилиб олишга ҳам улгуради (ҳам зиёрат, ҳам тижорат!). Албатта, тужжорнинг тақвоси ўта нисбий гап. У орттирган савоблар вақти-вақти билан "қуйиб" туради. Лекин бойвачча ноумид бўлмайди, масжидга катта бир гилам, имомга юз дўллар ҳадя қилади, бу билан ҳам кўнгли таскин топмаса, янги ҳаж мавсумидан ярим йил олдин (яъники — арзон нархда!) Жидда шаҳрига яна битта чипта олиб кўяди.

Бу тоифа бойваччанинг манманлиги, босар-тусарини билмаслиги нафақат биз «йўқсил»ларнинг, балки ўзини тутиб олган, дунёнинг пасту баландини теран англайдиган, камтарин бўлишга "ҳуқуқ" берадиган даражада каттагина мол-мулк тўплаб улгурган вазмин бойларга ҳам ёқмайди. Лекин, жамики тўпори ва бесавод кимсалар каби, бойвачча халқи ҳам кўпинча ўзида нимадир етишмаётганидан сиқилади, ич-ичида "ўқиган одам"га ҳавас қилади, шу сабаб, ўғлини, қизини, невараларини ўқитади, ўқитганда ҳам яхши-яхши мактабларда, машхур университетларда ўқитади. Ва табиийки, худо йўлини ўнгла-са, ўшандай мактабда, номдор университетда ўқиган бола ёки неvara ўзининг тўпори отаси ёки бобоси тасаввур ҳам этолмайдиган жуда кўп яхши нарсаларни ўрганади.

— Бир танқидчимиз "Инсон — мукаррам зот, унинг устидан кулиб ёзиш нораводир" деб, бунга Сиз яхши кўрган буюк Гоголнинг умри поёнидаги бир иқрорини далил келтирган эди. "Галатепега қайтиш", "Мустафо", "Истеъфо", "Бир тойчоқнинг хуни" ва ниҳоят "Лолазор" сингари ажабтовур асарларида ҳаёт воқелигига, адабий қахрамонларга гоҳо юмор, гоҳо аччиқ киноя, истеҳзо билан ёндашган адиб сифатида Сиз шу фикрга нима дейсиз?

— Буюк Гоголнинг иқрори, яъники ёзган асарлари учун умри охирида тавба-тазарру қилгани бор гап. Лекин, хайриятки, у вақтга келиб Гоголнинг барча гўзал асарлари ёзилган ва чоп этилган эди. "Ўлик жонлар"нинг иккинчи жилди зикр этилмиш иқрор таъсирида ёқилгани ҳаммага маълум.

Менимча, одам устидан кулиб бўладими, деган саволнинг ўзи нораво. Одамзодни яхши кўриб бўладими, деб сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди-ку! Қолаверса, ҳамма одамни улгуржисига мукаррам зот ҳисобига қўшаверсак, охиратда дўзахнинг кераги бўлмай қолади. Муттаҳам — мукаррам, риёкор — мукаррам, жоҳил — мукаррам... Наҳотки, Оллоҳнинг карами шу қадар кенг бўлса?!

Майли, диний-ахлоқий жиҳатларни тинч қўяйлик. Инсон устидан кулиб ёзиш нораво экан деб, шу кундан бошлаб "кулиб ёзиш"ни йиғиштирайлик. Навбатдаги вазифа — ҳазрат Навоий ("Мажолис ун-нафоис"даги лавҳаларни бир эсланг!), Рабле, Сервантес, Гоголь, Салтиков-Шчедрин, Шолом-Алейхем, Гулханий, Қодирий, Қаҳҳор, Фафур Фулом — хуллас, инсон феълени қаламга олиб, мийиғида жилмайган ёзувчи зоти борки, ҳаммасини нораво кўришми?

Қаҳрнинг акси нима ўзи? Балли, қаҳр билан меҳр доимо ёнма-ён юради. Гоголь жами қахрамонларини, ҳаттоки Плюшкин ёки Собакевични ҳам ўзича яхши кўрган. Қодирий ҳам Солиҳ маҳдум ёки Калвак маҳзум "замзама"ларидан ўзгача бир завқ олгани табиий. Жиддий ёзиш ёки мутойиба аралаш ёзиш — буниси

энди ҳар бир ёзувчининг ўзига боғлиқ. Мутойиба, киноя, истехзо услубининг қийин тарафи шуки, баъзида муаллиф ўзини туюлма қолади, ёзганларига гоҳо қаҳр, зарда аралашади — шуниси чатоқ!

Ёзувчи салбий қаҳрамонни рўпарасига ўтқазиб қўйиб, бўралаб сўка бошла-са, бас, ана энди худо урди, деяверинг! Ўқувчи салбий қаҳрамонни эмас, ёзув-чининг ўзини ёмон кўриб қолади.

Дунё адабиётидаги энг жозибали адабий қаҳрамонлардан бири бўлмиш Остап Бендернинг сири нимада? Унинг "ўз ихтиёрига ташлаб қўйилгани"да эмасми?

Бир замонлар раҳматли Акмал Пўлат ўзидан нуқсон ахтарган қайсидир тан-қидчига зарба бераркан, "Эй, манга қара, ман санинг образ-побразингни бил-майман, ман прамой ёзаман!" деган экан. Равоми ёки норавоми, сонминг ёзув-чи муқаррам инсонни улуғлаб турган чоғда бизга ўхшаган бир ҳовуч ғариб қалам-каш озгина кулги ва мутойиба, киноя ва истехзо аралаштириб ёзса, адабиёт-нинг муаззам осмони узилиб тушмас?..

— Бугун "бозор адабиёти", "бозор санъати" деган гаплар чиқиб турибди, ха-барингиз бор. Сиз, бу хил қарашлардан йироқ ўтган аср адабиёти анъаналари руҳида шаклланган адиб, шунга қандай қарайсиз? Муносабатингиз ўзгариб қол-маганми?

— Ҳаммасидан хабарим бор. Бугун турли арзонбаҳо ишқий ёки детектив сар-гузаштларнинг бозори чаққон. Қўшиққа ўхшатиб айтса бўладиган шеърнамо ма-тоҳларнинг ҳам кетиши яхши. Лекин, афсуски, шоирлар шеър етказиб беролма-япти, шу сабаб, яллагиларнинг ўзи "шеър" ижод қиляпти. Дидсиз, савиясиз, "миллати"нинг тайини йўқ "бадий" фильмлар (раҳматли Рауф Парфи "бадий пул" деб атайдиган нарсалар) ҳам кўпайиб кетган. «Бозор санъати» деганда, би-ринчи навбатда, ана шунақа фильмлар ва байрам саҳналарида қарсиллатиб ай-тиладиган янгроқ ашулалар эсга тушади. Каттаю кичик экранларни, чоп этилаёт-ган китоблар саҳифасини арзончи шоир ва ёзувчилар, ёппасига "хушовоз" ял-лагилар эгаллади.

Чаламуллаларнинг ваъз-насихатлари жанозаю ақиқалардан "эмпэ-З" форма-тига кўчди ва энди видеодискларда минг-минг нухаларда урчитиб сотилмоқ-да. Қуддуси шариф, Маккаи муқаррама, Мадинаи мунаввара ёки Машҳадда бўлгани каби, бизда ҳам дин санойиси шаклланиб улгурди.

Пана-пасқамда биқиниб ётган дийдиё "жанр"ининг бозори яна қизиган.

Муборак ИСТИҚЛОЛ сўзи пиво этикеткасига, магазину ресторанларнинг пеш-тоқига кўчди. Яна бир нав пивомиз — раҳматли Рауф Парфининг ҳурмати учунми ёинки у қўллаган поэтик усулга азбаройи эҳтиром юзасиданми — «Сарбаст» де-ган ном олди.

Шаҳарнинг қоқ ўртасида, автобекат пештоқида каттакон шиор осилиб ту-рибди: «МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ — ХАЛҚИМИЗНИНГ АСРИЙ ОРЗУСИ!» Мустақил бўлганимиздан бери ўтган ўн етти йил билан ишимиз йўқ. Муҳими — «мил-лий» ва «истиқлол» деган сўзлар. Шунини ёзсак, салтанат сарварларига ёқамиз деб ўйлаймиз.

Яна бир катта кўчамизда, Шаҳидлар хиёбони ёнида «ХАЛҚ ХОТИРАСИ ОЛ-ДИДА ТАЪЗИМ ҚИЛАМИЗ!» деган ёзувни кўрасиз. Аввалроқ бу ёзув шаҳар марказида эди. Бир дўстимиз мафкура мутасаддиларига худонинг зорини қилиб, ўв акахонлар, бутун бир халқни элтиб гўрга тикманглар, ҳали тупроқ-

дан ташқарида юрганлари ҳам бор, дея олдириб ташлаган эди. Ҳозир турган жойига қараганда, шиор муаллифлари «шаҳидлар номи халқ хотирасида абдий яшайди, уларнинг руҳи олдида таъзим қиламиз» демоқчи бўлганини тусмол қилиш мумкин. Лекин шиорларимизда бу тусмол қурғурга аниқроқ бир маъно берса — салкам ўттиз миллионли халқни «нариги дунёдан қайтариб олса» бўлмасмикан?..

Айтишларича, ўша номда бутун бошли китоб ҳам нашр қилинган эмиш!

«Жаннатмонанд» деган ташбеҳ қазо топган нек бандаларни эслаб ишлатиладиган «жаннатмакон» иборасига жойини бўшатиб берди. Шу ибора бугун юртимиз номидан олдин ишлатиладиган асосий нисбага айланди.

Назаримда, замона мардумини сўзнинг мазмуни эмас, жаранг-журунги қизиқтиради: **ЖАННАТМАКОН ЎЗБЕКИСТОН!**..

Шу боис, «Ўзбегим таронаси» деган радио ёки «Сутим» деган сут борлигига ҳеч ким ажабланмайди. Илгари шўхроқ йигитлар дўкондаги сотувчи қиздан «лозимингиз борми?» деб сўрашдан тап тортмасди, лекин, барибир, «сутингиз борми?» демоқдан ийманарди, лекин энди — мумкин...

Замон аҳлининг умумий савод ва билим даражаси кенг кўламли ислохотлар ва аҳолининг реал даромадларига мос равишда тобора юксалиб бораётганини заррача инкор этмасдан, минг-минг таассуф билан айтамызки, бугунги илғор жамиятимиз харидорбоп брэндлар (масалан, «Ўзбегим» — муҳтарам устозимиз Эркин Воҳидовнинг машҳур шеъри туфайли дунё кўрган брэнд) ортидан кўр-кўрона қувиб, гоҳо меъёр туйғуси, фаҳму фаросат ва камтарликни унутиб қўяётгандай туюлади.

Мактабларда, университетларда миллий мустақиллик ғоясидан сабоқ берамиз. Мантиқан қарасак, бу ғоя — не-не юракларни ёндирган муқаддас орзу! — ўн етти йил бурун амалга ошган. Лекин негадир унинг тарихга айлангиси йўқ — минбардан минбарга кўчиб юрибди.

Ў, биродарлар, миллий мустақилликка аллақачон эришиб бўлганмиз, энди уни тинч қўяйлик, энди фарзандларимизга навбатдаги буюк ва долзарб ғоя — миллий тараққиёт ғоясидан, маънавий ва иқтисодий тараққиёт мавзуларидан одам тушунадиган тилда сабоқ берайлик, деб айтиш фурсати келмадими?!

Албатта, фаҳму фаросат бўйича дарслик йўқ, бўлмайди ҳам. Бу хислат барча даврларда ҳам ибрат таъсирида шаклланган. Наҳотки, бугунги илғор замонда ибрат олса арзийдиган мардум қолмаган бўлса?..

Жаннатмакон Кибриё Қаҳҳорова опамиздан қолган анъанавий нутқ одоби машқларини шу жойда тўхтатиб, яна ўзимизнинг «бозор»га қайтсак. Хайриятки, бир қатор жиддий газетлар, жиддий журналлар «ёввойи» бозор измига ўтгани йўқ. Уларда талаб ва таҳрир деган нарсалар ҳам сақланиб қолган.

«Бозор адабиёти» ва «бозор санъати»га нисбатан қандай муносабат бўлиши мумкин? Уларни ўқимаслик, кўрмаслик керак, вассалом!

Шундай деб ёздим-у, лекин кўнгилга иштибоҳ тушди: очиқ кўз — кўрар, тешик кулоқ — эшитар, балки худодан жонимизга тўзим тилаган маъқулроқдир?..

— *Адабиётга муносабат хийла ўзгарган бугунги замонда, Сизнингча, у савия хижатдан ўсяптими ёки орқага кетяптими?*

— Адабиётнинг савияси энг яхши асарларнинг бадиий қиймати билан ўлчанади. Бугун савия тугул, янги асарнинг ўзи йўқ ҳисоби. Яхши шеърлар, яхши

тадқиқотлар (табиийки, кўпроқ тарихий мавзуда) чиқяпти. Яхши наср эса ўта камёб. Шу сабаб, миллий адабиётимиз ўтган аср охирида эришган ганимат бир савияда маҳкам турибди, деб айтган маъқулроқ кўринади.

— *Ўтган асрда яратилган кўпдан-кўп “долзарб” китоблар ҳозирги кунда “макалатура мулки”га айланиб қолган, кўриб турибмиз. Баъзи муаллифлар замона зайлига мослаб битган ўша асарларидан бугун ўзлари ҳам хижолатда. Сизда бундай пушаймонлик бўлмаса керак. Чунки...*

— Яна ўтган аср охирига қайтишга тўғри келяпти. “Долзарб” мавзуларда ёзилган, яъники тузумга маддоҳликдан иборат ҳар қандай китобнинг умри қисқа. Бундай асарларнинг унутилиши учун мақталган муайян тузум яқсон бўлиши шарт эмас. Ўтмиш тузумда, социализм шароитида ёзилган гўзал китоблар ҳам борки, бугун уларга мафкуравий бойкот эълон қилиш калтабинлик бўлади. Очиқдан-очиқ, уят-андишани унутиб маддоҳлик қилган ёзувчиларимизнинг фожиаси жуда катта бўлди. Куфр туюлмасин-у, лекин истиқлол даврига қадар қазо этиб улгурган мафкурапараст ёзувчилар (шоирлар, олимлар, бастакорлар, rassomлар), бир ҳисобда, ютди. Бугун яшаб юрган, сиғинган санамларию ишонган ҳақиқатлари чиппака чиққан дамларни ўз кўзи билан кўрган ижод аҳлига қийин бўлди. Бир танишим ўшандай устозлардан бирини зиёрат қилганини сўзлаб берган эди. Эски замонда энг кўп эъзозланган устозимиз жавонга терилган зарҳал муқовали ўн беш жилдга ишора қилиб, чексиз надомат билан “Э, ўғлим, буларни энди биров ўқимайди-да”, деб айтган экан.

Бугунга келиб эски замон зайлига боқиб ёзган ёзувчи ва шоирларнинг кўпчилиги дунёдан ўтиб кетди ва адабиёт майдонини янги замон шунқорлари эгаллади.

Савол мавзуига қайтсак, ёзган бўш ва саёз нарсаларимдан пушаймон қилган пайтларим кўп бўлган. Недир қутқу таъсирига берилиб, айрим яхши одамлар ҳақида бадбинлик билан ўйлаганим ёки ёзганимни эслаб уяламан. Жамият равнақи ҳақидаги орзуларимизни реал ҳақиқатга йўйиб юрган чоғларимизни хотирлаш ҳам хийла азобли. Таскин берадиган тарафи шуки, мен муайян замон ҳақида эмас, балки кўпроқ ўзим билган одамлар ҳақида ёзишни ўйлаганман.

— *Китоб кам ўқиладганига бир сабаб... адабиётнинг ўзи эмасми? У бугунги китобхоннинг кўнглини тополмаётгандир балки? Бинобарин, янги замон адабиёти, санъати қандай бўлмоғи керак? Сизнингча, бунда нималар ўзгармоғи даркор: мавзуми, қаҳрамонга муносабатми, ифода усуллари — нима? Биламиз, “ямон ёзмайсиз”, лекин айтинг-чи, бугун қандай ёзган бўлардингиз?*

— Китоб яхши бўлса, уни ўқийдиган одам топилади. Адабиётнинг айби, балки, янги ва яхши китобларнинг камлигидадир. Бугунги китобхоннинг кўнглида нима борлигини мен шахсан яхши билмайман. Ҳар ҳолда, китобхон ёзувчи акаларимиз менга мана шу ва яна мана шу мавзуларда китоб ёзиб бериши керак, деб ўйламаслиги аниқ. Янги замон адабиёти ва санъати қандай бўлиши кераклиги — мафкуравий масала. У ҳақда қилни қирқ ёрадиган олимлар, файласуфлар бош қотиргани маъқул.

Умуман, мавзу, қаҳрамонга муносабат ва тасвир усуллари муайян бир қолип-андозага солиб бўлмайди. Адабиёт турли либосларга бурканиши мумкин, лекин мавзу — абадий, яъники: оқ — қора, яхши — ёмон, бой — камбағал, адолат —

зулм ва ҳоказо. Ҳеч нарса ўзгармаган ва энди ҳам ўзгармайди. Ҳар бир тузум мангу мавзулар ўйналаётган сахнага янгича декорациялар қуриши мумкин, холос. Сахнада ўйнаётган (аникроғи — яшаётган) актёрлар ўзгариши табиий, аммо сюжет ўша-ўша эскилигича қолаверади.

Мен бугун ҳам, бундан йигирма-ўттиз йил олдиндагидай — сиёсий ва мафқуравий қолипларга мослашмасдан рост гапни ёзиш тарафдориман.

— Охирги савол. Масъул лавозимларда хизмат қилганингизда адабиётдан, ёзувчиликдан бир қадар узоқлашгандек кўриндингиз. Бу ҳол ёзувчи мардумга ютуқ эканми ёки ютқирик — шуни ҳам билсак...

— Охирги саволнинг олдинроққа қўйилмаганига шуқр. Батафсил ва жўяли жавоб ёзаман деб, бошқа мавзуларга жой топилмай қоларди. Хуллас, жавобим имкон қадар мухтасар бўлади.

Масъул лавозимларда хизмат қилган чоғимда ёзувчиликдан анча узоқлашдим, тўғри, лекин адабиётдан узилганим йўқ. Ул даргоҳ кутубхонасида янги китоблар, янги адабий журналлар жуда кўп, бинобарин, бор саводни янада ошириш имконияти ҳам етарли эди. Сафар ва зиёратлар — дунё мамлакатларига саёҳат борасида собиқ амалдор бир адибимиздан олдинги ёки ундан кейинги, яъники иккинчи ўринни олсам керак (шу тобда ўзимнинг “Лолазор”даги раҳматли Назар Яхшибоевга ўхшаб кетаётганимни сезиб қолдим). Жуда кўп воқеаларни, жуда кўп одамларни кўрдимки, ҳар бири битта асарга қаҳрамон бўлса арзийди. Айниқса, мансабдор кишилар характери, уларнинг турланишу товланишларини кузатиш мароқли эди. Аммо мароққа берилиб кетиб, ҳайрат деган туйғудан ажралишимга бир баҳя қолган экан. Биласиз, ҳайратдан бенасиб одам тузукроқ нарса ёзиши қийин. Кино-пино учун ёзилган либреттолар ҳисоб эмас, улар адабиётнинг “а”сига ҳам арзимайди!

Орттирган ҳикматим шуки, бир муддат сиёсатга араллашиб, кейин четга чиққан одам “мен тоза эдим” деб айтса, унга ишонмаслик керак.

Ютқирик — мансабга учиб бой берилган ўн беш-йигирма йиллик ёзувчи умри.

Ютуқ — бой берилган умр давомида кўрган-билган нарсаларни энди ёзилажак нарсаларга ўриш ёки арқоқ қилиб олиш имкони.

Турган гапки, мен энди кўпроқ ўзимнинг устимдан қулиб ёзаман. Сиз эса, инсон устидан қулиб ёзиш нораво, дейсиз...

Qaldirg'ochning kò'zyoshlari

1

Мен

Қабрда туғилган Гўрўгли эдим,
Икки жаҳон аро Йўлўгли эдим,
Зулмат йўрғаклаган Нуруғли эдим...

Мен

Қизгин қизғалдоқлар кафтида ўсдим,
Ёнаётган музнинг тафтида ўсдим,
Бир жуфт кабутарнинг кифтида ўсдим...

Мен

Ризқ гуллаган дала бўйида эдим,
Қанот ёзган ялпиз бўйида эдим,
Висол ва Ҳижроннинг тўйида эдим...

Мен

Қалдирғоч қўرғонин меҳмони бўлдим,
Адашган мусофир армони бўлдим,
“Бор экан, йўқ экан” дostonи бўлдим...

Мен

Битта боларига толиб тушибман,
Кўҳна бир тандирга қолип тушибман,
Ўз-ўзимга мағлуб — голиб тушибман...

Мен

Махлуқдан малаклик изладим кўпроқ,
Қошимда Инсондай гуллади тупроқ,
Қўлим қанот бўлди, кўзларим чироқ...

Мен

Булбул ўқиётган китобни кўрдим,
Гўдак кулгусида хитобни кўрдим,
Шамолни ияртган иштовни кўрдим...

Мен

Қақраган чўл эдим, чин дарё бўлдим,
Бўм-бўш осмон эдим, ўзимга тўлдим,
Ерга жилгаларни етаклаб келдим...

Мен

Билдим, руҳ рўёмас, қон ҳам эмас жон,
Кўзёшлар сув эмас, нон эмас виждон:
Одам ҳеч эт эмас, хокмас бу жаҳон!

Мен...

2

Мени

Ҳаёт алдайверсин, алдама, Зебо,
Ўлим алдайверсин, алдама, Зебо,
Кўнглим алдайверсин, алдама, Зебо...

Мени

Қуёшдан топарлар, ойдан топарлар,
Хаёл фарзандиман, ўйдан топарлар,
Жонимни Ишқ деган жойдан топарлар...

Мени

Атиргул япроғин тарҳидан изланг,
Искандарнинг янглиш тарихидан изланг,
Ҳаёт ва ўлимнинг нарҳидан изланг...

Мени

Бошиқа бозорларга сола кўрманг ҳеч,
Совуқ мазорларга раво кўрманг ҳеч,
Ёлгон савдоларга ола кўрманг ҳеч...

Мени...

3

Менга

Қандай дуч келдинг сен, ўн учинчи Моҳ?
Қолган ўн икки ой аҳволига воҳ...
Бутун ҳаётимнинг оғзи тўла “оҳ”...

Менга

Сўнги шеърмидинг сен ё сўнги китоб,
Сарғайган варақдай руҳим ҳам бетоб,
Шавқим иштобингга беролурми тоб...

Менга

Сирингни айт, жоним, ўн учинчи Моҳ,
Туйғу арзандаси, жон ўкинчи, Моҳ,
Мен кимнинг қайғуси ва севинчи, Моҳ?

Менга

Биринчи сўзмидинг, васиятмидинг,
Видо қўшигим, илк ниятмидинг,
Ё ҳаёт онаси — шеърятмидинг?..

Сирингни айт, жоним, ўн учинчи Моҳ...

4

Менда

Еру осмон, ой ва қуёш бор эди,
Томчи кулгу, кўза кўзёш бор эди,
Юрак деган гултуғар тош бор эди...

Менда

Уч-тўрт сўм пул, бетоб виждоң бор эди,
Мингта билиш, бир парча нон бор эди,
Қирқ бир қурбон ва битта жон бор эди...

Менда

Бир кўза сув, бир саҳро қум бор эди,
Мангуликдан адашган ЗУМ бор эди,
Ўзим ичра бошқа ЎЗИМ бор эди...

5

Мендан

Дашту дала, тоғ ила дарёни топ,
Бу дунёга ўхшамас бир дунёни топ,
Ҳирот бирла Самарқанду Кўниёни топ.

Мендан

Бозор бирла дўконни излама ҳеч,
Сарву гулсиз маконни излама ҳеч,
Безамонман, замонни излама ҳеч...

Мендан

Шошқин шамолу абри найсонни сўр,
Уйни қўй, кўчани қўй, осмонни сўр,
Булутга чақмоқлик берган онни сўр.

6

Шундай йиллар саҳрода кўлар...

Гарсиа-Лорка

Менда

Қандай сўзлар эди ҳарф ва товушлар,
Ҳасрат ва дуога тўлса ҳовучлар,
Товоним чўгидан ёнди ковушлар,
Менда... менда... менда...

Менда

Қандай куйлар эди чопагон сувлар,
Нафасимда шошқин шамоллар увлар,
Қандай йиғлар эди етим қайгулар...
Менда... менда... менда...

Мен сенга ҳеч ёлгон сўзлаганим йўқ,
Юракдай тирилар кўксимдаги ўқ,
Йўқдан бори — ёлгон, бари Бордан — Йўқ.
Менда... менда... менда...

Мен сенга ёлгонни сўзламасман ҳеч,
Бошқа шоир келса, қасамларин ич,
Тилимда ялла-ю, бўғзимда қилич,
Менда... менда... менда...

* * *

Лафз каби улуғман-у, шеър каби ғариб шонман,
Мен шонга султонман-у, шон устида бешонман,
Жаҳон мунча шонталаб, жон мунча жаҳонталаб,
Мен мунча паришонман, мунчалар паришонман.

Ой мунча осмонталаб, осмон эса жонталаб,
Ер мунча найсонталаб, найсон эса онталаб,
Ёр мунча ҳижронталаб, ҳижрон эса қонталаб,
Мен мунча паришонман, мунчалар паришонман.

Ишқ мунча оловталаб, олов эса ёвталаб,
Дил мунча яловталаб, ялов эса товталаб,
Тулпорлар жиловталаб, сор-бургутлар овталаб,
Мен мунча паришонман, мунчалар паришонман.

Ботирлари орталаб, ор эса ҳазорталаб,
Шоирлари дорталаб, дор эса бозорталаб,
Зорлари озорталаб, озорлари зорталаб,
Мен мунча паришонман, мунчалар паришонман.

Кулги йиғидай йиғлаб, йиғи кулгидай кулса,
Нафрат севгидай ёнса, туйғу севгидай ўлса,
Бошиқа Эшқобил бўлиб, бошиқа Эшқобил келса...
Мен мунча паришонман, мунчалар паришонман.

САЛОМ

Капалак кулгусин, булут шарбатин
Таъмини тонгларда тотиб кўрганлар,
Ўзимдан улуғдир сизга ҳурматим,
Мендан салом олиб, салом берганлар.

Бири кабутардай, бири бургутдай
Кифтида осмонни олиб юрганлар,
Кафтимда порлаган бир сиқим ўтдай
Саломимни олиб, салом берганлар.

Иккита сўзим бор: “Салом” ва “Видо”.
Иккита лафзим бор: “Номус” ва “Ҳаёт”.
Баъзан Ассаломга ўхшар Алвидо,
Баъзан Алвидога ўхшар Барҳаёт.

Қандай алқай сизни, қандай улуғлай,
Қуёшга табассум қилиб турганлар,
Юрагим тубидан узилган чўғдай
Саломимни олиб, салом берганлар.

Sog`inch yuzi — behijob, ochiq

ҚИШЛОҚ

Қишлоқ деганлари мана шу, жўра,
 Бизнинг тор кўнгилга кенглик қилади.
 Шаҳарда ўзингдан ўзга — бегона,
 Бунда эл бир ёқа-енглик қилади.

Орзиқиб кетар дил осудаликдан,
 Тонг ели ҳар саҳар жунжитар этни.
 Кўзингни очмасдан очилар кўнглинг,
 Қуёшқиз нурчўп-ла қитиқлар бетни.

Иссиқ оғуш борми, ўзинг айт, ахир,
 Гулнахта солинган кўрпадан кўра?
 Бадбин хаёллар йўқ, ўйлар йўқ тахир,
 Қишлоқ деганлари мана шу, жўра!

Бунда ҳаловат кам, кўпроқдир ташибиш,
 Бунда тўрт фаслнинг номи биттадир.
 Бунда орзулар ҳам, армонлар ҳам — иш,
 Бунда кун ботганда ишинг биттадир.

“Қайга” деб сўрасанг, “далага” дерлар,
 “Қайдан” деб сўрасанг, дерлар “даладан”.
 Уларнинг бори — ер, ори — ер, жўра,
 Ризқ терар аёлу эрлар даладан.

*“Шукр” дер, қайнаса қора қозони,
Қора нонига ҳам шукр қилади.
Меҳмон келиб қолса, борини бериб,
“Камига узр” деб синиқ кулади.*

*Баҳорда майсаю лолақизгалдоқ
Ҳатто томларгача ўрмалаб чиқар.
Мисоли жаннатга айланар қишлоқ,
Кўксиди бир дунё гўзаллик, виқор...*

БАХТ

*Бахт бу — сенсан, бахтсизлик бу — мен,
Кетмоқдаман, қочоққа йўйма.
Мен ўзимни топиб келгунча
Сен ўзингни йўқотиб қўйма.*

НАРХ-НАВО

*Гердаямиз, пул — қўл кири, “хазон” деймиз,
Одам учун одамийлик — мезон деймиз.
Имкон бўлди дегунча лек сотиламиз,
Қанча қиммат сўрасалар, “арзон” деймиз.*

ҚАНИЙДИ БИЛСАНГИЗ...

*Қаердасиз ҳозир, билмам, шу тобда
Фаришталар қўрир оромингизни.
Гўзал қимтингандир лабингиз хобда,
Бир хуррак бузганда маромингизни.*

*Қаердасиз ҳозир, билмам, шу асно
Менинг ўйларимдек олиссиз жуда.
О, билсангиз эди, қандай бемаъно
Ўтиб бораётир ҳаёт беҳуда!*

*Қанийди билсангиз — билмайсиз, афсус,
Соғинчнинг беҳижоб — очиқлигини.
Билмайсиз, лаб солиб кўрмадингиз сиз,
Ишқ майин қуйқаси аччиқлигини.*

*Бойқушидек бўғилиб поездлар ўтар,
Ўйқу бекатида чироқлар уйғоқ.*

Кўксимни соч ҳиди аёвсиз ўртар,
Бўлиниб кетади иккига уй қоқ.

Биламан, сўзларим телба-тескари,
Билмайсиз осмонга қараб турганим.
Илинж — ёниб тугаётган сигарет,
Тутунга кўмилиб тирик юрганим.

Қанийди билсангиз — билмайсиз, афсус...

КУЗ

Йўлақларга тўкилар ишвир,
Новдаларда синада кулгу.
Кўча кезиб юрибди ёмғир,
Чўмилади япроқлар — сулув.

Хиёбонда тентирайди дил,
Йўл — турналар таишлаган арқон.
Дарахтларнинг оёгин ўпар
Хиёнатдан саргайган хазон.

Ўриндиқда жунжикар соғинч,
Елка қисиб ўтади хаёл.
Бу дунёда бормисан соғ, тинч,
Кўнгли кўклам тусаган аёл?

Ойнайўлда автолар акси,
Бекаат гўё йиғлаётган кўз.
Сен томонга термулар ўқсиб
Чорраҳада туриб қолган куз.

СИЗ

Сиз мендан ҳеч нарса қилмайсиз талаб,
Мен сиздан ҳеч нарса сўрай олмайман.
Сиз кетма, демайсиз, мен эса... ё Раб,
Қолгим келса ҳамки, қолмайман.

Зотан, сиз севгига, ишққа таишасиз,
Зотан, мен меҳрга муҳтожман, зорман.
Билмам: кимга дўстсиз, кимга оишасиз,
Билмам: кимга ёрман, кимга даркорман.

Кунора кўраман, салом берасиз,
 Ҳатто жилмаясиз — қиласиз карам.
 Мен сизни соғина бошлаган кундан
 Буён сизникиман, сизгаман қарам.

Бир шуъла кўраман кўзларингизда,
 “Ким ёққан олов бу?” — хатарли сўроқ.
 Бегона исм йўқ сўзларингизда,
 Менинг исмимни ҳам айтмайсиз бироқ.

СЕНСИЗ БАҲОР

Қуёш қувди сўнги қорайган қорни,
 Еллар келтирдилар унут ифорни.
 Лек кўнглим илимас, гулламас кўнглим,
 Мен нима қиламан сенсиз баҳорни?

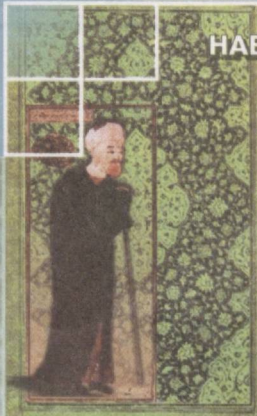
Боғда бинафшалар таратади бўй,
 Қушлар чуғурида илоҳий бир куй.
 Аммо юрагимда муздай совуқ ўй,
 Мен нима қиламан сенсиз баҳорни?

Осмон ой ниширар юлдузга қориб,
 Қуртаклар қиқирлар новдани ёриб.
 Айтгин, кимга борай, кимга ёлбориб,
 Мен нима қиламан сенсиз баҳорни?

Бир оқшомда бўйга этар бодомлар,
 Оппоқ бўлиб тўйга этар бодомлар,
 Минг ошиқни сархуш этар бодомлар,
 Мен нима қиламан сенсиз баҳорни?

Ариқ лабларида уйғонар ялпиз,
 Бойчечак қитиқлар шаффоф саҳарни.
 Нега индамайсан, гапиргин, ҳой қиз,
 Мен нима қиламан сенсиз баҳорни?

OZODLIK QAYGUSI

Навоий ижоди шу қадар буюк туйғулар оламики, ундан инсон ҳиссиётининг барча жилоларини топиш мумкин. Севги, соғинч, рашк, умид, айрилиқ уқубати, висол шодлиги, юрт меҳри, фидолик, жасорат... бу санокни чексизлик қадар давом эттирса бўлади. Тасаввуримда инсон руҳиятининг бирор ҳолати йўқки, Навоийда унинг ифодаси учун бир байт топилмасин.

Ҳазратнинг бир ғазали “Ваҳки, умрум барча зое бўлди эл коми била” деб бошланади. Шеър бошдан-оёқ озодлик туйғуси ҳақида. Ком — истак, хоҳиш демак. Комронлик ўз истагига кўра яшамок, яъни озод бўлмоқдир. Ғазалнинг биринчи сатриёқ кишини чексиз хаёлларга ғарқ қилади: “Ваҳки, умрум барча зое...”

Нақадар буюк изтироб бор бу сўзларда! Биргина шоирнинг эмас, бор инсониятнинг, ҳамма замон ва маконларнинг дарду алами бор. Шоҳнинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, замоннинг энг давлатманд одамларидан бири, ёшлик чоғиданоқ шўхрати мамлакатга ёйилган, элда ҳурмат-эътибори беқиёс даражада юксак, айтгани айтган, дегани деган улуғ амир Навоийки нокомлик билан умр кечирган, ўз эрки ўзида бўлмаган экан, оддий бандаларнинг ҳоли не кечди?

Шундай дейману кўнглимда бошқа бир савол туғилади. Ким эркинроқ? Оддий одамларми ёки юксак мартаба ва шон-шўхрат эгаларими? Чумолидай ўз ризқини териб, аравасини ҳайдаб, ашуласини айтиб юрган одам озод ва бахтлими ёки ҳар қадами эл назарида, подшолик назарида бўлган улуғ амирми?

Яна бир савол: инсониятга ўзидан маънолар хазинаси бўлган ижод намуналарини қолдирган, кўплаб мадрасалар, дорушшифолар, кўприк-

лар қурдириб элга яхшилиқ қилган, умрининг ҳар лаҳзасини эзгулик хизматига бахш этган Навоийдек инсон "ваҳки, умрум барча зое бўлди" деса, бошқалар нима десин?

Шеър маъносига қирган сари кишига саволлар ёғилиб келаверади. Мутлақ озодлик борми ўзи? Инсон фақат ўз истаги билан яшаши мумкинми? Жамиятда яшаб туриб инсон шу жамиятнинг қонун-қоидаларидан ташқарида бўла оладими?

Одамзод ҳамиша қўнглим нима дейди деб эмас, эл-юрт нима дейди деб яшар экан. Керак ва кераксиз ғам-қайғу, ташвишларни бошига ортар экан, қалбнинг энг ҳассос эзгу туйғуларини яширмоққа мажбур бўларкан. Зотан, жамиятда яшамоқнинг маъноси шу, озодликнинг англаб етилган зарурат экани шу.

Одатда шеърни таҳлил қилганда биз, шоир ундок дейди, бундок дейди, фалон ғояни олға суради, дея сўз юритамиз. Аслида шеър бирор фикр, ғоя ифодаси эмас, юрак тебранишлари эканини унутамиз. Навоий ушбу ғазалда инсон эркини тараннум этган, десам ҳақиқатнинг ҳаммаси бўлмас. Агар фақат шундай бўлганда беш юз йил ўтиб бугун у бизнинг юрагимизни ларзага солмас эди, хаёлларимизни чулғамас эди.

Ғазал инсоннинг мангу дарди тўғрисида, кўринмас кишанлари тўғрисидаги ҳасратли қиссадир. Шоир юрагини тўлдирган армон, ичидан чиққан чуқур хўрсиниқдир.

*Ваҳки, умрум борча зое бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била.*

*Кимса минг йил комронлиқ қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била.*

*Заҳрни ўз коми бирла ичса андин яхишим,
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиқ жоми била.*

*Юз дилором айлагандин равза ҳабси, яхишироқ —
Бўлмоқ ўз вайрони ичра қўнгли ороми била.*

*Эй қўнгул, эл субҳи айши сари боқма, хўй қил —
Фардлиғ вайрониди меҳнат қаро шоми била.*

*Бўлмоқ итлар мунъими тан тўъма айлаб, яхишироқ —
Танни қилгунча самин нокаслар инъоми била.*

*Жоҳу маркаб бирла, эйким, бормадинг мақсад ийлин,
Қатъ йлур бетушалиғ зоди фано коми била.*

*Эй Навоий, ҳузи ила ўтқар қарилиқ меҳнатин,
Чун йигитлик борди айшу шират айёми била.*

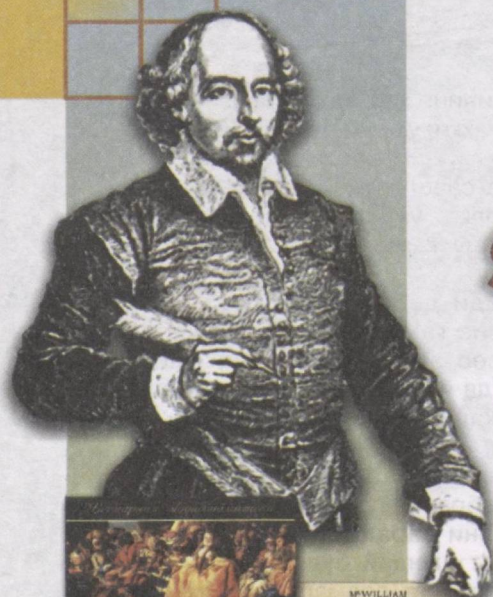
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

ШЕКСПИР МАШ'АЛИ

Драматургия санъатида ҳанузгача ҳеч ким Шекспир билан тенглаша олгани йўқ. Шекспир номи ёнига фақат унинг ўз номини ёзиш мумкин...

В.Г.БЕЛИНСКИЙ

Инсоният тарихи алоҳида бир шахс ёки миллат хоҳиш-иродасига тобе бўлмаган, бўлмади ҳам. Ўткинчи нарсалар, тасодифий ҳодисаларни четга суриб-супуриб ташлаш тарихнинг улкан адолати ҳисобланади. Инсонийлик шон-шарафига дахлдор ҳар бир мақсад ва ҳақиқат унда сараланиб боради. Абдиёт талаби, боқийлик мезонларига мувофиқ келмайдиган ҳеч бир интилиш, ҳеч қандай зафар тарихдан ўрин тополмайди. Тарихий қисматнинг дахлсизлиги, ибратли жиҳати ҳам ана шунда. Буни англаш ва баҳолашда тарих билан адабиёт орасида жиддий фарқланиш йўқ. Лекин тарихга қараганда адабиётнинг имконият ва имтиёзи кенгроқдир. Зеро, чинакам адабиёт — борлик ва йўқлик ўртасидаги бир ҳодиса. Адабиёт фанони бақода, бақони фанода кўрсата олса, ёмонликдан йироқ соф эзгулик, тубанликдан холи юксаклик бўлмаслигига инонтирса, у — асл кўнгил меҳнати, сўз санъатидир. Санъат маслаги энг аввало илохийликка дахлдор. Даҳо ижодкорларни шу маънода пайғамбарларнинг содиқ издоши, яъни нубувват йўлининг толмас давомчилари десак, янглиш бўлмайди. Башарият ҳаётидаги энг буюк ғалаба руҳ ва тафаккур ғалабаси эканига одамларни шулар инонтириб келган.

Вильям Шекспир ҳам “черик чекмай” дунёни забт этган адабиёт қироли эди. Жаҳонда қанча халқ ва элат яшаса, Шекспир ҳаммасининг меҳр-муҳаббатини қозонган. Дунёда бирор бир миллий тил йўқки, Шекспир қахрамонлари унда гапирмаган бўлса. Қирол Лир ё Ҳамлет, Отелло ёки Клеопатрасиз театр сахналарини тасаввур этиш мумкинми? Шекспир даҳоси — энг олий маданият тарозуси ва ўлчови демак. Шекспир ўзининг бетакрор гўзаллик оламида дунё санъати, маданияти ва маънавиятини бирлаштиришга эришган буюк ижодкордир.

Вильям Шекспир 1564 йили Англиянинг Эйвон дарёси соҳилида жойлашган Стратфорд шаҳрида туғилган. Ўзига тўқ, серфарзанд бир оиланинг учинчи боласи эди у. Отаси Жон Шекспир Стратфорд ҳокими лавозимида ҳам ишлаган. Вильям оилада яхши тарбияланган, мактабда аълочи бўлган. Ўн саккиз ёшида Анна Ҳазавей деган қизга уйланган. Ундан бир қиз, бир ўғил кўрган. Қизининг исми Сюзанна, ўғлиники эса Ҳамлет бўлиб, у ўн ёр ёшида вафот этган. Шекспир йигирма уч ёшида Лондонга кўчиб бориб, театр жамоаси билан ҳамкорликка киришади. Дастлаб Жеймс Бербеж раҳбарлигидаги труппада фаолият кўрсатиб, кейинроқ “Глобус” театрида ишлайди.

Шарқдаги айрим суфий ва мутасаввифлар шон-шухратдан қочиб, ёзган асарларига исми шарифларини битмаган. Бундай хокисорлик Шекспирга ҳам хос эди. Аниқроқ айтганда, у китоб нашрига қизиқмаган. Шекспир сонетларидан бўлак ҳеч нима яратмаганида ҳам дунёнинг улуғ шоирлари даврасидан ўрин эгалларди. Аммо уларни ҳам тириклигида чоп эттирмаган. Умуман, Шекспир кўпчиликнинг назаридан четроқда сокин яшаш, ижодий иш билан кўпроқ машғул бўлишни маъқул кўрган. Шунинг учун ҳам унинг шахсиятига доир маълумотлар жуда кам. Айрим драмаларининг бошқа муаллифларга нисбат берилиши Шекспирнинг ҳаддан зиёд камсуқум ва камтаринлиги билан ҳам боғлиқ бўлса ажаб эмас.

Ижодининг илк босқичларида Шекспир шеър, дoston, комедия, хроникалар битган. Замон, макон, жамият, давлат ва инсон муносабатларини тадрижан бадиий тадқиқ қилишга у кучли эҳтиёж сезган. Натижада

“Ричард III”, “Ричард II”, “Қирол Иоанн”, “Генрих IV”, “Генрих V” каби бир қатор драмалар яратган. Шунингдек, “Ёз кечасидаги туш”, “Венеция савдогари”, “Бунисига нима дейсиз?” деб номланган қувноқ комедиялар ёзган.

Шекспир инсон тақдири ва руҳиятидаги зиддиятларни бутун кескинлиги, шафқатсизлиги ила ёритишга аҳд қилган ижодкор эди. “Ромео ва Жульетта” ҳамда “Юлий Цезарь” да бу тамойил дастлабки ифодасини топган. 1601-08 йиллар оралигида яратилган “Ҳамлет”, “Отелло”, “Қирол Лир”, “Макбет”, “Антоний ва Клеопатра” трагедиялари эса дунё драматургиясининг чинакам мўъжизаси ҳисобланади.

Шекспир унча узоқ умр кўрмаган — эллик уч йил яшаган, холос. Ҳаётининг йигирма йилдан зиёдроғини ижодий меҳнат билан ўтказиб, “Қиш эртаги”, “Цимбелин”, “Бўрон” деган асарлар ҳам ёзиб қолдирган. Бундай фаоллик том маънода қахрамонликка тенгдир.

Адабиёт, аслини олганда, нафсдан кўнгилга, кўнгилдан руҳга, руҳдан сирга, ундан маъно ва моҳиятга юксалиш демак. Бу “мақом”ларнинг ҳар бирида истеъдодли ижодкор инсон шахсиятини янгича мушоҳада қилиб, уни янги-янги ўзгаришларда талқин этади. Ҳис-туйғу “ойна”сида инсоннинг асл қиёфасини акс эттириш, қисмат талашларини ҳол тили орқали ифодалаш Шекспир драматургиясининг энг жозибали хусусиятларидандир. Унинг айрим қахрамонларидаги эҳтирос тугёни табиат тўфоню борлиқ бўронларидан асло қолишмайди...

Бироқ аллақачон тўғри сўзга тоқати қолмаган қирол Кентни юртдан бадарға қилади. Шундан сўнг салтанат бошига бирин-кетин қора кунлар ёпирила бошлайди. Мамлакатдаги умумий аҳвол ва аянчли вазиятга нуфузли сарой амалдори Глостер бундай таъриф беради: "...Муҳаббат сўниб, дўстлик соврилиб, оға-инилар бир-бирлари билан қирпичоқ... Шаҳарда исён, қишлоқларда ғалаён, саройларда хиёнат авж олиб, ўғиллар оталардан юз ўгиради... Қирол билан боғлиқ можарони олиб қаранг — ота қизига мухолиф. Қахру ғазаб, сотқинлик, ҳалокатли ур-сурлар энди қабргача бизга ҳамроҳ бўлади..."

Минг афсуски, шоҳ булардан беҳабар — у гафлат оғушида. Чунки унга маъқул келадиган, қахр-ғазаб кўзгамайдиган воқеа-ҳодисалардангина хабар берилади. Мамлакатда аксарият бир-бирини алдаб-аврайди, айни чоқда сарой маъмурлари уюшган ҳолда қиролни алдайди. Глостер ҳақиқий аҳвол ҳақида Лирга хабар бериши мумкин бўлса-да, миқ этмайди. Чунки у ҳам ҳамтовоқлари қатори шоҳнинг тизгинсиз қахр-ғазабидан кўрқади.

*Ҳокимият борки, менда қудрат, иқтидор,
Оғизларни мухрлашга этади қурбим...*

— Лирнинг бош ақидаси, асосий амали шу. Салтанатни у доимо шу тарзда бошқарган. Ва сўнгги нафасгача қудрат, иқтидор ўзимда қолади, деб ўйлаган. Аммо уни дастлаб қизлари ва куёвлари доводиратади. Сохтагарчилик ниқобига ўранган меҳру оқибат пардалари чок-чокидан сўкилиб-йиртилиб кетади. Алданиш қисмати қирол Лирнинг гирибони-га ёпишади. Тожу тахт, шону шуҳрат, иззату икромга ноил айлаган тақдир уни қанча баланд кўтарган бўлса, шу қадар ерга уради.

Мамлакатни оғзига қаратган, барчани бирдай бўйин эгишга мажбур этган ҳокими мутлақ тахтидан четлашгач, масхарабози таъбири билан айтганда, "рақамсиз нул"га ўхшаб қолади. Ҳийла ва хиёнат кекса қиролни кулфат ўпқонига

ирғитади. Шундай жазога у лойиқ эди. Чунки ҳукмронлик қўлида бўлган вақтда одамийлик, адолат, эзгулик нима-ю, манманлик, разолат, худкомлик нима экани хусусида зигирча бўлсин бош қотирмаган. Унингча, подшоҳлик давр-даврони қандоқ улуғвор бошланса, охиригача шундоқ давом этиши лозим эди. Ёши саксонни қоралаганда руҳида бир исён бошланиб, садоқат дегани — бевафолик, кучкувват дегани — ожизлик эканига амин бўлади. Маҳрумият алами Лирнинг тафаккурини кенгайтириб, асл ҳақиқатга дуч қилади. Ана шундагина у "тахтнинг бебақо, дунёнинг бевафо"лигини англаб етади. Оддий одамлар турмушини билгач, кўр ва кар сингари яшаб, умрининг жуда кўп қисми хатою адашувлар билан ўтганига иқрор бўлади. Кечикиб бўлса-да, дунёнинг аччиқ ҳақиқатларини ўз кўзи билан кўради. Шу жиҳатдан ёндашганда Лир ачинашга лойиқ. Мустабидлик ҳалокат гирдобига итқитганда эзгулик ва одамийлик уни ҳаётга қайтаради. У, жиллакурса, Кент ва Корделияни кадрлай олганда эди, эҳтимол, азоб-уқубат оловида бунчалик қоврилмасмиди? Таассуфки, кўра-била туриб машъум хатога йўл қўяди.

Шекспир сарой ва ҳокимият ичидаги ботиний зиддият, кўзга ташланмас талашувларни тасвирлаганда баъзан ақл бовар қилмас ҳодисаю тақдирларни китобхон ҳукмига ҳавола этади. Масалан, "Қирол Лир"даги Глостернинг ҳароми ўғли Эдмунд ана шундай тақдир соҳиби. Бутун борлигини шумлик, ифлослик чулғаган бу нобакор ҳам сарой хизматчиси. У маккорлик билан Глостерни ўзига оғдириб олиб, ҳалол, мард, тадбиркор ўғли Эдгардга нисбатан ота дилида ғанимлик ўтини ёқади. Глостер эса ўйнашдан туғилган болани шаръий ўғлидан кўпроқ суяди. Маълум бир муддат содиқ фарзанд ролини бажаргач, Эдмунд асл қиёфасини ошкор этади. У Яго, Ричард III, Макбет қавмидан — ашадий шуҳратпараст, худбин. Шахсий мақсади йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди, нимайки бўлса, қурбон айлайди. Эдмунд дастлаб тухмат воситасида акаси Эд-

гардни бадном қилади. Сўнгра юқори мартабага эришиш учун отаси Глостерни дарбадар Лирга хайрихоҳликда айблаб, унинг кўзини ўйиб олишларига бош қўшади. Бу ҳам камлик қилгандек, асирликдаги Лир ва Корделияни ажал чангалига топширади.

Ҳаромзода қирол қизларининг ҳам бошини гангитиб, опа-сингил ўртасидаги рақобатни душманликка айлантиради. Унинг кутқуси билан Гонерилья бева синглиси Реганани заҳарлайди. Эрига хиёнатни фош бўлгач, Гонерилья ҳам ўзини ўлдиради. Нобакор “валади зино”нинг қабихликлари шу даражага бориб етади.

Қирол Лирнинг тақдири оила ва фарзанд, давлат ва шахс, амал ва ахлоқ, нафс ва виждон сингари кўплаб масалалар хусусида теран мулоҳаза-мушоҳада юритишга кенг имкон беради. Бадий асарнинг боқийлиги ана шу жиҳатларда намоён бўлади.

III

Қирқ ёшга яқинлашганда Шекспир ижодиётида фожиавийлик унсурлари устунлик қила бошлайди. Кўпчилик эътироф этганидек, “Ҳамлет” — Шекспир адабий меросининг чўққиси. Бу юксакликни ишғол эта олган бошқа асар дунё адабиёти бисотида ҳали йўқ. Эҳтимол, шу сабабдан энг кўп ўқиб-ўрганилган ва қарама-қарши фикр-мулоҳазалар “бозор”ини қизитган асар ҳам “Ҳамлет”дир. “Ҳамлет”ни Шекспир ўттиз етти ёшида яратган. Демак, у — ижодий куч-қувват тўлиб-тошган, фикр-қарашлар теранлашган, руҳоният ҳадди аълосига кўтарилган бир фаслнинг маъсули.

“Ҳамлет” 1601 йилда сахна юзини кўрган. Икки йилдан сўнг нашр қилинган. Орадан яна бир йил ўтгач, қайта босилди. Бироқ бу нашрда матн жиддий ўзгартирилган ва кенгайтирилган эди. Шекспиршунос олим А.Аникистнинг таъкидлашича, айнан иккинчи нашрда асарнинг фалсафий моҳияти чуқурлаштирилиб, Ҳамлетнинг мутафаккир сифатидаги қиёфаси бутун мураккабликлари билан ёритиб берилган.

Ҳамлетнинг “шахсий варақа”сида унга “дунё фарзанди”, “жаҳон қаҳрамони” деган таърифлар битилган. Дарҳақиқат, унинг руҳи оламни тўлдиришга қодир. Ҳамлетга кўшилиб фарёд чека билган киши дунёга донишлар кўзи билан боқди. Ҳамлетдан кўп нарса ўрганиш мумкин. Масалан, шоирлик ва файласуфлик, мутафаккирлик ва ҳақпарастлик, тўғрилиқ ва азоб-уқубатга таҳаммул, бурчга садоқат ва муросасизлик борасида у баайни бир буюк мураббийдир.

Ҳамлет фазилатга бой, хислатга қон Шахс бўлмаганида, руҳият минтақаларида боқий яшай олмас ва инсонлик шарафи, диёнат матлаби йўлида то ҳануз курашолмас эди. Шу жиҳатдан ёндашганда, Ҳамлет қалбидаги ёлқин Прометей оловидан кучли ва ҳароратлироқдир. У ботинни нурлантиради, инсонда ўзига ишонч ҳиссини кучайтиради. Аланга ичида куймасликни, “мени писта пўчоғига жойланг, ўшанда ҳам ўзимни сарвари коинот деб ҳис қиламан”, дея олиш асрорини ўргатади. Ўзини Ҳамлет шахсияти орқали англашга жаҳд этган кишида ахлоқий заифлик, руҳий ноқислик, ақлий маҳдудлик иллатлари барҳам топади. Чунки у инсонга ўзини таҳлил қилиш тажрибасини ўргатади. Ҳамлет — давлат одами, оила посбони, жамият гамхўри. Ҳамлет — шараф ва номус қасоскори. Ҳамлет — таназзулга гирифтор бир салтанат келажиги. У — ошиқ, содиқ ва фидойи. Оламни кучоққа сиғдириб бўлмагани сингари Ҳамлет табиатини тўла-тўқис кашф этиш ҳам имконсиз бир юмуш. Сиртдан қаралса, Ҳамлет хиёнат қақшатган бир валиаҳд, холос. Амакининг қўли қон, она жиноятга шерик. Қаҳрамоннинг онг ва идроки машъум қотилликни аниқлаш билан банд. Бироқ бу борада нафи тегадиган ишончли бир кимсани топиш амри маҳол. Ўз ёғига ўзи қоврилавериш умидсизликка тушгач, ўлим — нажот, сукут — фароғат деган қарор ила ниҳоят...

Таъбир жоиз бўлса, булар Шекспир тасвирлаган фожианинг “пўчоғи”. Мағзни пўчоқдан, ботинни зоҳирдан ажратиш эса ўқувчига ҳавола. “Ҳамлет” матнида фикр ва мазмун бир қатламни ташкил

этса, рух, туйғу, мохият бир неча қатламда аксини топган. Булардан ҳар бирининг оҳанг, сир, ўзаро бирикиш ва таъсир йўлларини бехато аниқлаш ҳамда англаш — дарё сувини ариққа сиғдиришни кўзлашдек бир гап. “Ҳамлет”нинг бетакрорлиги балки ана шу жиҳатларда намоён бўлса ажаб эмас. Зотан, Шекспир ижодида асар ғояси, кўзланган мақсад яқранглигу бир хилликдан батамом холи. Бир рангда у камида тўрт-беш тусни уйғунлаштирган, бир оҳангда оз деганда ўндан ортиқ нолаларни қориштира олган. Шу боис кимдир бунда қора рангни кўпроқ кўради, бошқаси эса қизил ёки яшил тусни илғайди. Кимнингдир эшитгани фақат фиғону нола, яна кимдир абдий симфониясидан баҳраманд... Ҳамлет образи хусусида гап кетганда масаланинг ана шу жиҳатини унутмаслик лозим.

IV

Нақл қилинишича, парилар ҳеч нарса эмас, фақатгина ҳид билан қаноатланар экан. Уларнинг бор-йўқ машғулоти — хаёл суриш. Чунки парилар хаёлдан яралган эмиш. Шу боис пари зоти ҳақиқатни хушламас, хаёлдагина яйрар, севгиси ҳам хаёл экан. Қўрқоқлар ҳам париларга яқин бўлиб, кураш ва жасоратдан эмас, шулар тўғрисидаги ёқимли, оромбахш ҳикоятлардан завқланар эмиш. Бундайларнинг журъат йўли — орзу, жанги жадал майдони хаёлдан нари ўтмайди. Шайх Фаридиддин Аттор таъбирича, кимки мардлар дарди қандай дардлигини англаса, ўша марддир. Ҳамлет хаёл бобида ҳам, дард чекишда ҳам мард. Бу образни, дейлик, шарқлик бирор ижодкор яратганида, унинг ҳол ва фазилатларини албатта тасаввуфга боғлаб талқини таҳлил этиш лозим бўларди. Чунки Ҳамлет шарқлик ориф ва дарвешларга шу қадар руҳдош. Унинг “Мен жон деб сизга бирор нима берардим-у, лекин ҳеч вақом йўқ — жонимдан ўзга, жонимдан ўзга, жонимдан ўзга...”, деган сўзлари замиридаги мағзни дилида таркидунё туйғуси бор ҳар бир киши дарҳол фаҳмлайди. Таркни ҳам тарк айлаган фақир ё

дарвеш эса бунинг маъносини яна ҳам осонроқ англайди.

Тасаввуф ва Фарб дунёси, шунингдек, тасаввуфнинг Фарб маданияти, хусусан адабиёт ва санъатига таъсири мавзуи юртимизда илмий асосда деярли ўрганилмаган. Ҳолбуки, XII асрлардаёқ фарбликлар тасаввуф таълимотига зўр эътибор қаратиб, мутасаввиф олим ва ижодкорларнинг айрим асарларини ҳар томонлама тадқиқ этган. Маълумки, тасаввуф маданияти ҳамда тафаккури ислом маданияти ва таълимотининг ажралмас қисми саналади. Ўтмишда бу беқиёс ирфон хазинасидан ҳар бир мусулмон фойдалана олган ва муайян даражада буни шарт деб билган. Зеро, “Тасаввуф йўли ақл, қуруқ мантиқ, далил ва исбот йўли эмас — кашф ва виждон йўли эрур... Тасаввуф йўлига кириш ва бир тариқат шайхига интисоб этиш исломда на фарз, на вожиб ва на суннатдир, мусоит шартларга кўра бир фазилат ва камол ҳоли эди” (Ибн Халдун). Кўнгиладан кўнгилга мустажоб бўладиган илм, ҳолдан ҳолга таъсир ўтказадиган завқ албатта энгил ўзлаштирилади. Тасаввуф руҳи ва латофати шу сабабли ҳам Фарб зиёлилларини мафтун этган. Тасаввуфнинг асосий сир-асрори нима, суфийлик бўстонидан баҳраманд бўлмоқ учун аввало нималарга диққат қилиш зарур — бундай саволлар Фарб тадқиқотчиларини ҳанузгача ўйлантириб келади. Улардан бирининг эътирофи қуйидагича: “Тасаввуфнинг аслан нима эканини очиқ-ойдин таърифлаб бўлмайди. Чунки уни фақат суфийлик тарбияси ва тажрибаси доирасидагина англаш мумкин. Хўш, нима тасаввуф эмас? Ана шу ҳақда гапириш ўнғайроқ: у афсона аралаш бир ҳикмат, исломнинг ботиний бир жиҳати, аммо диний тизим эмас; арабларнинг яширин бир тариқати, бироқ уни сеҳр, мистицизм ёки анъана деб баҳолаб бўлмайди. Аммо буларнинг ҳар бирида тасаввуф ғоялари ўз аксини топган. Чунки тасаввуф яхлит бир таълимот, қолаверса, махсус бир замон ва маконга хос ҳаракат ҳам эмас. У — шаклсиз ҳаракат. Бинобарин, суфизм киши руҳидаги уйғониш жараён-

ларини бошловчи ўзига хос ўзак ҳисобланади. Айтиш мумкинки, тасаввуф инсон фарзандининг маънавий-руҳий уйғоқлигини тарғиб ва ташвиқ этувчи комиллик муждасидир” (“*Юнг психологияси ва суфизм*”, Истанбул, 1997, 23-24-бетлар).

Чиндан ҳам, тасаввуф маънавий-руҳий бедорлик ва комиллик муждасидирки, Фарбнинг Данте, Гёте, Толстой сингари даҳо санъаткорлари уни кўнгил орқали англаб, руҳий юксалиш воситаси деб билган. Шу маънода тасаввуф ва Шекспир ижодиёти мавзуи ниҳоятда қизиқарли. Уни тадқиқ этиш учун турли тахминларга ҳожат йўқ. Чунки Шекспир замонидан Фарб олами Шарқнинг машҳур аллома ва файласуфлари қаторида суфий ва мутасаввифларнинг фаолиятидан ҳам яхши хабардор эди. Масалан, ўша кезларда Мишель Монтен билан Имом Ғаззолий шахси ва ижодиётини бемалол муқояса қилиш мумкин бўлган. Фарб Муҳиддин Ибн Арабий меросини ўрганишга қунт билан киришган — хусусан, комил инсон тушунчасини англашга иштиёқ тобора ортиб борарди. Илм-фан ва санъат орқали инсонни камол топтириш ғоясига қаттиқ таянган Фарб ишқ ва ирфон тўғрисида ҳам жиддий бош қотира бошлаган. Зеро, ғарбликларнинг нафсга муносабати, янаям тўғгрироғи, нафсни таниши шарқликларникидан тамомила ўзгача эди. Аниқроқ айтганда, Фарбда нафс куч-қувват, ҳузур-ҳаловат манбаи, шахсий зафар ва муваффақият гарови саналарди.

Ҳамлет эса инсон ёмон хулқ-атвор, тубан ҳис-туйғулар қули экан, демак, у нафс қули, нафсоний ва шахвоний ҳирслар малайи, деган тушунчани илгари суради. Бир ўринда у “Дарвеш ўзи орзу қилган роҳатига етади”, дейди. Ўзи орзу қилган роҳат-фароғатга Ҳамлет гарчи эришмаган бўлса-да, моддий дунёнинг қонли, қайғули ҳодисотлари, тахтпарастлик жиноятлари, бир-биридан жирканч макр ва оқибатсизликлар уни Ҳақ йўли, ҳақиқат ишқидан четлаштира олмайди. Агар ўхшатиш жоиз бўлса, Ҳамлет Фарбнинг дорға осилмаган Мансури Ҳалложи эди...

“Бидъатлардан баланд туриш лозим.

Тангри таолонинг иродаси бўлмаса, ҳаттоки чумчуқ ҳам йиқилиб тушмайди”. Ҳамлетнинг бу гаплари мағзини чаққан киши уни қонида ҳукмдорлик туйғуси жўшган шаҳзода эмас, чин маънодаги таваккулчи, вақтнинг кескир қиличидан чўчимайдиган даниялик бир дарвеш дея тавсиф этади.

“Дарвеш кўрганини гапиради, авом эшитганини” деган фикр Ҳамлетга нисбатан айтилгандек гўё. Гап шундаки, Ҳамлет ўзи қалб кўзи ила кўриб, мушоҳадамулоҳаза қилган нарса ва ҳодисалардан баҳс юритади. Ҳақиқатни билиш ва одам танишда чин дарвеш хато қилмайди. Ҳамлет ҳам бу борада асло адашмайди. Кўрган, таниган, билганлари орасида асл ва самимий инсон ўлароқ у биргина Ҳорациони тан олади: “Сен — бутун бир одамдирсан, яхлит бир инсон”.

Айтишларича, омади чопмаган ва бахтсиз кимсаларнинг дили одатда нафрат, ғазаб ва аламга тўла бўлар экан. Бундай кимсалар маврид-бемаврид бировларга ғазаб сочиб, алам азобидан қутулмоқчи бўлади. Ҳамлетда ҳам шунга яқинроқ бир туйғу бордек туюлади. Агар қотил амаки унинг отасини ўлдириб, тахтни эгаллаб, онасига уйланмаганда Ҳамлетнинг мавқеи ҳам, аҳвол-руҳияси ҳам бутунлай бошқача бўлиши мумкин эмасмиди? Бу саволга дафъатан аниқ жавоб бериш қийин.

Лекин Клавдий эмас, Ҳамлет тахтни эгаллаганида салтанат маърифатли бир шахс тасарруфига ўтарди. Бундай дейишга асос бўла оладиган далиллар бисёр. Энг муҳими, Ҳамлет — нафсни жиловлаган, руҳий ва фикрий ҳаёт завқига толиб бир зот. Бобур Мирзо “Нафс тавсанини ром қил ўзунга” дея ўғит берса, Ҳамлет “Ўз нафсидан устун турган дунёда ким бор?” деб нола чекади. Бу — “нафс тавсани”ни жиловлай билган кимсани топмадим, деган иқрор-эътироф эмасми?!

Тожу тахт, салтанатга кўп ҳолларда макр ва ҳийла, фирромлик ва қабоҳат йўли билан эришилади. Бунда ҳасад ва адоват химмату садоқат тўнига бурканса, ёлғон ва кўрқув мардлигу жасорат қиёфасида майдонга чиқади. Аслида эса

бундай вазиятларда ҳукмдор — амалдорларига, улар ҳам ўз навбатида унга ишонмаган. Бу ҳол фитна оловига мой селган. Тарихда бир-биридан қонли ва кўрқинчли фожиалар тахту амал ҳирси оқиба-тида юзага келган. Ҳукмдорлик иддао-си боис ота болага, бола отага, оға-ини бир-бирига қарши қилич кўтарган, бир-бирининг қонини тўккан. Бу ҳодисанинг совуқ сиёғи дунёнинг ҳамма жойида айтарли бир хил. Ёвузлик ва бераҳмлиқ шу сабабдан муайян давлат тарихининг ажралмас бўлагига айланиб қолган.

Тасаввур қилинг-а, Ҳамлетга нақадар оғир: тириклар жим, улар жиноятни хаспўшлаш, яшириш билан овора! Отасининг арвоғи эса унга тинчлик бермайди... У кимдан қасд олсин: амакисиданми ёки онасидан? Ҳасрат ва кулфатини кимга изҳор этсин? Полоний ва гумашталарига-ми? Йўқ, чорасизлик оловида ўзи ёнади. Ҳамлетнинг ёлғиз қалбида қасос туйғуси жўш уради, аммо уни амалга оширишга журъати етмайди. Бундай журъатсизлик ва сусткашлиқ учун у яна ўзини айблайди, ўзига ўзи маломатгўйлик қилади.

Охир-оқибат Ҳамлет ҳақиқатни билиш учун “маданий” бир тадбир уюштиради. Актёрлар сахнада отасининг қатли сахнасини ижро этади. Ижро вақтида қотил амакисидан кўз узмай турган шахзода интиқомдан ўзга чора йўқлигини узил-кесил англаб этади. Бунда Шекспир трагедия ичида трагедия яратиш, бир асар доирасида гўё мустақил ўзга бир фожиани жонлантириш маҳоратини қойилмақом тарзда намоён этган.

Асарнинг илк сахнасида онаси Ҳамлетга марҳум отасининг изини излашни бас қилишни маслаҳат беради. Чунки тақдир азалнинг буйруғи шундай: тирик зотки бир куни ўлади ва фонийликдан боқийликка равона бўлади! Сиртдан қараганда, онанинг маслаҳати тўғри. Буни шахзода “Ҳа, азалнинг буйруғи шу” дея гўё эътироф этгандай бўлса-да, қис-мат ёзуғида бошқа битик ҳам бор:

*Менинг гамим бегонадир бўёққа, илло,
Мана мен деб ўртага ҳам тушмагай асло...*

Демак, “мана мен деб” юз кўрсатмас жиноятни очиш, аниқроғи, уни фош қила олишига шахзода аввалданоқ ишонган.

V

Сахнада Ҳамлет ролини ижро этган хорижлик актёрлардан бири “Пьеса бу — таассурот”, деган фикрни айтган. Чиндан ҳам, китобхон ва томошабин бирор-бир асарни ўқиганда ё сахнада кўрган-да шахсий таассурот асосида ўз мустақил “асари”ни яратолмаса, у на шеър, на драма, на насрий асар маъно-моҳиятини ўртача савияда ҳам ҳис этолмайди. Агарда, таассурот тилга кириб, ўзи-га мос шакл ахтарса, ҳар қандай асарнинг ғоявий-бадий қуввати, бўш ва хомхатала ижод намунасининг эса яроқсизлиги ўз-ўзидан билиниб қолади. Чунки “эстетик туйғу” деб аталувчи матоҳни ташқаридан “экспорт” қилишнинг иложи йўқ — руҳ ва кўнгилда бориғина ҳаракатга келади. Айни шу боис баъзан оддий китобхон малакали адабиётшунос олим ёки ёзувчиға нисбатан бадий асарни нозикроқ ҳис қилиши ва мазмунини теранроқ англаши ҳам мумкин. Бунинг ёрқин бир далили “Ҳамлет”дир. Бу трагедияни жуда кўп фан вакиллари тадқиқу таҳлил этган. Сирасини айтганда, Ҳамлетга берилган таъриф-тавсифлар шу қадар мўлки, “Ҳамлет ўзи ким?” деган саволга дафъатан жавоб бериш ҳам мушкул. Кимнингдир наздида Ҳамлет жасур шахзода, олим, мутафаккир бўлса, бошқа биров учун у бадбин ва хаёлпараст бир кимса. Ҳамлетни худбин, қатъиятсиз, норози ва нотавонлар пешвоси қиёфасида кўрувчилар ҳам топилади. Уильсон Нойт деган олимнинг фикрича, Клавдий “соғлом маънавий ҳаёт” соҳиби, ўзига ҳам, атрофидагиларга ҳам ишонадиган, фаолиятда эркин, яратувчи ҳукмдор — “буюк бир инсон”. Ҳамлет эса — дунёдаги қора кучларнинг тимсоли. Макбет сингари у ҳам “ёвузлик ғояси ва ўлимнинг куч-қудратини ифодаловчи бир қахрамон”. Албатта, бунақа гап-сўзлар танқидга ҳам арзимайди. Чунки Ҳамлет номики ёвузлик

гояси ва қора ўлим билан боғланса, эзгулик ва ҳақиқат хусусида ўйлашга ҳожат қолмайди.

Қанчадан-қанча буюк шоир, олим, адиб ва актёрлар “Ҳамлет бу — мен”, “Ҳамлет бу — биз”, “Ҳамлетнинг фожиаси — бизнинг фожиамиз” дея унга нисбатан бўлган меҳру муҳаббатларини изҳор қилган. Анатолий Франс хаёлан Ҳамлетга бундай мурожаат этади: “Шаҳзодам, Сиз барча аср, барча мамлакатларга мансубсиз. Уч аср мобайнида Сиз асло қариганингиз йўқ. Сизнинг қалбингиз бизники билан тенгдош...” Инчунин, Ҳамлетни тушунмоқ — унинг идрок оловида ёнмоқ, ўз “мен”ингда унга ҳолдошлик мавжуд эканига астойдил инонмоқдир. Ҳамлет — инсондаги онгости туйғуларини уйғотиб, виждон ҳали ўлмаган, руҳ кучи ҳали сўнмаган бўлса, унга ўзининг кимлигини танитадиган Шахс.

Агар дикқат билан кузатилса, ҳассос ва жафокаш шаҳзода “анъанавий” ахлоққа ҳам, яқранг фикр-мулоҳазага ҳам қарши. Кўпчиликка ўта муҳим ва аҳамиятли кўринган нарсаларнинг аксарияти унинг учун бачкана ва бир чақага қиммат. Устига устак, сарой муҳитидаги ҳар бир турланиш ва тусланиш, маккорлик ва мунофиқлик унинг онгида азоб, идрокида изтироб кўзгаётиди. Шу боис Ҳамлет ҳар бир нарсаси ва ҳодисаси устида теран фикр-мулоҳаза юритади.

Олим ва тадқиқотчилар ўша давр ҳаётининг бўғиқ, тубан ва даҳшатли жиҳатлари — сотқинлик, биродаркушлик, амалпарастлик, жамият ахлоқининг бузилиши Ҳамлетнинг дунёдан кўнгли совизишга олиб келганини эътироф этган. Умуман олганда, бу фикрга қўшилиш мумкин. Чунки Ҳамлет дунёқарашини ва табиатига теранроқ разм ташланса, у охирига нафасигача ҳаётдан юз бурмагани, аксинча, ҳаётни булғанган, унинг табиий, муқаддас ҳақиқатларини оёқости қилганлардангина безгани маълум бўлади. Ҳамлет ҳеч қачон “ҳаёт ярамас, ҳаёт доғули” деган ақидага таянмаган. Унинг асосий мақсади — дунё ва жамиятнинг хору зорлик, адолатсизлик, жинояткорлик иллатларидан халос этиш. Одам қиёфасида-

ги нафс бандаларига қарши Ҳамлет ёлғиз жангга киришади. Аммо у беҳуда эҳтирос ва ғазаб “лашқари”ни олдинги сафга қўйиш, ҳал қилувчи паллада тушкунликка берилиш ғаним фойдасига хизмат қилишини ҳисобга олмайди. Аксинча, ҳеч нарсага қарамай исён қилишда давом этаверади. Аслида Ҳамлетнинг буюклиги ана шу исёнкорликда намоён эди. Шу сабабли ғанимлар энг аввало Ҳамлет қалбидаги исён ўтини ўчиришга уринади. Бироқ улар Ҳамлетнинг иродасини буқолмайди.

Ирода деганда дарвешлар қалбнинг Ҳақ ва ҳақиқатни излаш дарди ила ҳаракат бошлаши ва бунда ҳеч толиқмасликни назарда тутган. Ибн Халдуннинг таърифи-ча, ирода — ҳар қандай кўркувни хасдай куйдириб ташловчи қалб гулханидир. Ҳамлет қалбида гуриллаган олов шу қадар кучли эдики, уни ўчириш душвор...

VI

Ҳамлет — беҳад мураккаб, зиддиятли шахс. Унинг фикрий ҳаётини яхшироқ англай десангиз, туйғу, кечинма ва ҳолатларини назардан қочирасиз; кўнгли аҳволини кузатмоқчи бўлсангиз, идрокидаги эврилиш, мистик мушоҳадасидаги сирни илғаёлмай қоласиз.

Ҳамлет бир қарашда туйғу, эҳтирос, хаёл кишисидай кўринса-да, у аслида тадқиқчи, реалист, ростгўй. Офелиянинг “Заҳарсиз, шаҳзодам, заққумсиз”, деган таънаси бежиз эмас — Ҳамлетнинг тили бағоят аччиқ. Сўзлари қиличдай кескир. Унинг фикр-туйғуларини ифодалаш тарзидан таажжубланган тадқиқотчилар ҳам бўлган. “Ҳозир ҳалол киши дегани — ўн мингдан битта” дейди у. Юз минг нафарга — ўн, миллионга — юз нафар ҳалол ва диёнатли одам тўғри келса, ундай жамиятнинг жаҳаннамдан нима фарқи бор?

“Бошқаларни билмоқ учун инсон аввало ўзини яхши билмоғи керак”, деган тушунча бор. Бу айтиш чоқда ўзингда ўзгаларни кўрмоқ демакдир. Аммо Ҳамлетда бунинг тесқариси. Унингча, “бировни яхши билдингми, бас, ўзингни ҳам яхши биласан”. Хўш, бу “тажриба”дан қайси-

си ўнғай ва афзал? Бизнингча, иккинчиси. Чунки ўзни бошқалар билан қиёслаш, кўпчиликка хос фазилат ёки ахлоқий иллатларнинг манбасини аниқлаш кейинги услубда бирмунча осон кечади. Чунончи, “у ким?” деган савол айна пайтда “мен кимман?” деган саволни ҳам унутмасликни тақозо этади.

Ҳамлетнинг Озрик деган бир кимса ҳақидаги фикрига эътибор беринг: “У, эҳтимолки, онасининг кўкрагини ҳам хушомадлар билан оғзига олгандир. Ҳозирги хотинмижозларнинг ҳаммаси ҳам шунақа. Улар юриш-туриш, одоб-назокатнинг фақат ташқи томонларини эгаллаб олгани учун беҳад-беҳисоб дид ва майллар гирдобиди юзага қалқиб чиқишади, аммо бир пуфласанг, бас, пуфакдек ёрилиб, ғойиб бўлишади”.

Ё тавба, инсон тафаккури шунчалар ҳам узокни кўрадимиз? Ахир, бу таъриф ҳозиргина айтилгандек гўё! Шундай экан, унинг эртага ҳам оҳорини йўқотмаслигига шубҳа йўқдир. Бизнингча, бу ўринда аввало Шекспир даҳосига таъзим айлаш керак. Чунки қайсидир маънода Ҳамлет тимсолида — Шекспир, Шекспирда Ҳамлет мужассамлашган. Шу сабабли айрим тушунча ва хусусиятларнинг Ҳамлетга ёки Шекспирга тегишли эканини фарқлаш қийин. Рақибларидан бирига Ҳамлет бундай дейди: “Сиз мени ўз мақомингизга солиб чалмоқчи бўласиз. Менинг пардаларимни босаман деб ўйлайсиз... Барча паст-баланд пардаларим сизга гўё беш панжадай аён... Мени чолғу деб аташингиз, бузишингиз мумкин. Лекин чала олмайсиз”. Ҳамлет сингари Шекспирнинг ҳам “чолғувчи”си ўзи бўлган. Негаки, Шекспир каби фавкулудда сийрак зотларнинг “мен”ига дахл қилиб бўлмайди. Ўзи ҳаракатга тушмаса, ўзи оҳанг таратмаса, уларга қўл чўзиш, уларни “чалишга” уринишдан фойда йўқ. Бинобарин, “Ҳамлет бу — Шекспир”, деган фикр унчалик ҳам эътирозли эмас.

VII

Олмон файласуфи Ф.Ницшенинг фикрича, дунёни некбин инсонлар эмас, аксинча, бадбин кимсалар қутқаради. Аммо

у нимадан ёки кимдан қутқаришни очик-ойдин айтмаган. Файласуф бу ўринда риё, ёлғон, ожизлик “лашкар”ларини кўзда тутган бўлса ажаб эмас. Шу нуқтаи назардан қаралса, Ҳамлетдаги “бадбинлик”да ҳам шиддатли бир халоскорлик кайфияти мавжуд. Зеро, Ҳамлет наздида инсондаги барча ёмон сифатлар — тамагирилик, кушомад, олчоқлик ва ҳоказо — ўзни камситиш ва ихтиёрлий равишда таҳқирлашдир. Ҳамлет ахлоқий-маънавий таназзулни тўхтатиш мумкин, деб ўйлайди. Лекин уни ҳаёт шундай аччиқ ҳақиқатларга юзлаштирадики, охиروқибат у инсоннинг феъл-атвори, ижтимоий, маданий қиёфасини ўзгартириш жуда қийин ва чигал муаммо эканини тан олишга мажбур бўлади. Бироқ шунда ҳам Ҳамлет инсон ҳақидаги юксак тушунча ва иқрорларидан воз кечмайди. Ҳамлетнинг мутафаккирлиги ҳам ана шу хислатда намоён бўлади.

Хўш, нима учун Ҳамлетнинг одамлардан ҳафсаласи пир? Гўзал Офелиядан ҳам кўнгли совиб, нега ажалга қучоқ очади? Негаки ҳаёт ва мамот масаласини ўзича шундай ҳал қилган эди:

Ё ҳаёт, ё мамот: масала шундоқ!

*Жоизмикан ул жобиру жаббор фалакнинг
Жафосига ҳар дақиқа чидаса юрак?*

*Ё балолар денгизига кўндаланг бўлиб,
Койишлару ташвишларга чек қўймоқ керак?
Ўлиш. Ўзни унутиш. Бас, тамом-вассалом:
Рухий изтироблар, таннинг азобларига,
Биламизки, чегарадир шу оғир уйку...*

Албатта, бундай қарорни ҳар ким ҳар хил тушуниши, ақл ва тафаккур даражасига қараб турлича изоҳлаши ёки баҳолаши табиий. Кимдир буни — гирт ожизлик, бошқа биров хаста хаёл ҳукми, деб талқин қилиши мумкин. Яна кимдир бундан ҳам кескинроқ муносабат билдирар. Ҳамлет эса бундай эътироз ва айбномаларга “Инсоннинг энг биринчи вазифаси ва олий бурчи — Одам бўлиш”, деган жавоб билан кифояланиши шубҳасиз. У ўзидан ҳам, ўзгалардан ҳам шуни талаб қилади.

Шарқда “ақли кулл” ва “ақли жуз”

деган тушунчалар бор. “Ақли кулл”га — илоҳий ақл, “ақли жуз”га турмуш ва тиркичилик ташвишларидан устун туролмайдиган ақл дея таъриф берилган. Башариятнинг асосий қисми ҳамиша “ақли жуз”га бўйсуниб яшаган. Бу тоифа ақл инсонни моддий оламга боғлаб ташлаши сабабли шаҳодат дунёсидан йироқроқдаги ҳодиса ва ҳақиқатлар мушоҳадасига изн бермаган, маърифат, ишқ кашфиётларини ёлгонга чиқариб, инкор қилган. Ҳолбуки, суратнигина кўриб, ёлғиз зоҳирга таяниб ҳақиқат ҳақида гапириш, бу — тинимсиз зайлда шайтон амалини такрорлаш билан баробардир. Агар Иблис Ҳазрати Одамнинг тупроқдан яратилган вужудини кўриш билангина чекланмасдан, унинг руҳи, ботиний салоҳиятини ҳам англай олганда эди, эҳтимолки, Ҳақнинг қаҳр ва лаънатига йўлиқмасди. Ҳеч шакшубҳа йўқки, Ҳамлет “Ҳаммамизни кўрқоқ қилиб кўяр тафаккур, /Ноқис ақл сочган ўша хира шуъладан/ Азму қарор ранги ўчиб, бўзрайиб қолур...” деганда “ақли жуз” юзага келтирадиган авбошлик, зулм, муноқаша ва майдакашликларга ишора қилган.

Дания давлати қотил қирол қўлига ўтган. Унинг бутун фикру зикри жиноятни бекитиш, Ҳамлетни авраб-алдаб ўртадан йўқотишда. Аҳли сарой шу телбасифат ҳукмдорнинг кўнглини овлаш, фармойишларини бажариш билан овра. Халқ билан бировнинг иши йўқ. Ҳамлетни ана шу ҳол даҳшатга солади. У бир вақтлар “Замон издан чиқди, о, бу машъум бир алам, /Уни изга солмоқ учун тугилгандайман/, деб ўйлаган бўлса, кейинчалик барчасидан бегади, ҳаммаҳаммасига қўл силтайди: ҳатто севгилисига ҳам!

Аммо уни мағлуб деб бўлмасди. Тафаккур ва виждон, тўғрилиқ ва ҳақиқатда енгилмаган Шахсни мағлуб демоқ нонинсофлик. Шу маънода Ҳамлет голиб эди, музаффар эди. Муҳаббат бобида ҳам шаҳзода йўлни тўғри танлай билган.

Ҳамлет Офелияни чиндан севган ва

унинг маъсумлигига ишонган. Шундай бўлса-да, уни номуслимисиз, дея сўроққа тутуди. Аслида-ку Офелия бегуноқ. Инглиз олими Кетти “Ҳамлет унда бузуқ сарой муҳрини кўрган... Оддий маънода Офелия покиза, айни чокда у қандайдир нопокликнинг бир парчаси ҳамдир”, деган фикр билдиради. Офелияга нисбатан Ҳамлет балки ҳаддан зиёд шафқатсизлик қилган, савол ханжари ила маъшуқаси дилини тилиб ташлагандир? Аммо начора? Ахир, биров билан тақдирини боғлаётган кишига насл-насабингни унут деб бўлмайти-ку! Айниқса, Ҳамлетга!

Инсон қисмати чиндан-да чигал. Бир “тугун” очилса, иккинчиси очилмайди, бир “ришта” боғланса, бошқа бири чирт узилади. Ҳамлет Офелияга “Мен сизни севмаганман” деса-да, ундан кўнгил узолмайди. Поклик, мусаффолигингни асра, деган мазмунда “Ҳеч биримизга ишонма. Яхшиси, узлатга чекин... Қордек оқ, муздек мусаффо бўлсанг ҳам, тухматдан қочиб қутулолмайсан. Узлатга чекин, узлатга...” дейди.

Дарвешлик маслағида узлат — гуноҳ ва гуноҳқорлардан, жаҳл ва жоҳиллардан четлашмоқ, шунингдек, риё ва беҳуда ишлар билан машғул бўлган мунофиқ, товламачилардан узоқлашмоқдир. Узлат деганида Ҳамлет шундай маъноларни кўзламаганми? Балки у Офелияни роҳибаликка ундагандир? Нима бўлмасин, Ҳамлетнинг қайта-қайта “узлатга чекин, узлатга” дейишида шарқлик дарвеш ёки мутасаввиф нуқтаи назарига тескари бир иддао йўқ.

Хуллас, “Ҳамлет”даги бадий сир-асрорни кашф этиш; ундан янги-янги маънолар топиш, маънавий завқ олиш ҳамиша давом этадиган жараёндир.

VIII

Бадий ижодда деҳқонча содда, табиий, дард билан топишган сўз гўзалдир. Унинг маъноси чуқур, самимий бўлсагина жарангию туйғу жилваси китобхонга ёқимли туюлади. “Отелло”нинг охириги сахналаридаги драматик манзаралар,

Дездемона ва Отеллонинг ўлимолди ҳолатлари — буларни сўз билан гавдалантирмоқ учун сеҳргарлик керак. Шекспир шу маънода сўзнинг магик куч-қудратидан унумли фойдалана олган буюк санъаткордир. Ўлмас “Отелло” трагедияси ҳам бунинг бир мисоли. Нечоғлиқ қайғули, мунгли бўлмасин, у дунёдаги энг гўзал севги қиссаларидан ҳисобланади. Бу асар жозибаси кишини сархуш айлайди. Отелло — мард ошиқ, Дездемона — дилбар маъшук. Дездемонанинг “гуноҳи” — латифлиги, “айби” — покизалиги. Отелло дилида кўзгалган ишқ ва номус кураши барча соф ҳисларини кул қилиб юборишини ақлига яқин ҳам йўлатолмасди. Ахир, Дездемона аслзода араб ўғлонининг жону жаҳони эди. Эри уни мажнун бўлиб севарди.

Кутилмаганда тухмат балоси мавр қалбига чангал уради. Яго отлиғ малъун Отеллони шундоқ аянчли бир ҳолга соладики, у англаб-англаёлмай, кўриб-кўролмади, эшитиб-ишонолмади қолади. Жанги жадалларда чиниққан, не-не хавфу хатарларни енгиб ўтган софдил, матонатли бир одам Ягонинг кўғирчоғига айланади. Бошданок пухта режаланган шум ниятидан Яго бир пайса ҳам чекинмайди — қадам-бақадам илдамлайди. Ягонинг Кассиога ҳам адовати бор: у кўз тиккан мартабага Кассио лойиқ кўрилган. Демак, унинг ҳам илдизига болта урмоқ шарт. Флоренциялик Кассио келишган йигит. Дездемонанинг унга ҳурмат-эътибори ёмон эмас. Пайт пойлаб “қора араб”нинг қулоғига “Кассио хотининг билан апоқ-чапоқ...” деб қўйилса, тамом-вассалом!

Ана шу машъум режани амалга ошириш йўлида Ягонинг ўзини қандай тутиши, қандай “хунар”лар кўрсатиши, қанчалик тубанлашишини Шекспир доҳиёна бир санъат билан тасвирлаган. Яго характерининг ғоявий-бадий талқини Шекспирнинг инсон моҳиятини кашф этиш борасидаги буюк хизмати ҳисобланади. Инсон қалби ва номусига Яго ўтказган зулм ва жафо жаҳаннамда ҳам учрамаса ажаб эмас. Отеллонинг шубҳа

оташида ўртаниб-ёнишлари, “Мен кўкларга совураман ишқимни буткул, / Кўзғол бўм-бўш жаҳаннамдан, қора интиқом!” дея фарёд чекишларини кўриб, киши беихтиёр “Дўзах азоби ҳам бунчалик бўлмас-ов”, деган фикрга боради.

Яго қабоҳатни макр ва хийла билан яшира оладиган кимса. Фафлат қопқонига тушган Отелло буни на сезади, на гумон қила олади. Унингча, Яго ҳалол ва доно одам. Ягонинг аслида кимлиги ва қора қилмишларини хаёлига ҳам келтирмай, унга “Мен биламан, оқибатли, номуслидирсан”, дейди. Ҳолбуки, Яго аллақачон унга қарши ботинан жанг эълон қилган. Бунга биринчи сабаб — ҳасад. Отелло олижаноб, мард йигит. Мартаба-мавқеи ҳам баланд. Дездемонадек ифбатли, доно, садоқатда тенгсиз бир малаканинг эри. Ана шуларнинг барчаси Яго бағрини тилка-пора этади. У табиатан аҳмоқ ёки овсар, ҳавойи бир кимса эмас. Қатъиятсизлик, бўшанглик, фикрсизликни Яго хушламайди. Масалан, Микель Кассиога “Қари бир қизчалик фикр этмайдиган зот. /Нари борса, китобий бир билим эгаси.../ Гап сотишга уста, лекин амалдан йироқ”, дея баҳо беради. Албатта, ўзгаларни танқид қилиш, айблаш осон. Лекин ўзини иккиюзламачи, ўзидан бошқани ўйламайдиган юлғич сифатида эътироф этиш — бунақаси бениҳоя сийрак учраса керак. Шу ўринда масаланинг бошқа бир жиҳатини ҳам унутмаслик лозим. Юзига ниқоб тортиб яшайдиган кимса асл қиёфасини кўрсатмасликка тиришади. Дили ҳасадга таслим кишининг рости нимаю ёлғони нима — фарқлаш мушкул. Яго шунақа махлуқ. Ҳасад ва хусуматдан ичи қорайиб кетган, аммо ҳеч тап тортмасдан “Мен бир оқкўнгил одам...”, деб гапираверади. Отелло қалбида рашк оловини гуриллатиб, мавр аҳволига ачингандай, “Танграм, авлодимни асра рашк балосидан!” дея илтижо ҳам қилади.

Аслида Яго Отеллодан ҳеч бир жабр кўрмаган. Кассио билан муносабати хусусида ҳам шундай дейиш мумкин.

Маълумки, шубҳа-гумон — маънавий ожизлик аломати. Тухмат ва бўхтон эса уни яширишнинг жирканч бир усули. Яго шу усулдан фойдаланади. У маврни ёмон кўриши рост, аммо Дездемонанинг дон олишгани ҳақидаги тахмини ғирт уйдирма. Асл мақсад эса Отелло бағридан Дездемонани юлиб олмоқ: “Хотиним-чун хотинини олмагунча то /Бирор нарса юрагимга бермас тасалли...”

Хуллас, Яго — “универсал” қахрамон. Ҳар бир ижтимоий табақа — ишчи ёки хизматчи, ижодкор ё олим, санъаткор ё дин аҳли — барчанинг ўз “яго”лари бўлади. Яго фалсафасининг асосий моҳияти бундай: “Мен ёлғиз ўзимга хизмат қиламан, ўзим учун яшайман!”

IX

Шекспир яратган образларнинг аксарияти барча замонларга тааллуқли. Давлат ва салтанат бор экан, муайян минтақа ёки даврда Ҳамлет фожиаси қайтарилaveraди. Лир оламдан ўтиб кетгани билан қиролни йўлдан оздириб, манманлик

жарига қулатган майллар ҳали ўлмаган... Мустабидлик тарихи — узоқ ва давомли тарих. Демак, Макбетни унутишнинг иложи йўқ. Тарихда қанчадан-қанча одам сохта саховат, алдамчи ҳиммат қурбони бўлган. Шўрлик Тимоннинг аҳволи эса уларникидан минг қарра аянчли. У бири биридан риёкор, хушомадгўй нафс бандаларига ишониб бор-будидан ажраларди. Одамзодга қанча ишонган бўлса, ўшанча ундан безади ва қочади. Алалоқибат, унинг кўзига жумлаи жаҳон талончихонага ўхшаб кўринади:

Йўқол ҳамманг!

*Аямасдан бир-биринг таланг,
Ўзингиздан нафратланинг. Ҳа, мана олтин:
Олинг, яна учрагани сўйинг, бўғизланг,
Унутмангки, учраганининг бариси — ўғри.*

Бойлик, мол-дунё ҳирси галаён айланган жойда бундан бошқача бўлмайди. Афиналик сармоядорнинг мусибати қурраи заминнинг ҳамма ерида бир хил.

Тимон образи орқали Шекспир инсон психологиясининг энг мубҳам, айтиш жоизки, энг қоронғи “гўша”ларини ҳам ёритиб берган. Шу қадар ҳаққоний ёритганки, Тимоннинг “Сенга ёлғиз бир шартим бор: одамлардан қоч! / Ҳаммасига лаънат ўқи! Шафқатни унут...” деган сўзлари ҳам ўқувчида кескин эътироз уйғотмайди. Зеро, алданган, хушомад ва мақтовга буркаб ташланган, дўст, биродар деб билган кимсаларидан чўнг оқибатсизлик кўрган одамнинг “Мен севмайман, жирканаман аҳли башардан!” дейиши ғайритабиий бир иқрор эмас. “Афиналик Тимон” бу — ҳаёт саҳнаси. Ҳаётда Тимонникига ўхшаш саргузашт ва фожиалар тез-тез учраган, ҳозир ҳам бор, кейин ҳам такрорланмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Бу образ бемаъни хотамтойлик кишини қандоқ боши берк кўчаларга олиб кириши ва унинг бошига қандоқ бало-қазолар ёғдиришини англаш маъносида избратлидир.

Шекспир трагедияларидаги қахрамонлар тақдири ва аҳвол-руҳияси ки-

шини қаттиқ ўйга солади, фикрдан фикрга, зиддиятдан зиддиятларга бошлайди. Бунча ёвузлик, бунча ҳасад, хусумат, бунча макр-риё, бу қадар кину адоват, қаҳру ғазаб инсон қалбида қаяқдан пайдо бўлади? Қандай томир ёзади? Қолаверса, улар бошқа юракни қандай маҳв айлайди? Буюк Шекспир ўз асарларида ана шундай саволларга — асрлар мобайнида башариятни қийнаб, қақшатиб келган жумбоқларга жавоб излаган. Унинг изланишлари санъаткор, файласуф, муаррих ва мутафаккир куйиб-ёнишларини ўзида мужассамлаштиргани билан ҳам алоҳида қиймат касб этади. Шекспир учун тарих бир восита. У трагедияларида ўзи яшаган давр ғам-ғуссалари, одамлар ўртасидаги ихтилоф ва курашлардан юзага келган фожиаларни акс эттирган. Аммо Шекспир “одам бундоқ бўлмоғи керак, мана сенга идеал инсон тимсоли”, деган даъват билан асар ёзмаган. Аксинча, “кўзни каттароқ очиб кара, фикрла: мана, сен мақтаган, улуглаган инсоннинг аҳволи, яхши ва ёмон жиҳатлари; бир-бирига муносабати, ҳаётдаги ўрни”, деган тушунчалар асосида ижод қилган. Ахир, Яғони одам дейиш мумкинми? Йўқ, асло. Яғо — жасад ичидаги ҳасад, худпарастликнинг олий тимсоли. Қанча яхшилик, қанча ҳиммат ва меҳрибонлик кўрмасин, барибир разиллигини қилаверади. Ҳатто Макбет ҳам унчалик жирканч эмас.

Хуллас, ҳаёт ҳақиқатларига содиқликда, инсон табиатига хос хоҳ манфий, хоҳ мусбат, хоҳ юксак, хоҳ тубан ва жирканч — ҳар қандай жиҳатни бўямай-бежамай характер яратишда Шекспир панжасига панжа урадиган санъаткор жаҳон адабиётида камдан-камдир.

X

Шекспир таваллудининг тўрт юз йиллиги муносабати билан Москвада нашр этилган бир китобда “Шекспир Чехословакияда”, “Шекспир Эстонияда”, “Шекспир Болгарияда”, “Шекспир Грузияда”, “Шекспир украин адабиётшунослигида” сарлавҳали мақолалар берилган. Шекспирнинг неча юрт, неча мамлакатга кириб боргани шу йўсинда аниқланадиган бўлса, дунёдаги ҳеч бир давлат, ҳеч бир миллат номи четда қолмайди. Буюклик ва боқийликка бундан зиёд яна қандай “хужжат” лозим? Биз ҳам “Шекспир Ўзбекистонда” дейишга ҳақлимиз. Шекспир драмалари таржимасига қўл урган ижодкорларни эсланг: Чўлпон, Фафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор... Дунёга доврўқ таратган Шекспир трагедиялари қаҳрамонлари ролини ўзбек театри сахнасида ижро этган актёрлар кимлар эди? Аброр Ҳидоятлов, Олим Хўжаев, Сора Эшонтўраева, Шукур Бурҳон, Наби Раҳимов...

Бундан йигирма икки йил муқаддам она тилимизда Шекспир асарларининг беш жилдлиги нашр этилгани маданий ҳаётимизда улкан воқеа бўлган эди. Ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари бошларида эса Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол Шекспирнинг беш драмасини илк бора бевосита инглиз тилидан таржима этиб, “Отелло” номи билан китоб қилди. Аслиятдан ўгиришга киришиб кетган таржимон бугунги кунда буюк драматургнинг ўн иккита энг етук асарини ўзбекчалаштирди.

Шекспир мероси — абадий сўнмас машъала. Унинг нури неча асрларки, дунё халқларининг кўнглини мунаввар этиб, зулматнинг зиёдан ҳеч қачон ғолиб бўлмаслигига китобхонни ҳам, томошабинни ҳам ишонтириб келади.

GO'ZALLIK NIMADIR?

Гўзаллик ҳақида фикр юритмаган Шарқ ва Ғарб файласуфини топиш маҳол. Шундай бўлса-да, “гўзаллик” тушунчасининг тугал илмий таърифи ханузгача яратилган эмас. Шуниси ажабланарлики, гўзаллик ҳақидаги қарашлар ва назариялар асосига “Гўзаллик нима?” деган савол қўйилади-ю, аммо аксарият ҳолларда “Нима гўзал?” деган саволга жавоб берилади. “Гўзаллик, бу — гоёлардан иборат гоёнинг гоёсидир” (Афлотун), “Гўзаллик, бу — яхши хулқ-атворга мувофиқ келадиган, одамлар эришишни ҳавас қиладиган нарсалардир” (Абу Наср Форобий), “Гўзалликка муҳаббат қўйишнинг асосида ҳам ақл, ҳам ҳиссиёт ётади” (Ибн Сино), “Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади” (Умар Хайём), “Гўзаллик, бу — ҳаётдир” (Н.Чернишевский), “Гўзаллик ҳисси ёқимлилик туйғусига боғлиқ ҳолда одамларнинг бирлашувига, уларда ижтимоий-ахлоқий фазилатларнинг шаклланишига олиб келади” (Э.Бёрк), “Гўзаллик — манфаатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти” (И.Кант), “Гўзаллик — воқеликка айланган эркинлик” (Ф.Шиллер), “То бизга тааллуқли эмас экан, ҳамма нарса гўзал” (А.Шопенгауэр), “Гўзаллик, бу — Худо; санъаткор томонидан яратилган иллюзия-тахайюлдир” (Ф.Ницше), “Қаердаки, модда нурафшон бўлса, ўша ерда гўзалликни учратиш мумкин: модда ва нурнинг узвий омухталиги эса ҳаётдир” (В.Соловьёв) ва шу каби фикрлар гўзалликка турлича ёндашув натижасида юзага келган.

Одатда, гўзаллик икки омил асосида пайдо бўлади. Биринчиси, инсон тафаккури ва меҳнати маҳсули натижасида яратиладиган гўзаллик; иккинчиси, инсон тафаккуридан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган гўзаллик. Биринчисининг асосини ақл, руҳ ва ҳиссиёт ташкил этса, иккинчисида макон ва замон асосий ўрин тутати.

Замонавий нафосатшунослик фани гўзалликни билиш маҳсули сифатида талқин этади. Унга кўра, воқелиқдаги ҳар қандай нарса-ҳодисанинг гўзаллиги унинг ишончлилик, ҳаққонийлик ва реаллик мезонларига қай даражада жавоб бера олиши билан белгиланади. Одамзод гўзаллик ҳақидаги дастлабки маълумотни танасидаги бешта сезиш қобилияти орқали ўзлаштиради. Бунда кўриш қобилиятининг роли айниқса катта. Демак, билиш назариясига кўра, гўзалликни англаш асосида ҳам сезгилар ётади. Лекин, бу феномен ҳақидаги қарашлар таҳлили шундан далолат берадики, мазкур беш сезги ҳам гўзалликни тўлақонли акс эттириш учун етарли эмас.

Эстетик тафаккур тарихида гўзалликнинг англаниши, ҳис этилиши ва намоён бўлишида ақл, қалб ва ҳақиқатнинг узвийлиги масаласига кўплаб мутафаккирлар муурожаат қилган. Жумладан, қадимги юнон донишманди Плотин (204-270 йиллар) эстетикасини *Бирлик, Ақл, Қалб*дан иборат уч асосий муаммо ташкил этади. Олим гўзалликни “ботиний Эйдос” (*to endon eidos*) сифатида талқин қилади. Унинг фикрича, Қалб билан Ақлнинг уйғунлашуви — гўзалликка етишишдаги муҳим босқич. Яъни, тана Қалб билан гўзал, Қалб Ақл билан барқарор, Ақл эса азалий Эзгулик билан гўзалдир. Италиялик файласуф М.Фуччино асослаган гўзалликнинг борлиқда намоён бўлишига доир назарияда Худо, Ақл, Қалб оламнинг асоси сифатида талқин этилади. Яъни, Худога — ягоналик, Ақлга — тартиб, Қалбга — ҳаракат хос, деб ҳисобланади.

Хужжат-ул ислом — Абу Ҳомид Фаззолий гўзалликка манфаатсиз ёндашишни ёқлайди ва уни муҳаббат тушунчаси орқали тушунтиради.

Алломанинг фикрича, инсон қалби гўзаллик идрокидаги энг муҳим “ҳудуд”дир. Гўзалликнинг қалб орқали англаниши Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Умар Хайём, Алишер Навоий каби Шарқнинг буюк мутафаккирлари эстетик қарашларида ҳам салмоқли ўрин эгаллайди.

Гўзалликнинг маънавий ва моддий қадриятлар тизимидаги ўрни алоҳида эътиборга молик. Гўзаллик, хунуклик, улғуворлик, тубанлик, фожиавийлик, кулгилилик каби эстетик категориялар инсон ва табиат, инсон ва жамият муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда вужудга келади. Айниқса, гоёвий тарбия жараёнида гўзаллик категорияси муҳим аҳамият касб этади. Чунки бундай тарбия ҳаёт ҳақидаги фалсафий, эстетик, ахлоқий, бадий қарашларни аниқ мақсад сари йўналтиради.

Мустақиллик йилларида юртимизда бунёдкорлик ғояси гўзаллик тушунчаси билан ҳамоҳанглик касб этгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Бугунги кунда “обод маҳалла”, “замонавий бинолар”, “шинам тураржойлар”, “кўркем хийбонлар”, “обод маҳалла — обод кўнгиладан бошланади” каби сўз ва ибораларнинг тилимиз ва дилимизга сингиб бораётгани ҳам жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида гўзаллик туйғуси бунёдкорлик ҳисси билан ҳамоҳанг эканидан далолат беради.

Тарихдан аёнки, эстетик фаолиятнинг қатор турлари амалиёт билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Жумладан, меъморлик соҳаси ҳам. Масалан, мамлакатимиз ҳудудидаги қадимий меъморий обидалар (мадрасалар, масжидлар, мақбаралар, миноралар, арklar) халқимизнинг бадиий онги, эстетик дунёқарашидagi туйғу ва қарашлар ифодаси сифатида бунёд этилган. Содда қилиб айтганда, бундай бинолар фойдаланишга яраса бўлди қабилдаги юзаки муносабат эмас, балки инсон эҳтиёжини тўлақонли тарзда қондиришга хизмат қилоғи лозим, деган тушунча асосида қурилган. Шунинг учун ҳам Хива, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Қарши, Термиз, Қўқон сингари кўҳна шаҳарларимизда қад ростлаб турган меъморий ёдгорликлар ўз тароватини ҳанузгача йўқотган эмас.

Маълумки, санъат азалдан диний қадриятлар билан узвий алоқада бўлиб келган. Диний-бадиий рамз, диний-бадиий қонун айниқса мусулмон меъморчилигида яққол кўзга ташланади. Жумладан, масжид ёки мақбаралар гумбазларининг баргикарам, оч-яшил рангда бўлиши Оллоҳнинг боқий қудратига ишорадир. Гумбаз исломий адабиётларда “жамол” деган сўз орқали ифодаланиб, Илоҳий гўзаллик — ҳусни Оллоҳнинг рамзи ҳисобланган. Дарҳақиқат, жоме масжидларига синчиклаб тикилсангиз, уларнинг гумбази ва минораларидаги улғуворликдан, пештоқларидаги илоҳий битиклардан ҳайратланасиз, маънавий завқ оласиз.

Ана шу хусусият Тошкент шаҳрининг қоқ марказида, 8747 квадрат метр майдонда қад кўтарган миллий меъморчилик санъатининг улғувор обидаси — Темурийлар тарихи давлат музейи биносида ҳам мавжуд. Музейнинг пештоқи ва гумбазига назар солсангиз, бамисоли руҳингиз фалакка кўтарилгандай бўлади. Гумбазнинг кўк билан бўйлашган муаззам шакли заминий гўзалликларнинг ибтидоси Оллоҳнинг қудрати билан боғлиқ эканидан далолат беради. Музей биносига Самарқанддаги Гўри Амир мажмуасининг меъморий кўриниши асос қилиб олингани ҳам бежиз эмас, албатта. Бу бир жиҳати. Музейнинг иккинчи муҳим жиҳатини шакл ва мазмуннинг ҳамоҳанг эканида кўриш мумкин.

Музейнинг олд томонига ишланган сопол паннодаги арабча имлода битилган сўз Соҳибқироннинг ўн иккита ҳаётий тамойилини акс эттирса, бинонинг марказий қисмидаги миллий безаклар фонида жойлашган Амир Темурнинг машҳур муҳри ул зот дунёнинг уч бўлагига ҳукмронлик қилганини билдиради. Қарийб 200 квадрат метр жойни эгаллаган, асосий киришдаги девор марказига ишланган мавзули монументал безак эса уч қисмдан иборат бўлиб, чап қисми “Туғилиш”, ўрта қисми “Юксалиш”, ўнг қисми эса “Мерос” деб номланган. Уларнинг ҳар бири Амир Темур ва тебурийлар фаолиятининг муайян тарихий босқичларидан далолат беради.

Азалдан кўркем, обод шаҳарлари билан дунёга донг таратган Туронзаминда шаҳарсозлик борасида гўзаллик тамойилига алоҳида эътибор берилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида шаҳар, қасаба, қалъалар тўғрисида сўз юритар экан, уларнинг ўзига хослиги, бир-биридан фарқли

жиҳатларини таъкидлайди. Жумладан, Ўшни “баҳори бисёр яхши”, Андижонни “ошлиги вофир, меваси фаровон”, Марғилонни “яхши қасаба”, “пур неъмат”, Исфарани “оқар сувли, сафолик боғчалари бор”, Косонсойни “яхши хаволик ер” каби сифатлар билан таърифлайди. Самарқандни эса “Рубъи маскунда Самарқандча латиф шахр камроқдур... Самарқанд шахри ажаб ораста шахредур, бу шахрда бир хусусият борким, ўзга кам шахрда андоқ бўлмай. Хар харфгарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиклари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқанддин чиқар, Жувози коғазлар суйи тамом Конибилдан келадур”, деб таърифлайди (Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., Юлдузча, 1989, 46-бет). “Бобурнома”да шахарларнинг кўрки ва гўзаллиги қўйидаги эстетик мезонлар асосида таърифланади.

1. Қадимий меъморий обидаларнинг шахарнинг кўрку тароватига нақадар мослиги.

2. Биноларнинг аҳоли турмуш тарзи учун қулайлиги.

3. Шаҳарнинг жуғрофий жойлашуви — сув ва ҳавоси, табиатининг хосияти, гўзаллиги.

Эътироф этиш жоизки, моддий неъматлар яратишнинг асосини меҳнатга онгли муносабат ташкил этади. Шу жиҳатдан қараганда, меҳнатни моддий-эстетик маданиятнинг асосий моҳиятини ташкил қилувчи омил, дейиш мумкин. Бозор иқтисодиёти эса меҳнатнинг эстетик хусусиятини тўлиқ намоён қилиш имконини беради. Негаки, у ташаббус ва тадбиркорликни, одамнинг ўз куч, салоҳиятига суянишини рағбатлантиради ва самарали хўжалик юритишга ўргатади. Бу эса гўзалликнинг қиймат касб этиш жараёнини тезлаштиради.

Бундан ташқари, бирор бир меҳнат маҳсули гўзаллик сифатида идрок этилиши учун тайёрланган маҳсулот аввало истеъмолчининг дидига мос келиши, унинг эҳтиёжини қондириши лозим. Бунинг учун ишлаб чиқарувчи муайян эстетик билим ва дидга эга бўлиши, истеъмолчининг нафақат моддий, балки маънавий-эстетик эҳтиёжини ҳисобга олиши талаб этилади. Акс ҳолда у ўз меҳнатининг маҳсулига гўзаллик туйғусини сингдира олмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида чинакам тадбиркор ишлаб чиқараётган маҳсулотидан кўпроқ фойда кўриш учун гўзаллик мезонларига ҳам амал қилишга мажбур бўлади. Бунда айниқса маҳсулотнинг сифати, бежиримлиги, қулайлиги, чиройлилиги, зарарсизлиги муҳим аҳамият касб этади. Чунки инсон бирон нарса харид қилар экан, энг аввало буюмнинг ташқи кўриниши, сифати, истеъмол учун яроқлилиги каби хусусиятларига эътибор қаратади. Шу тариқа гўзаллик манфаат ва қиймат касб этувчи тушунчага айланиб боради.

Инсон — онгли мавжудот. У тафаккурида етилган ғоялар, назарияларни амалий ҳаётда қўллай олиши, гўзалликни ҳис этиш туйғуси билан бошқа мавжудотлардан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам инсон гўзаллик ва баркамоллик сари интилиб яшайди.

AZAMAT USTO

2

Бугунги ижодида Шарку Фарб санъати ва маданияти ютуқларини мужас-сам этган забардаст ҳайкалтарош Азамат Ҳотамовни фақат ўқиб-ўрганиш билан шу даражага етди десак, ҳақиқатга хилоф гап бўлар. Чунки у ҳали ту-гилиб ўсган қишлоғи Пошхуртда мактабда ўқиб юрган болалик кезларидаёқ теварак-атрофдаги тоғу тош, минг йиллик арчаларга боқиб, Зараутсой мўъжи-заларига махлиё бўлиб бу мураккаб санъат турининг илк шаклларини ўзича кашф этган. Санкт-Петербургдаги ҳайкалтарошлик ўқув даргоҳида эса Фарб санъати билан танишди, муайян материалга ишлов бериш кўникмаларини эгаллади — чинакам замонавий уста бўлиб етишди.

Ижодкор асарларини тўқис тадқиқ этмоққа ҳар қандай санъатшуноснинг ҳам тиши ўтавермайди дейилса, муболаға бўлмас: улар шу қадар сирли, шу қадар ўзига хос!

Азамат Ҳотамовнинг график асарлари машҳур Уйғониш даври ижодкор-ларини ёдга солади ва дадил айтиш мумкинки, фалсафий мазмунига кўра ҳам, маҳорат жиҳатдан ҳам улар билан бемалол беллаша олади.

Санъат фидойиси бўлмиш табиатан камсукум бу юртдошимиз ижоди таъ-рифига сўз топмоқ қанчалик мушкул бўлса, ундан завқ олмоқ шунчалик мароқли!

Турсунали ҚЎЗИЕВ,
Ўзбекистон Бадий академияси
раиси

3

1

4

5

6

1. "Амударё."
2. "Бегона".
3. "Она-бола".
4. "От ўйини".
5. "Мамарасул чўпон".
6. "Пахтакор Розияхон".
7. "Алпомиш".

7

SUGGESTIYA FENOMENI

YOXUD

O'NGDA KO'RILGAN TUSH

Ўлғизлик инсон табиатига ёт ва ҳа-токи зид ҳодисадир. Бундан бир аср муқаддам ўтказилган тажриба натижалари бу фикрни яққол тасдиқлайди. Олимлар инсон устида тўғридан-тўғри тажриба юритиш тақиқлангани боис бу борада одамсимон маймунлардан фойдаланган. Ўз қавмидан бутунлай ажратиб қўйилган бу жониворлар эса ўлғизликдан жуда қийналган. Охир-оқибатда барчаси нобуд бўлган. Бундан ўлғизликни енгиш инсон учун ҳаёт-мамонт масаласидир, деган муҳим хулоса келиб чиқади. (Инсон гоҳи-гоҳида ўлғизликни қўмсаши ҳам мумкин. Юқоридаги қонуният мазкур ҳолатни истисно этмайди.) Инсонларнинг бир-бирига ана шундай талпинишидан пайдо бўладиган кўринмас ришта фанда ижтимоий-рухий алоқа ёки мулоқот деб аталади. Одамлар бу жараёнда ўзаро фикр ва туйғу алмашибгина қолмасдан, бир-бирининг хулқ-атвориға ҳам таъсир ўткази-ди. Бунинг асосида эса руҳият, яъни пси-хика ётадики, у ҳали-ҳанузгача ўзининг узил-кесил ечимини топмаган бениҳоя чигал жумбоқдир.

Маълумки, уммонларнинг сиртида бўлгани каби тубида ҳам тўлқинлар ҳара-кати тўхтамайди. Улар таъсирида сув юзасида ҳатто орол пайдо бўлиши мум-кин. Инсон психикаси ҳам бир вақтлар худди шундай ҳолатни бошдан кечирган. Онгсизлик уммони тубидан онг деб ата-лувчи орол қалқиб чиққан. Бунинг учун

филогенез, яъни биологик тур неча мил-лион йиллик эволюцион йўлни босиб ўтгани бизга қоронғу. Лекин ана шу бос-қичда инсон психикаси бир бутунни таш-кил этувчи икки таркибий қисм ёки ос-тинма-устун жойлашган икки муस्ताқил сатҳга ажралиб кетди. Булар — онг ёхуд анланган психик жараёнлар ҳамда онг-сизлик ёхуд анланмаган психик жара-ёнлардир.

Ҳозирги фан психикага объект инъ-икоси ва субъект муносабатидан иборат диалектик бирлик сифатида қараши кўпчиликка маълум. Бунда объект ва субъектни оддийгина қилиб, олам ва одам деб аташ ҳам мумкин. Хўш, юқори-да зикр этилган инъикос ва муносабат психиканинг бу икки сатҳида қандай на-моён бўлади? Улар ўртасидаги асосий фарқ шундан иборатки, онгда инъикос ва муносабат билимга асосланса, онгсиз-ликда айни шу билим мавжуд бўлмайди. Аслида, бу хулоса идеал тарзда олинган онг ва онгсизликка тегишли бўлиб, реал тарзда олинган онг ва онгсизлик эса бош-қача ёндашувни талаб қилади.

Бу ўринда биз нимани назарда тут-моқдамиз? Тажрибалардан шу нарса аниқланганки, психик жараёнлар ҳеч қачон мутлақ анланган ҳам, мутлақ анланма-ган ҳам бўлмайди. Буни психик инъикос доирасида осонгина тушунтириб бериш мумкин. Инъикос топаётган объектнинг хосса ва алоқалари шу қадар кўп ва ҳатто

бехисобки, онг уларни дафъатан бир йўла қамраб олишга қодир эмас. Демак, онг ҳар доим англанган ва англанмаган воқеликнинг бирлигидир. Шунингдек, инъикос топаётган объектнинг хосса ва алоқаларидан ҳеч қайсиси англанмаслиги ҳам сира ақлга сиғмайди. Одатда бундай хосса ва алоқалар жуда оз миқдорда бўлса ҳам англанади-ю, лекин бу моҳиятни аниқлаш учун кифоя қилмайди. Бинобарин, онгсизлик ҳам ҳар доим англанмаган ва англанган воқеликнинг бирлигидир. Бу ўринда асосий гап шундаки, онгда англанганлик салмоғи ҳал қилувчи даражада юқори бўлса, онгсизликда бунинг акси кузатилади.

Инсон психикаси тизимида онг ҳам, онгсизлик ҳам икки асосий функция — ахборотни қайта ишлаш ва хулқ-атворни бошқариш вазифасини адо этади. Фанда бу икки функцияга нисбатан “кириш”га доир, яъни информатив ҳамда “чиқиш”га доир, яъни алгоритмик функциялар атамаси ҳам ишлатилади. Ана шу икки функция нуктаи назаридан қаралса, психика ҳам ўзига хос “икки эшик ораси”дир. Улардан бири бошқасисиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Яъни, бошқарувга жалб этилмайдиган ахборот бўлмагани каби, ахборотга асосланмайдиган бошқарув ҳам бўлмайди.

Инсон психикаси тизимида онгсизлик гарчи онгга тобе бўлса-да, айна вақтда нисбий мустақилликка ҳам эга. Ушбу фикр исботи учун фанда яхши маълум бўлган икки мисолни эсга олиш кифоя. Биринчиси — инсон психикасининг онг сатҳи орқали бир секундда 10^2 бит ҳажмида ахборот қайта ишланса, онгсизлик сатҳи орқали 10^9 бит ҳажмида ахборот қайта ишланади. (Орадаги фарқни тасаввур этиш қийин эмас.) Иккинчиси — хорижий бадиий фильмлардан бирини намойиш этиш чоғида қайсидир фирма маҳсулоти бўлган кир ювчи совуни рекламаси бир зумгина кўрсатиб кетилган. Томошабинлар сублимар деб аталувчи бундай кадрларни “кўриш”га улгурмаган бўлса ҳам, беихтиёр, яъни онг ости орқали ўзлаштирган. Бу эса кейинчалик уларнинг хулқ-атворига сезиларли таъсир кўрсатган: бадиий фильмни кўрган кишиларда реклама қилинган молга нисбатан талаб-эҳтиёж қарийб икки баравар ортган. Ушбу мисоллардан ойдинлашадими, инсон психикаси онгни четлаб ўтиб ва онгсизликнинг ўзига таяниб ҳам ахборотни қайта ишлаш ва хулқ-атворни бошқариш имкониятига эга. Аслида, бунинг ҳеч қандай ажабланарли жойи йўқ — инсоният узоқ эволюция давоми-

да онгу тафаккури шакллангунга қадар айна шу тарзда фаолият юритиб келган.

Модомики, одамлар ижтимоий-руҳий алоқа ёки мулоқот жараёнида бир-бирининг хулқ-атворини бошқарар экан, бунда психиканинг ҳам онг, ҳам онгсизлик сатҳидан баб-баравар фойдаланишга интилади. Шу боис ҳам фанда психик таъсирнинг икки шакли — онг сатҳида кечадиган сентенция ва онгсизлик сатҳида кечадиган суггестия ҳодисалари фаркланади. Аксарият халқлар дунё илм-фанидаги бу атамалар ўрнига ўз тилларидаги уларга маънодош сўзларни ишлатади. Бу ўринда рус тилидаги “убеждение” ва “внушение” сўзларини эсга олиш мумкин. Лекин ўзбек атамашунослигида ҳали-ҳанузгача бу икки ҳодисани ифодаловчи махсус истилоҳ ишлаб чиқилган эмас.

Сентенция мулоқот жараёнида бир одам бошқа одам хулқ-атворини шундай тарзда бошқаришини англатадики, бунда улардан кейингиси олдингисининг йўл-йўригини онгга таянган ҳолда, танқидий муҳокама асосида ва мутлақо ихтиёрий тарзда адо этади. Танқидий муҳокама деганда кишининг атроф-муҳитдан келаётган ахборотни ўзидаги мавжуд билимлар негизда текширишдан ўтказиб ва ҳаққонийлигини аниқлаб ўзлаштириш қобилияти тушунилади. Ирода эса унинг ўз хатти-ҳаракатининг сабаб ва мақсадларини мустақил белгилаш лаёқатини ифодалайди.

Суггестия инсонда танқидий муҳокама ва ирода қобилияти “фалаж” ҳолга келиши билан боғлиқки, одатда фақат икки шароитда бу нарса кузатилиши мумкин. Улардан дастлабки бош мияда жуда суст кўзғалишлар юзага келиши, кейингиси эса, аксинча, жуда кучли кўзғалишлар содир бўлиши билан боғлиқдир. Биринчи вазиятда одам ўзи учун арзимас бўлиб туолган масалаларда танқидий муҳокама юритишга хоҳиш-истак билдирмайди ва оқибатда сентенция учун субъектив омил бой берилиб, суггестия учун қулай имконият вужудга келади.

Иккинчи вазиятда бош миядаги жуда кучли кўзғалишлар аффе́кт деб аталувчи эмоционал ҳолат сифатида бошдан кечирилади. Аффе́кт — инсонда икки ихтилоф ҳолатининг вужудга келиши ва бу ихтилофни бартараф этишда ахборот танқислиги юзага чиқилишига ҳиссий ифодасидир. Ана шундай вазиятда ижтимоий мавқеи, ақл-фаросати юксак, феъл-атвори ва сабот-иродаси кучли бўлган киши суггестия манбаига айланиши мумкин. Шуни ҳам айтиш жоизки,

бундай ташки омиллар ҳамма вақт ҳам иш беравермайди. Баъзи ҳолларда ички омиллар асосий роль ўйнаши тажрибалардан аён. Маълумки, ички ихтилоф шароитида одамда иккиликни деб аталган психик ҳолат юзага келади. Яъни, инсон руҳан иккига бўлинади ва бу икки “ўзлик” ўртасида баҳс бошланади. Ана шу жараёнда улардан бири бошқасига нисбатан боя айtilган ролни ўйнаши мумкин.

Суггестияда таъсир ўтказувчи — субъект, таъсир олувчи эса — объект деб юритилади. Улардан дастлабкисига нисбатан суггестор, кейингисига нисбатан суггеренд атамалари ҳам ишлатилади. Суггестияда субъект ва объект ҳар доим ҳам бир-биридан фарқ қилувчи икки шахс бўлиши шарт эмас. Айрим ҳолларда бир кишининг ўзида ҳар иккаласи мужассам бўлиши мумкин.

Таниқли немис адиби С.Цвейг суггестия формуласи аслида жуда оддий, уни — “ишонмоқ” ва “истамоқ” деган икки сўз билан ифодалаш мумкин, дея фикр юритган эди. Дарҳақиқат, суггестия бирор-бир йўл-йўриқ ишонч асосида, зарур далил-исботсиз қабул қилиниши билан бошланади. Аммо уни пировард натижага кучли эмоция билан тўйинган хаёл олиб борадики, одатда, бундай хаёл онгсизлик сатҳида кечади ва мантикий зиддиятларга мутлақо бефарқ бўлади. Шу боис ҳам суггестия шароитидаги ихтиёрсиз хаёл, В.Бехтерев жуда ўринли таъкидлаганидек, охир-оқибат иллюзия ёки галлюцинацияга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Иллюзия — нарса ва ҳодисаларнинг инсон психикасида бузиб, яъни нотўғри инъикос эттирилишидир. Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” достонидаги кўрлар ва фил ҳикояти иллюзия ҳодисасига ёрқин мисол бўла олади. Тақдир тақозосига кўра ҳинд юртига келиб қолган сўқирлар фил қандай жонивор эканини билмоқчи бўлади. Кўрлардан бири филнинг оёғини ушлаб кўриб, уни устунга ўхшатса, бошқаси кулогини пайпаслаб, елпигичга қиёслайди, учинчиси эса филни думидан тутди ва уни илон деб тасаввур этади... Ҳар бир сўқир шу тариқа турлича хулосага келади, лекин уларнинг ҳеч бири ҳаққонийликка даъво қилолмайди. Ахир, барча сўқирлар жузь, яъни қисм ҳақидаги билимни кулл, яъни бутунга нисбат берган ва шу тариқа адашишга юз тутган эди-да!

Галлюцинация ҳам моҳиятан реал воқеликни бузиб, яъни нотўғри акс эттириш ҳисобланса-да, аммо муҳим бир жиҳати билан иллюзиядан фарқ қилади.

Галлюцинация инсон психикаси ён-атрофда аслида бўлмаган нарса ва ҳодисаларни гайритабиий равишда бор деб инъикос эттиришини билдиради. Галлюцинацияга “мубтало” бўлган киши мавжуд бўлмаган нарсани кўриши, йўқ овозни эшитиши, ҳидни эса сезиши мумкин.

Атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг “Даҳшат” ҳикоясида Олимжон доҳонинг тўнғич хотини Нодиршоҳбегим тилидан куйидаги воқеа ҳикоя қилинади: “Бола эдим. Дадам раҳматли гап ер эдилар. Бир меҳмонхона йигит... Мана шунақа шамол кечаси экан. “Ҳозир ким гўристонга бориб Аскарпонсоннинг гўрига пичоқ санчиб келади?” деган гап бўлипти. Шунда бир киши пичоғини қинидан суғуриб: “Мен санчиб келаман”, депти, битта кўйдан гаров боғлашиб, йўлга тушипти. Жўралар ҳали кутар эмиш — йўқ, ҳали кутар эмиш — йўқ; тонг отипти, уйда ҳам йўқ эмиш; гўристонга бориб қарашса, Аскарпонсоннинг гўри олдида ўлиб ётган эмиш! Бечора гўрга пичоқ санчганида этагини кўшиб санчган экан, қайтай деса, этагидан биров торгандай бўлган-да...” (А.Қаҳҳор. Асарлар. 6 томлик, 1-том. Т., 1967, 43-бет).

Ташландиқ қабристон, зим-зиё тун, қутурган шамол... Буларнинг барчаси биргаликда галлюцинацияга асос бўлган кўрқувни юзага келтиргани аниқ. Сўнгра йигитнинг хаёлида шундай кечаларда қабрлар очилиб, улардан мурдалар чиқиши ҳақидаги ваҳимали тасаввурлар дафъатан бош кўтарган ва кўз олдида аслида йўқ манзара даҳшат солиб кеча бошлаган. Оқибатда эса шўрлик йигитнинг юраги, халқ ибораси билан айtilса, қинидан чиқиб кетган...

Суггестия — инсоннинг реал воқеликни тарк этиши ва унга қарама-қарши турувчи психологик воқеликка кўчиб ўтишидир. Лекин, одам психологик воқелик заминида туриб ҳам ўзини реал воқелик бағрида деб ҳисоблашда давом этаверади. Бунга у нафақат гумон қилмайди, балки узил-кесил ишонади. Сирасини айтганда, суггестия ҳолатини бошдан кечираётган одам ҳаёт ичра эмас, балки хаёл ичра яшайди. Шу жиҳати инобатга олинса, суггестия, ўнгда кўрилган тушнинг айнан ўзидир. Албатта, бу ҳолатда телбалик деб аталувчи руҳий хасталикка ўхшаш айрим белгиларни кузатиш мумкин. Аммо суггестия патологии ҳодисаси эмас, аномалия ҳодисасидир. У баъзан-баъзан ҳар қандай одамда ҳам рўй бериши эҳтимолдан холи эмас.

Суггестия хаёлни ҳаёт деб ишониш экан, демак, айна вақтда ёлғонни рост

деб ҳисоблаш, яъни алданиш ҳамдир. Биз одатда фойдали нарсаларни яхши, зарарли нарсаларни эса ёмон, деб ҳисоблаймиз. Агар шу мантиқдан келиб чиқилса, ёлгоннинг ўзи ҳам, қолаверса, унга алданиш ҳам зарарлидир. Ҳамонки шундай экан, бирор бир киши ўзи учун зарарли нарсани хоҳлаши мумкинми? Ахир одам насли бино бўлибдики, мудом бунинг аксини қилиб келмаганми? Хўш, инсон ёлгонга ишониш, яъни алданиб қолишдан қандай ҳолларда манфаатдор? Фарб файласуфи З.Фрейднинг фикрича, одам ўзига жисмонан зарар етказадиган таъсирлардан беихтиёр муҳофазалангани каби, руҳан зиён етказадиган таъсирлардан ҳам сақланиш ҳиссига эга. Олим бу феноменни психологик ҳимоя деб атайди ва унинг бир неча турларини таърифлаб беради. Отасининг бу соҳадаги изланишларини давом эттирган А.Фрейд эса психологик ҳимоянинг ўндан ортиқ турини аниқлаган. З.Фрейднинг бошқа бир издоши М.Кляйн ҳам бу борадаги илмий қарашларни янада кенгайтирган.

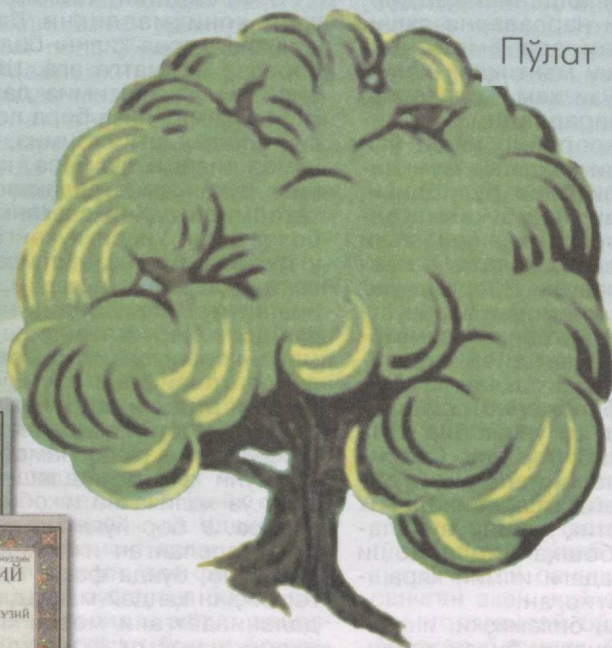
Ҳаёт тажрибасидан биламизки, инсоннинг ўткир эҳтиёжи зудлик билан қондирилиши талаб этади. Лекин қоникмасликдан қониқиш сари олиб борадиган йўл катта-кичик ғовлардан холи бўлмайди. Улар айрим ҳолларда олдинга ҳаракат қилишни мушкуллаштира, баъзан эса бундай имкониятни ҳатто йўққа чиқариши ҳам мумкин. Ана шундай вазиятда одамга нисбатан психологик жароҳат хавфи туғилади ва бош мия психологик ҳимояни беихтиёр ишга солиб юборади. Биз юқорида бу механизм ўндан ортиқ кўринишда намоён бўлишини таъкидладик. Табиийки, уларнинг барчасини қайд этиш имкониятига эга эмасмиз. Бу ўринда халқимизнинг “Пишак гўштга етмаса — “пуф, сассиқ!” деган мақоли мисолида улардан бирига қисқача тўхталиш билан кифояланамиз.

А.Фрейд тасниф этган психологик ҳимоя турлари орасида алмаштириш деб аталган феномен ҳам мавжуд. Унга кўра, инсон бир нарсага бор кучи билан интилса-ю, лекин етолмаса, унга нисбатан муносабат беихтиёр аввалгисининг аксига айланади. Дейлик, мушук учун шу пайтгача зўр ўлжа бўлиб кўринган гўшт дафъатан сассиқ туюлиб, кўнгилни айнита бошлайди. Психологик ҳимоя адо этадиган асосий вазифа шундан иборатки, у тўғри йўл билан қониқиш ҳосил қилиш мумкин бўлмаган ҳолларда айланма йўллар орқали қоникмасликни бартараф этади.

З.Фрейднинг таъкидлашича, инсон учун қоникмасликни бартараф этиш қониқиш ҳосил қилиш билан қарийб баббаравар қийматга эга. Шу маънода ҳар биримиз ўз ҳаётимиз давомида англаб ёки англамай неча бора психологик ҳимояни бошдан кечирганмиз. Бордию ана шу ҳимоя тизими бўлмаса, қанча-қанчамизнинг руҳиятимиз аллақачон издан чиқиб кетармиди... Ҳеч сезганмисиз, инсонда безовталиқ ҳисси кучайгандан кучайиб, у руҳий инқироз ёқасига келиб қолган вақтда, дарҳақиқат, одам беихтиёр алданишни истайди: энди унинг учун ёлгон фойдали нарсага айланади. Бу ҳолатни мантиқсиз мантиқ деган ибора билан лўнда тавсифлаш мумкин. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, суггестия асосан психологик ҳимоя маҳсули сифатида намоён бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, суггестия ўз ҳолича на ижобий ва на салбий ҳодиса. У бор-йўғи маълум бир қонуниятга асосланган ижтимоий-руҳий жараён бўлиб, бунда фақат бир нарса — суггестиядан қандай мақсадлар йўлида фойдаланилаётгани мезон бўлиши мумкин: ахлоққа мосми ёки ахлоққа зидми — ҳамма гап шунда.

Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир ҳикояси “Минг бир жон”да ўн йилдан буён оғир дард ичра азобланаётган Мастура ҳақида бутун касалхона бўйлаб “Уч кунлиги борми, йўқми, ҳойнаҳой соб бўлган-ов...” деган гап-сўзлар юради. Неча йилдирки, унинг томоғидан ҳеч нарса ўтмаслиги, овқат ҳам тешиб қўйилган қорнидан қўйилиши инобатга олинса, бундай мишмишларда асос бордек туюлади. Бироқ Мастуранинг қалбидан: “Ҳеч қачон ўлимни кутмаганман ва кутмайман ҳам!” деган қатъий ишонч ўрин олганки, бунинг натижасида асар қаҳрамонининг иродаси ўлимдан ғолиб келади. Ҳикоя сўнигда от миниб олиб Мирзачўл узра лочин каби елиб бораётган Мастурани кузатар эканмиз, аёл матонатидан ларзага келган қалбимиз ҳаётбахш бир ҳис оғушида қолади... Суггестия боис ўз вужудида ҳаёт алангасини қайта ёлқинлантирган бу аёл қисмати бизни шундай хулосага чорлайди: демак, ҳар бир шахс ўз руҳият “қопқа”сини маҳв этувчи — ёвуз суггестия учун тақа-тақ ёпиб қўйиш баробарида ҳаёт бағишловчи — эзгу суггестия учун ланг очиб қўйиши бу дунёда Ёруғлик ва Илиқлик тантанаси учун хизмат қилади. Яшашнинг “олтин” қоидаларидан бири айнан шундан иборат бўлса не ажаб!

RABG'UZIY SAODATI

Халқимиз асрлар давомида кўплав синов ва машаққатларни бошдан кечирган. Табиийки, уларнинг барчаси миллатимиз тарихи, маданий мероси ва маънавиятида озми-кўпми ўз изини қолдирган. Шу боис халқимизнинг ўзига хос табиати, турмуш тарзи, анъана ва қадриятлари ҳақида гап кетганда, миллатимизнинг мураккаб тақдири, тараққиёт йўлини теран ўрганган ҳолда фикр юритилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди деб ўйлаймиз. Жумладан, “ўзбек” этнонимининг тарихий асослари ва маъно-мазмунини аниқлашда ҳам шундай ёндашув, бизнингча, фойдадан холи бўлмайди. Тан олиш керакки, истиқлол ҳавосидан нафас олаётганимизга 17 йил тўлаётганига қарамасдан фанимизда бу масалада ҳали-ҳануз ҳар томонлама илмий асосланган хулоса шакллангани йўқ.

Маълумки, ҳар бир халқнинг илм-фан соҳасида кўлга киритган ютуқларини акс эттирувчи кўзгу — унинг миллий қому-

си. Бинобарин, бу масалада ҳам аввало “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”га мурожаат этиш ўринли бўлади. Ушбу мўътабар манбаининг 10-жилди 488-бетиде бу ҳақда куйидаги маълумотлар берилган: “...ўзбек этнонимининг келиб чиқиши бўйича фанда яқдил фикр мавжуд эмас. Айрим муаллифлар (Г.Вамбери, Г.Ховарс, М.П.Пельо) Дашти Қипчоқда кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларининг бир қисми ўзларини эркин туганликлари сабабли “ўзбек”, яъни “ўз-ўзига бек” деб аталган десалар, бошқалар (П.П.Иванов, А.Ю.Якубовский, Х.Хукхем) “ўзбек” этнонимини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (XIV аср) номи билан боғлайди, бошқа яна бир гуруҳ олимлар эса (В.В.Григорьев, А.А.Семёнов ва Б.Аҳмедовлар) ўзбек номи Оқ Ўрдада (Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми) кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларига тааллуқли бўлган, деган фикрни билдиради”.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу

“рўйхат”да Бўрибой Аҳмедовдан бошқа бирорта ҳам ўзбек олимнинг номини учратмайсиз. Биз бошдан кечирган қарийб 150 йиллик мустамлакачилик даврини инобатга оладиган бўлсак, бунинг сира таажжубланарли жойи йўқ. Чунки ўзбек халқи тарихини сўнгги бор “қайта ёзиш” чор Русияси истилоси билан бошланиб, қизил империя истибдоди авжига чиққан йилларда поёнига етган эди. Зулм ва зўравонлик ҳукмронлик қилган ўша машҳур замонларда тарихимиз мунофиқларча бузиб ва сохталаштириб талқин этилдики, оқибатда биз ҳамон унинг чигалликлари орасида адашиб юрибмиз.

“Ўзбек” этноними ҳақидаги барча фаразлар Дашти Қипчоқ жуғрофий ҳудуди ва Олтин Ўрда ҳукмдорларидан бири бўлган Ўзбекхон шахсига дахлдор эканини юқоридаги мисол асосида кўрдик. Ушбу тахминларга кўра, ўзбек номи бизнинг заминимизга четдан, яъни тарихда Дашти Қипчоқ деб аталган саҳроий ўлкадан XV—XVI асрларда кириб келган.

Тўғри, бошқа юртлардан кўчиб келган халқ тубжой аҳолига ўз номини бериши тарихда кўп бор кузатилган. Чунончи, инглиз ва француз халқларининг номи ана шу тариқа юзага келгани маълум. Лекин бундай ҳол бизнинг тарихимизда кўрилган эмас ва ушбу фикрни улуғ шох ва олим Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарига таяниб исботлаш мумкин.

Маълумки, Олтин Ўрда давлатининг икки пойтахти бўлиб, улардан бири Хоразмдаги Урганч (ҳозирги Кўҳна Урганч) шаҳри эди. Бу муаззам шаҳарга ташриф буюриб, Тўрабекхоним кўшида меҳмон

бўлган араб сайёҳи Ибн Баттута унинг маданият ва меъморлик бобида гоят ривожланганини таъкидлайди. Ана шу урганчлик халфалардан Саййид ота тошкентлик пири Занги ота даъвати билан Олтин Ўрдага боради ва у ерда галдаги мўғул хонининг (асл исми номаълум) иймон келтириб, ислом динига ўтиши маросимида қатнашади ҳамда унга (анъанага мувофиқ) султон Муҳаммад Ўзбекхон номини беради. Ана шу тарихий далилга асосланиб, аслида ўзбек деган ном XIV асрда Дашти Қипчоққа Марказий Осиёдан борган, дея хулоса чиқариш мумкин.

Ҳеч шубҳасиз, шундай бир шароитда “ўзбек” этнонимига доир ҳақиқатни юзага чиқариш жуда муҳим аҳамият касб этади. Лекин ўз вақтида Бўрибой Аҳмедов жуда тўғри таъкидлагандек, бу “масала шу қадар мушкул, жиддий ва нозикки, уни илмий жиҳатдан таҳлил этиш бир киши қиладиган иш эмас. Бунинг учун араб, форс, хитой ва бошқа тилларда ёзилган манбаларни бемалол ўқий оладиган тарихчи, етук археолог ва антрополог, яхши тилшунос олим, қадимий халқлар ҳақида уларнинг туриш-турмуши, дини, эътиқоди ва бошқа белгиларига қараб илмий хулоса чиқара оладиган этнограф, классик жуғрофия илмини, айниқса, топонимикани яхши билган жуғроф, халқ оғзаки ижодини мукамал билган фольклорчи олимларнинг биргаликда, бошқа юмушларни йиғиштириб қўйиб, илмий тадқиқот ишлари билан мунтазам шуғулланиши талаб қилинади” (Б.Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи”, 1994, 196-бет).

Халқимизга хос бўлган ажабтовур хусусиятлардан бири “Олдинда оққан сувнинг қадри йўқ” деган мақолда аксини топган бўлса ажаб эмас. Чиндан ҳам, аксарият ҳолларда ёнимиздаги том маънода улуғ, аммо камтарин инсоннинг эмас, кўпинча у билан асло қиёслаб бўлмайдиган кишиларнинг соясига салом бериб яшаймиз. Аммо вақти келиб ундай одамларнинг “тоат-ибодат”имизга муносиб эмаслиги маълум бўлгач, бояги улуғ, лекин эътиборсизлигимиз орқасида ҳаётдан барвақт ўтиб кетган инсоннинг хотираси олдида ҳижолат чекиб юрамиз.

Ўтган йил охирларида ажойиб инсон, давримизнинг забардаст олимларидан бири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган меъмор Пўлат Зоҳидов ҳаётдан кўз юмди. Олим ўн йилдан зиёд оғир хасталик азобларини бошдан кечириб, илмий фаолият билан ўзи орзу қилганидек фаол ва мунтазам шуғуллана, илмий гурунглари ва дўстона давраларни қиздира олмади. Эҳтимол, шу боис унинг ҳаёт билан видолашгани айрим ҳамкасблари учун оғир мусибат туюлмадлиги мумкин. Лекин камини мактабдош дўстим Пўлат Зоҳидовнинг оғир-вазмин, меҳридарё, серқирра истеъдод эгаси, ҳамиша катта мақсад йўли-

Марҳум академизимиз таклиф этган ушбу рўйхатга меъморлик билимдонларини ҳам киритиш лозим. Чунки ушбу соҳадаги кўп йиллик изланишлар натижасида шундай хулосага келдикки, меъморий обидалар миллат ўтмишининг ёрқин кўзгуси экан. Дарҳақиқат, ҳар бир бино ва иншоот ўзи яратилган давр ҳақида беҳад кўп маълумот беради. Қолаверса, меъморлик тадқиқотчисидан тарих илмини чуқур эгаллаш, ўтмишни теран идрок этиш салоҳияти талаб қилинади. Шу сабабли “Туркистон аҳлининг қиблаи дуоси” Хожа Аҳмад Яссавийнинг (вафоти 1166 йил) хоразмлик ажойиб издош шогирди Ҳаким ота — Сулаймон Боқирғоний (вафоти 1186 йил) таваллуд топган Боқирғон кенти яқинидаги раббат-карвонсаройни тадқиқ этиш ва шу манзил-макон номини ўзига нисба қилиб олган бир аждодимиз ижодидан баҳраманд бўлиш асносида “ўзбек” этнонимига доир айрим фикр-мулоҳазалар юзага келди. Уни биз учун гоят муҳим ушбу масалага доир яна бир илмий фараз сифатида ўртага ташлашни лозим топдик.

* * *

XIII асрда Хоразм салтанатининг Чингизхон қўшини томонидан босиб олинган ўзбек халқи тарихининг энг фожиали саҳифаларидан биридир. Аждодларимиз ўша мудҳиш даврда беомон қирғинлар, мислсиз вайронагарчиликларни бошдан ўтказган бўлса-да, шундай оғир шароитда ҳам инсон ақлини лол қолдирадиган асарлар яратган. Бундай буюк маънавий обидалар орасида энг муазза-

ми, шак-шубҳасиз, XIII—XIV асрларда яшаган Носируддин Бурхонуддин Рабғузийнинг бизгача етиб келган ягона битиги — “Қисаси Рабғузий” дир.

Асар муқаддимасида муаллиф ўзининг насл-насаби ва асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида қисқача маълумот беради, “...бу китобни тузган, тоғат йўлинда тизган, маъсият ёбонин кезган, оз озуклуғ, кўп ёзуқлуғ Работ ўғузининг қозиси Бурхон ўғли Носируддин” эканини маълум қилади. Демак, қозизода адиб Работўғуз деган манзилда таваллуд топган ва туркий ўғуз қавмига мансуб бўлган. Номини тарихга муҳрлаб кетган мазкур асарни ёзиш истаги унда ҳижрий 650, мелодий 1250 йилларда пайдо бўлади. Лекин ижодий ниятни рўёбга чиқариш ярим асрдан зиёд ортаг сурилиб кетади.

Хуллас, Работўғузнинг янги беги Тўқбуға ислом динини қабул қилади ва устози Носируддин кунятини олиб, Қуръон тиловатига ихлос қўяди. “Қисаси Рабғузий” унинг илтимосига кўра, бир йиллик тинимсиз меҳнат маҳсули ўлароқ ҳижрий 710, мелодий 1309 йилда ёзилиб, алоҳида бағишлов билан бека тортиқ этилади.

Бу асар арабий лафз ила “Қисас ар-Рабғузий” ёки “Қисас ул-анбий”, форсий лафз ила эса “Қисаси Рабғузий” ёки “Қисаси анбий” номлари билан юритилади. Унинг “Рабғузий қиссалари” деб юритилишидан мурод муаллифига ишора бўлса, “Пайғамбарлар қиссаси” деб аталиш сабаби унда Оллоҳ элчилари ҳақидаги ривоятлар жамланганидир. “Қисаси Рабғузий” моҳиятан диний руҳдаги асар бўлгани боис шўро мафкураси

да дадил ҳаракат қилувчи инсон эканини билганим учун унинг вафоти айниқса ўзбек меъморлик фанида катта йўқотиш бўлганини ҳис этаман.

Фан ҳамиша янгилашиб ва яшариб туради. Агар бир илмий авлоддан кейин келган авлод устозлар меросига танқидий ёндашмаса, фанда бир замонлар йўл қўйилган хатокамчиликлар давом этаверади. Бу ҳақиқатни такрорлашдан мақсад ўзбек меъморлик фанининг аксар намояндалари араб ва форс манбаларини, шунингдек, шарқона турмуш тарзини яхши билмагани учун турли хато ва чалкашликларга йўл қўйган. Пўлат Зоҳидов эса ҳақиқий меъмор ана шу ноёб манбаларни ўрганмай туриб, масалан, Самарқанддаги машҳур меъморий обидаларни тадқиқ этиши, улар ҳақида мукаммал илмий асар ёзиши маҳол эканини яхши биларди. Ва бу манбаларни ўрганганидан кейин олим шу чоққача Самарқанд меъморлиги ҳақида яратилган тадқиқотларнинг аксарияти кўпол хатолардан холи эмаслигини кўрсатиб берди.

Пўлат Зоҳидов Москвадаги Архитектура институти илмий кенгашида докторлик диссер-

уни чоп этиш ва тадқиқ қилишга қаршилик кўрсатиб келган. Асарнинг фақат истиклол арафасида (1990 йил) илк бор кирилл алифбосида нашр этилиши ҳам шу билан изоҳланади.

* * *

Носируддин Бурҳонуддин Рабғузидек улуғ муаррих, шоир ва таржимонни ба-шариятга тортиқ этган ўғузлар работи — Работўғуз кенти меъморий ёдгорлик сифатида ҳам диққатни тортити табиий, албатта. Туркийлар шажараси хусусида кўп бош қотирган Хоразмшоҳ Абулғозий Баҳодурхон (1603-64) кажрафтори фалак найрангларида чуқур ҳасратда шундай деган эди: "Бу дунё бир работқа ўхшар, одам фарзандлари карвонга ўхшарлар, бири кўчар, бири кўнар".

Маълумки, кўп асрлик шаҳарсозлик анъаналарига кўра, йирик кентлардан ташқарида мудофаа мақсадларига хизмат қиладиган қалъабанд истехкомлар — работ-карвонсаройлар барпо этилган. Бизнинг худудимизда работларнинг қад ростлаши ислом динининг кириб келиши ва аҳоли ўртасида кенг ёйилиши билан боғлиқ бўлиб, улар одатда мусулмонобод ўлкаларнинг чегараларида қурилган ҳамда дастлаб ғозийлар қароргоҳи вазифасини ўтаган. Демак, мантиқ талабига кўра, Работўғузни ҳам кўҳна Хоразмнинг ташқи сарҳадларидан қидириш лозим эди.

Қадимги Хоразмнинг сон-саноксиз археологик ёдгорликлари орасидан Работўғуз харобалари топилганига, мана, бир неча йил бўлди. Лекин бунга қадар

воҳадаги жуда кўплаб қалъа ва кўрғон қолдиқларини бирма-бир кўриб чиқиш, улар бағридан топилган ашёвий далилларни синчиклаб ўрганишга тўғри келди. Тўқбуға беклик қилган ўша қалъа — работ тарихий-археологик ёдгорликлар кайдномасида Тўққалъа номи билан зикр қилинди.

Археолог олим А.Гудкованинг "Тўққалъа" (1964) китобида келтирилган маълумотга кўра, Нукус шаҳридан шимоли-ғарб томонга қараб 14 километр юрилганда, Амударё эски ўзанининг (кенглиги 200 метрдан зиёд) шарқий қирғоғидаги табиий дўнгликлар устида (атрофдаги текис ерлардан 11 метр баландда) қадимги улкан қалъабанд хароба сақланиб қолган. Унинг умумий саҳни 8 гектардан ортиқ бўлган майдонидан салкам йигирма беш асрлик тарихга эга ашёвий далиллар топилган. Уларнинг гувоҳлик беришича, мелоддан аввалги V асрдан мелодий XIX асргача бўлган даврда ушбу манзилда одамлар яшаган. Бу қалъабанд шахристон Тўққалъа номини олгунга қадар қандай аталгани ҳақида, афсуски, ҳеч қандай маълумот сақланиб қолмаган.

Археологлар асосий эътиборни Тўққалъанинг кўҳна маданий қатламларига қаратгани боис бизни қизиқтирган давр — ўрта асрларга доир маълумотлар у қадар кўп эмас. Лекин, шунга қарамай, олимлар IX—X асрларда мазкур манзилда яшаган аҳоли этник жиҳатдан монголоид гуруҳига мансуб бўлганини аниқлаган. Маълумки, ҳозирги Хоразм аҳолиси ҳам айнан шу кўринишдаги этник гуруҳ таркибига киради.

тациясини катта муваффақият билан ёқлади. Ўзим гувоҳман, илмоқли саволларга қойилмақом қилиб жавоб берди. Расмий оппонентлар диссертацияни ғоят юқори баҳолади. Аммо овоз бериш натижалари тесқари чиқди. Тошкентдаги рақиблар Москвадаги ҳамкасблари билан бирлашиб, олимга қарши иғво уюштирган экан. Ана шу ҳол унинг соғлиғига катта зарба бўлди. Рақиблар кейин ҳам пистирмадан туриб унга ҳужум қилишда давом этди. Ҳасадгўй ва ичиқора кимсалар ҳамласига қанчалик янги илмий ғоялар ва бир-биридан муҳташам асарлар билан жавоб беришга уринмасин, олимнинг тобора заифлашиб бораётган юраги тинимсиз хуружларга дош беролмади. Аммо у пинҳона курашда мағлуб бўлмади. Унинг Москвада нашр этилган "Ўзбекистон халқ меъморларининг анъаналари", Тошкентда ўзбек ва рус тилларида босилган "Меъморларнинг Самарқанд мактаби", "Меъмор санъати", "Меъмор олами", "Темур даврининг меъморий қаҳқашони" сингари асарлари ўзбек фани ва маданиятининг бойлиги сифатида ҳали кўп вақтлар эътироф этилиши шубҳасиз.

Наим КАРИМОВ

Атоқли тарихшунос академик Яҳё Фуломов “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” асарида Амударё куйи оқимидаги аҳоли яшаган йирик манзилгоҳларни тилга олар экан, Тўққалъани ҳам айтиб ўтган. Шунингдек, баъзи тарихий манбаларда, жумладан, Абулғозий Баҳодурхон, Мунис, Оғаҳий асарларида Тўққалъа атрофи XVI—XIX асрлар давомида деҳқончилик воҳаси бўлгани қайд этилган. Аммо дарё ўзани қуриб қолган кезларда аҳоли ниҳоятда қашоқ ҳаёт кечиргани ҳам таъкидланган.

Абулғозий Баҳодурхон “Шажараи турк” асарида Тўққалъага оид куйидаги муҳим тафсилотларни ёзиб қолдирган: “Биз дунёга келмасдин ўттуз йил илгари Аму суви Хост минорасининг юқорисини Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Тук қалъасина бориб, Сир (Орол) тенгизина куйган эркандур. Ул сабабдин Урганч чўл бўлубти” (*Абулғозий. Шажарайи турк. Т., “Чўлпон”, 1992, 167-бет*). Демак, 1573 йилда Амударё Урганч яқинидаги янги ўзанини ўзгартириб, Тўққалъа ёнидан ўтган эски ўзани бўйлаб оқа бошлаган. Натижада Тўққалъа атрофи обод бўлиб, деҳқончилик учун асосий шарт-шароит, яъни суғориш тармоғи қайтадан тикланган. Абулғозий Баҳодурхон хотирасини бундай давом эттиради: “Бизнинг хон Тук қалъасининг юқорисиндин бир ариқ қаздуруб турурлар. Фақир дунёга келмасдан бир йил бурун (яъни 1602 йил — **П.З.**). Мезон бўлганда сақасини кўмарлар эрди. Буғдойни ўрган вақтда очарлар эрди. Бир неча йилдин сўнг ариқнинг кенглиги отган ўқ ўтмасдай бўлди” (*Ўша асар, 161-бет*).

Пойтахт Урганчда қурғоқчилик бўлган вақтларда “хоннинг ўрдуси ва сипоҳ халқи Аму сувининг лабинда”, яъни Тўққалъанинг қибла томонида муваққат қалъа қуриб истиқомат қилган. Бу ҳам Хоразм хонлиги учун Тўққалъа атрофидаги жойларнинг мавқеи гоёта баланд бўлганини кўрсатади.

Улкан қалъа маҳобатидан ҳар қандай кишининг ҳам ҳайратга тушмай иложи йўқ. Шу сабаб бўлса керак, маҳаллий аҳоли Тўққалъани қадим замонларда девлар қургани ҳақида ривоятлар айтиб юрар экан. Яҳё Фуломов ана шундай ривоятларга асосланиб, қалъа номининг келиб чиқишини “тўк” сўзи (“тўкмоқ” феъли) билан боғлайди. Лекин нимани тўкмоқ назарда тутилган — бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ мавжуд

эмас. А.Гудкова эса ўз тадқиқотида ёдгорлик номини Тўққалъа деб қайд этган-у, ушбу номнинг келиб чиқиши ҳақида бирор фикр билдирмаган. Манбаларда обида Тўққалъа, Тўкқалъа, Тукқалъа каби шаклларда ифода этилади. Бизнингча, ёдгорликнинг Тўққалъа деб аталишида кўпроқ мантиқ борга ўхшайди.

Тарихдан маълумки, меъморий иншоотлар, хусусан, работ-карвонсаройлар азал-азалдан ўз соҳиблари номи билан аталиб келган. Шу маънода, Работўғузни тиклаб, обод қилган Тўқбуғабек номи аҳоли орасида кейинроқ қалъа номига айланган бўлиши мумкин. Тўқбуғабек қалъаси оғзаки нутқда қисқарган ҳолда Тўққалъа деб юритила бошлаган. Тўққалъа деганда дастлаб Тўқбуға беклик қилган работ тушунилган, кейинчалик у тўкин, фаровон, бой макон деган маънони англаган бўлса ажаб эмас.

* * *

Энди диққатни улуғ адиб яратган ўлмас асар тилига қаратсак. Олимлар “Қисаси Рабғузий”нинг тил хусусиятлари Марказий Осиёдаги туркий тилларнинг барчаси учун муштарак илмий аҳамиятга эга эканини эътироф этса-да, мантиқан келиб чиқадиган бошқа энг муҳим хулоса эътибордан четда қолгани ажабланарлидир. Работўғуз фарзанди бўлмиш Рабғузий, ҳеч шубҳасиз, туркий ўғузлар қавмига мансуб. “Қисаси Рабғузий” асари эса лисоний жиҳатдан бошқа туркий тилларга нисбатан ўзбек тилига ниҳоятда яқин, уни аслида ўзбек тилининг XIII—XIV асрлардаги ўғуз лаҳжаси десак тўғрироқ бўлади.

Эътибор бериб қаралса, Носируддун Бурхонуддин Рабғузий яшаган макон, у қабул қилган нисба ва ниҳоят яратган асарнинг тили ҳам бизни бир масала — ўғузлар масаласига етаклаётир. Хўш, ўғузлар аслида кимлар эди? Тарихий манбаларда улар туркийларнинг энг катта ва қудратли қавми сифатида таърифланиб келган. Турк мулкининг хоқон ва хонлари ҳам шу қавмдан, чунончи, тўққиз ўғуз уруғидан чиққан. Урхун — Энасой тошбитикларида (VII аср) Билгахоқон тилидан “Тўққиз ўғуз менинг халқим эди” деган сўзлар муҳрланган. Тўққиз ўғуз уруғига мансуб ҳукмдорлар сулоласи Ўрта

Осиёда — Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент сарҳадларида қарийб минг йил ҳукмронлик қилгани тарихдан аён. Қадимги ўғузлар бир замонлар Тинч океанидан (Хитойдаги Хуанхе дарёси Сарик ўғуз деб аталгани маълум) Африкадаги Нил дарёси бўйларигача етиб борган. Бу қавмга асос солган Ўғузхон ҳукмронлиги давридаёқ Ҳиндистон, Эрон, Шом, Миср сари ҳарбий юришлар қилинган. Миср давлатини XIV—XV асрларда бошқарган тўлунийлар сулоласи Самарқанддан қул қилиб Арабистонга сотилган турк ўғузлари авлоди экани ўша давр солномаларида қайд этилган (тўлу — тўлин ой деган маънони билдиради). Бу қавм шу қадар катта ҳудудда истиқомат қилганки, ҳозирда уларнинг бир тармоғи — гагауз — кўк ўғузлар Фарбий Оврүпода, Дунай дарёси бўйларида яшамоқда. Ўғузлар туркий қавмнинг энг йирик улушини ташкил этгани ва салтанат тепасида унинг ҳақиллари ўтиргани боисми, аксарият Ҳолларда турк ва ўғуз истилоҳи бир маънода ҳам ишлатилаверган.

Шу ўринда ўша улкан ўғузлар қавмининг ҳозирги ворислари кимлар, деган савол туғилиши табиий, албатта. Афсуски, бу масалада ҳам хийла чалкашлиklar мавжуд. Ҳозирги тарихнавислик ва тилшунослик фанларида ўғузлар фақат туркманлардир, деган нотўғри тушунча кенг тарқалган. Туркманшунослар тарихий манбаларга асосланиб, X—XIII асрларда бутун Марказий Осиё бўйлаб, яъни Еттисувдан Каспийгача бўлган белоён ҳудудда асосан ўғузлар яшаган, деб ҳаққоний эътироф этса-да, уларнинг барчаси ҳозирги туркман халқига мансуб, дея мутлақо янглиш хулоса чиқарган. Гарчи бирор бир аниқ ва ишончли далил билан исботланмаган бўлса-да, Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Чимкент, Сайрам, ҳатто Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда ҳам фақат туркманлар яшаган, деган фикрлар айтилмоқда. Ваҳоланки, ушбу ҳудудларда илгари ҳам, ҳозир ҳам асосан туркий ўзбеклар истиқомат қилгани ва қилаётгани рад этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Улуғ аллома Абу Райҳон Беруний ёзиб қолдирган маълумотлар ҳам бу борадаги чалкашлиklarга барҳам беради. Олимнинг таъкидлашича, туркий аҳоли орасида дастлаб ислом динини қабул

қилган гуруҳларни бошқа қавмдошлардан фарқлаш мақсадида маълум бир давр “турк мусулмон бўлди” — “турк мусулмон” — “туркман” деган атама кенг тарқалган. Модомики шундай экан, X—XII асрларга доир тарихий манбаларда “туркман” деб тилга олинган аҳоли аслида туркларнинг кичик бир қисми экани маълум бўлади. Унда, турк-ўғузларнинг қолган катта қисмининг тақдири нима бўлди? Бизнингча, улар кейинчалик тарих саҳнасига ўзбек деган ном билан чиққан халқнинг айнан ўзи, унинг ўзагидир. Чунки ана шу бўлинишлардан кейинги барча даврларда ўзбеклар бу минтақада энг йирик халқ бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай. Ўзбек этногенези каби “ўзбек” этноними замирида ҳам “ўғуз” сўзи ётган бўлиши ҳақиқатга кўпроқ мос келади. Бу фарзани шу билан ҳам далиллаш мумкинки, Византия солномаларида кунчиқар томондан қўндек босиб борган туркий ўғузлар номи қисқартирилиб “ғуз”, “ўз” тарзида қайд этилган. Яъни, “ўз” — “ўғуз” сўзининг шунчаки ихчамлашган шакли, холос. Бу калом яна бир соф туркий сўз — “бек” билан қўшилиб, янги — “ўзбек” атамасини ҳосил қилган. Изоҳли луғатларда “бек” сўзининг асосан учта маъноси зикр этилади: 1) ўтмишда шаҳар ҳамда вилоят ҳокимларига, шунингдек, бошқа айрим амалдорларга берилган унвон; 2) эркаклар номининг таркибий қисми; 3) оила бошлиғига унинг аёли томонидан қилинадиган мурожаат шакли. Эътибор берилса, ҳар учала талқинни ҳам ягона умумий маъно бирлаштириб турибди. Бу — юқори мавқе-мартаба ва шунга муносиб ҳурмат-эҳтиром маъноси-дир. Дарҳақиқат, ўғузлар нафақат туркий қавм, балки қўшни халқлар назарида ҳам ана шундай эътиборга лойиқ бўлган. Шу жиҳатдан олганда, “ўғуз-ғуз-ўз” сўзининг “бек” сўзи билан бирикиши асло тасодифий эмас.

***

Ўзбек этногенези ва этнонимини тадиққ этар экансиз, ҳали бир масала узилкесил ҳал қилинмасдан туриб, яна бошқаси қаршингизда кўндаланг бўлаверадиди. Бу — ўғузларнинг ватани ва унинг маркази масаласидир. Ушбу борада баҳс бошлашдан олдин мазкур қавм та-

рихининг бадий тажассуми бўлган “Ўғузнома” дostonларига қисқача тўхталиш зарур. Маълумки, бу бадий силсилага оид илк маълумотлар мисрлик олим Абу Бакр ибн Абдуллоҳ ибн Ойбек ад-Давадорийнинг 1309 йилда таълиф этилган тарихий асарида учрайди. Унда айтилишича, халифа Ҳорун ар-Рашид (763-809 йиллар) ҳукмронлиги даврида бағдодлик Жаброил исми таржимон “Улу(ғ)хон ота Битикчи сўзи” номли туркий дostonни ўрта форс тилидаги таржима нусхасидан араб тилига ўгирган. Ушбу китоб Эрон подшоҳи Ануширвон Сосоний (531-579 йиллар) кутубхонасида энг нодир битиклар қаторида сақланган. “Ўғузнома”нинг XV асрда кўчирилган нусхаси қаҳрамонлари — кекса афсунгар авлиё Турук (Турк) ота, Ўғуз хоқон, кўк ёлли бўри ва бошқалар бу асар VI асрга ва эҳтимол ундан ҳам илгариги даврларга мансуб “Улу(ғ)хон ота Битикчи сўзи” дostonининг шу асрларга етиб келган нусхаси бўлса ажаб эмас, деган фаразга асос бўлади.

Улуғ Турк ота кейинги “Ўғузнома” дostonларида Қўрқут ота номи билан қайд қилинган. Мутафаккир бобомиз Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида Қўрқут отани тарихий шахс сифатида таърифлаб, қуйидаги фикрларни изҳор этади: “Қўрқут ато — турк улуси аросида шуҳрати андин ортуғроқдурки, шуҳратқа эҳтиёжи бўлғай. Машхур мундоқдурки, неча йил ўзидин бурунқини, неча йил ўзидин сўнгги келурни дебдурлар. Кўп мавъизаомиз мағизлиқ сўзларга арода бор” (Алишер Навоий. *Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик, 17-том. Т., “Фан”, 2001, 421-бет*). Ана шу Қўрқут ота қабри 1927 йилга қадар Сирдарёнинг қуйи оқими яқинида сақлангани ҳақида тарихий маълумотлар бор. “Ўғузнома” дostonларида тасвир этилган воқеалар ҳам Қўрқут ота қабрини ўз бағрига олган ушбу ҳудуд — Марказий Осиё, яъни Туркистонда кечади. Тарихнавис Рашидуддин (1247-1318 йиллар), аллома ва ҳукмдорлар Мирзо Улуғбек ва Абулғозий Баҳодурхонлар ҳам ўғузлар яшаган манзилларни ана шу бепоён кенгликларда деб кўрсатган. Бу юртининг маркази эса араблар Мовароуннаҳр деб атаган макон, яъни ҳозирги Ўзбекистон бўлган.

Аммо, таассуфки, аввал чор Русияси,

сўнгра қизил империянинг босқинчилик сиёсати оқибатида бу тарихий ҳақиқат сохталаштирилди. Ўғузлар қавми тарқалган улкан жуғрофий макон атайлаб бузиб кўрсатилди. Марказий Осиё халқлари тарихи билимдони академик В.Бартольд ўзининг энг йирик ва машхур тадқиқотларини Туркистон тарихига бағишлаган. Лекин у 1900 йилда нашр этилган “Туркистон мўғуллар асоратида” деб номланган йирик тадқиқотини “Туркистон — Мовароуннаҳр ташқарисидаги ўлкалардир” деган ҳақиқатга хилоф изоҳдан бошлайди. Мазкур ғоя соддадил халқимиз онгига қарийб бир аср зўр бериб сингдириб келинди, ўзбеклар аслида босқинчи, келгинди, қоқоқ, тўпори халқ дея қайта ва қайта ўқтирилди. Шуни очиқ тан олиш лозимки, биз ҳатто ана шундай маломатларга озми-кўпми кўниқиб ҳам қолганмиз. Янги, XXI аср ибтидосида бир ўзбек олимнинг “Мовароуннаҳр — Туркистон эмас, яъни қадимги Туроннинг ҳамма ерини Туркистон деб аташ хато”, деб ёзган тақризига фақат таассуф билдирмоқ мумкин. Буни қарангки, ҳозирги Ўзбекистоннинг Туркистонга ҳеч қандай дахли йўқ эмиш!

Академик В.Бартольд ва унинг шогирдлари X асрда яратилган форсий ҳужжат — “Худуд ул-олам” китобидан кенг фойдаланган бўлса-да, асл тарихий-жуғрофий ҳақиқатни кенг оммадан яшириб келган. Улар тадқиқотлардан Туркистон, яъни туркий ўзбеклар ватани деган гапни имкон қадар ўчиришга уринган. Биз ноёб жуғрофий манба — “Худуд ул-олам”ни эслаганимиз бежиз эмас. Ушбу китобда араб лафзидаги “Мовароуннаҳр” аслида Туркистоннинг ўзи, унинг маркази дея ўқтирилади, ҳозирги Ўзбекистон атрофидаги йирик манзиллар “Туркистон қопқаси” (“Дари Туркистон”) деб таърифланади. Туркистон марказининг рамзий қопқалари бўлгани ҳақида ўзбеклар тарихида шу вақтгача лом-мима дейилмагани, албатта, ачинарли ҳолдир.

“Худудул-олам”да кўрсатилган қопқалар қуйидагилардир: қадимги пойтахт Хоразм (ҳозирги Беруний шаҳри) — “Туркистон қопқаси”. Шаҳар ичкариси ва ташқарисида туркийлар саройлари — боргоҳлар, қарвонсаройлар бўлган. Асарда Хоразм шимолидаги янги пой-

тахт Гурганж (ҳозирги Кўҳна Урганч) ҳам “Туркистон қопқаси” сифатида таърифланган. Қадимги Хоразм ўлкаси “Ўғузлар Туркистони” деб кўрсатилгани алоҳида аҳамият касб этади. Чунки X асрга мансуб тарихий манба кўҳна Хоразмни туркий ўғузлар — ўзбеклар диёри деб кафолат бермоқда.

Хуросон ҳам “Туркистон қопқаси”, Эрон билан Туркистон ўртасидаги қадим маданият ўлкаси. Хуросонда ҳам туркий аҳоли кўпчиликни ташкил этган. Айнан шу ўлкадан ўзбек халқи адабий-бадий салоҳиятининг энг юксак тимсоли — Алишер Навоий етишиб чиққани тасодиф эмас.

Тохаристон — “Туркистон қопқаси”, Ҳиндистон атрофидан келадиган карвонлар даргоҳи. Энг қадимги манбалар, хусусан, Хитой сайёҳларининг қайдномаларида бу ўлкада туркийлар сулоласи подшоҳлик қилгани, улар алоҳида ёзувдан фойдалангани таъкидланади. Араблар бу ерга бостириб келганида, асосан туркий мудофаачилар билан тўқнашган. Ҳозир ҳам шу ҳудудда туркий ўзбеклар кўпчиликни ташкил этади.

Фарғона водийси ҳам “Туркистон қопқаси”. Маҳмуд Кошғарий Ўзканд (ҳозирги Ўзган) шаҳри ва Фарғона водийсининг шундай номланиши қадимдан бўлгани ҳақида маълумот берган. В.Бартольд эса бу изоҳга эътироз билдиради, яъни унингча, “ўз кентимиз” маъноси кейинчалик пайдо бўлган эмиш. Лекин мазкур атамалар замирида туркий этник сўзлар ётганини инкор этиб бўлмайди-ку! Араб олимлари (IX—XII асрлар) Фарғона водийси марказини мусулмон туркийлар билан кофирлар, яъни мусулмонликка ўтмаган туркийлар чегараси деб кайд этган.

Исфижоб атрофи — “Туркистон қопқаси”. Тарихий манбалар Тошкентдан Болосоғунга қадар чўзилган манзилларда аксари аҳоли ўғуз — ўзбеклар бўлганини тасдиқлайди. Тошкент яқинида Ўғуз қишлоғи (ҳозирги Калос шаҳри атрофи) бўлгани, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси (Банокат теъарағи) Ўкуз — Ўғуз водийси деб юритилгани сир эмас. “Қорачук — Фороб шаҳрининг номи. Бу — ўғузлар мамлакатининг исми” дея маълумот бе-

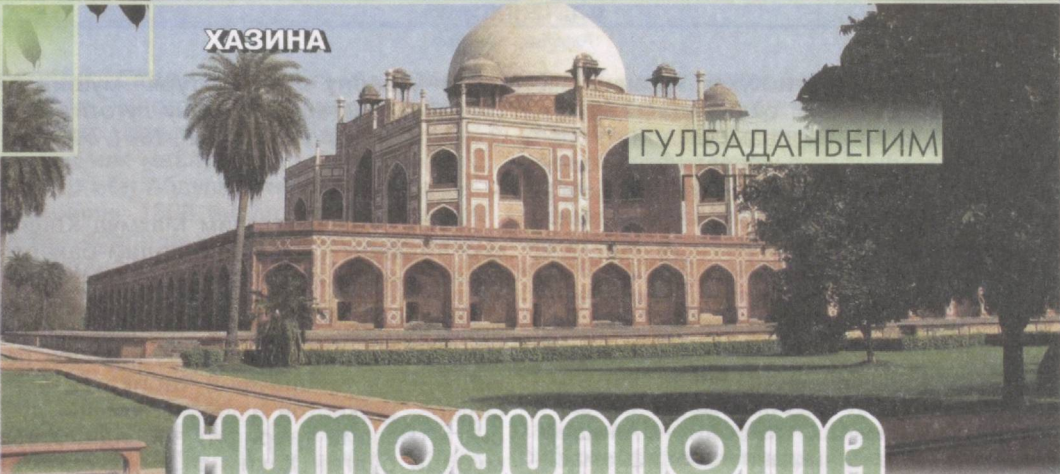
ради “Девону луғотит-турк” муаллифи (Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3 жилдлик, 1-жилд, Т., “Фан”, 1961, 540-бет).

* * *

Буюк тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий Туркистон ҳудудини қадам-бақадам кезиб, дунёда қиёси бўлмаган қомус “Девону луғотит-турк”ни яратди. У билан деярли бир вақтда умргузаронлик қилган Хожа Аҳмад Яссавий эса ўз нисбаси номида янги тасаввуфий тариқатга асос солиб, “Туркистон аҳлининг қиблаи дуо-си”га (Навоий таърифи) айланди. Унинг муриди бўлган Ҳаким ота — Сулаймон Боқирғоний ҳам устоди каби “туркий тилда калимоту ҳикматомуз ва латоифу ибратангизлари билан Туркистон вилоятида маъруф ва машҳур” бўлди (Кошифий таърифи). Ўша Боқирғон кенти яқинидаги Работўғуздан чиққан аллома Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий эса “Қисаси Рабғузий”ни яратиб, туркий ўғуз тили довруғини, ўзи айтганидек, кунчиқардан кунботарга қадар таратди. Шон-шараф билан ибтидо топган бу қутлуғ силсилага миллат тараққиётининг кейинги даврларида ҳам, шукрким, муборак ҳалқалар уланишдан тўхтамади.

Работўғуз — Тўққалъа археологик ёдгорлиги ўзбек адиби Рабғузий таваллуд топган замин сифатида аниқланиши ўша манзилга нисбатан алоҳида эҳтиром ва эътибор уйғотиши шубҳасиз. Келгуси йилда “Қисаси Рабғузий” асари Работўғуз беги Тўқбуғабекка туҳфа этилганига 700 йил тўлади. Шу муносабат билан Тўққалъа устига тошбитик ўрнатилса, ўзбекнинг асл томирини кўрсатиб берган аллома руҳи шод этилган бўларди.

Адиб Рабғузий ўз қутлуғ нисбаси ва ноёб мумтоз асари орқали тарихда нотўғри талқин этилган ўзбек халқи этноними билан боғлиқ улкан муаммо тилсимиға очкич — калит тутқазди. Киндик қони томган она юрти бўлмиш Амударё қуйи оқими қирғоғидаги Работўғузни дунёга танитар экан, айни вақтда ўзбекнинг қадимий ўқ ўзағи ўғуз эканини ҳам мангуликка муҳрлаб кетди. Ҳазрат Рабғузий руҳи учун бундан ҳам улуғ саодат бўлиши мумкинми? Минг офарин, ёшулли!

ХАЗИНА

ГУЛБАДАНБЕГИМ

ҲУМОЮННОМА

(Parcha)

Ҳазрати фирдавс макон [Бобур]нинг катта ўғли ҳазрати Ҳумоюн подшоҳнинг туғилиши

Унинг муборак таваллуди сешанба кечаси зулқаъда ойининг тўртинчи куни сана тўққиз юз ўн учда (1508 йил 7 март) Кобул аркида, Қуёш хут буржига баробар келганида юз берди.

Худди ўша йили ҳазрати фирдавс макон амирларига ва бошқа кишиларга “мени

Бобур подшоҳ” деб атанглар, деб буюрди. Йўқса, ундан илгари, ҳазрати Ҳумоюн подшоҳ туғилмасдан бурун у кишини Бобур Мирзо деб аташ одат бўлган эди. Ҳамма подшоҳзодаларни “Мирзо” дейишарди. Улар [Ҳумоюн] туғилган йили ўзларига Бобур подшоҳ деб ном бердилар.

Гулбаданбегим (1522-1603) уч буюк ҳукмдор — отаси Бобуршоҳ, акаси Ҳумоюншоҳ ва жияни Акбаршоҳ даврини қамраган мураккаб замонда яшади. Гулбаданбегимнинг жияни Акбаршоҳ тарихнавис Абулфазл Алломийга “Акбарнома” асарини ёзиш учун фармон берган ҳамда зарур маълумотлар тўплаш учун яқинларига, жумладан аммаси Гулбаданбегимга ҳам хотиралар ёзишни топширган. “Ҳумоюннома” мана бундай бошланади: “Ул фирдавсмакон [Бобур] ва жаннатошиён [Ҳумоюн] билан боғлиқ воқеалардан нимани билсангиз, ёзингиз, деган буйруқ бўлди. Ҳазрати фирдавсмакон фоний дунёдан боқий оламга йўл олганларида, бу ҳақир [Гулбаданбегим] саккиз ёшда эди, шу сабабли кечмиш воқеаларнинг камроқ қисми ёдимда қолган. Подшоҳнинг амрига биноан, нимаки эшитган ва хотирамда бўлса, қоғозга туширдим”.

Назарда тутиш керакки, Гулбаданбегим асарда тасвирланган воқеаларни орадан 40-50 йил ўтгандан кейин ёзган. Ҳодисалар тафсилотини кўрган-билганлардан сўраб-суриштирган. Масалан, Ҳумоюннинг Эрондалик даврини ёритишда келинойиси Ҳамидабону хотираларига таянган. Асарни ёзишда Гулбаданнинг ўткир зеҳни, кучли қувваи ҳофизаси ҳамда истеъдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этган. “Ҳумоюннома” тахминан 1583-85 йилларда битилган. Асар дастлаб “Аҳволи Ҳумоюнподшоҳ” деб аталган, лекин кейинчалик “Ҳумоюннома” номи билан шухрат қозонган.

Фарзандлар туғилгандан сўнг хабар келдики, Шоҳ Исмоил Шоҳибекхонни ўлдирипти.

Ҳазрати подшоҳ [Бобур] Кобулни Носир Мирзога топшириб, ўзлари аҳли аёл ва фарзандлари — Ҳумоюн подшоҳ, Меҳржонбегим, Борбўл Мирзо, Маъсума Султонбегим ва Мирзо Комрон билан бирга Самарқандга йўл олдилар. Бомдод пайтида Шоҳ Исмоил ёрдамида Самарқандни фатҳ қилдилар. Ва Мовароуннаҳр саккиз ой тўлиқ унинг [Бобур] қўли остида бўлди. Ака-укалар ўртасидаги муросасизлик ва мўғул аҳлининг мухолифлиги натижасида Кўли Маликда Убайдуллахондан мағлуб бўлдилар ва у вилоятда бошқа қололмадилар. Шундан сўнг Бадахшонга, кейин Кобулга жўнадилар. Ундан сўнг хаёлдан Мовароуннаҳр орзусини чиқардилар.

Сана тўққиз юз ўнда (1505 йил) Кобул ҳокимлиги уларнинг қўлига ўтди.

Доим Ҳиндистонга кирсам, деб ҳавас қилардилар. Лекин амирларининг раъйи суствлиги ва ака-укалари рози бўлмагани сабабли бу ишга эришолмас ва [Ҳинд]ни қўлга кирита олмаган эдилар.

Ва ниҳоят, ака-укалар кетгач ва амирлардан уларнинг мақсадига қарши гапи-

ра оладиган бир кимса қолмагач, сана тўққиз юз йигирма бешда (1519 йил) икки-уч ҳамладан кейин Бажаврни олдилар. Ва Бажавр аҳолисини қатли ом қилдилар.

Худди шу куни Малик Мансур Юсуфзай — Афғоний Оғачанинг отаси — ҳазратнинг мулозаматида келди. Ҳазрати подшоҳ [Бобур] унинг қизи Афғоний Оғачани ўз никоҳларига олдилар ва Малик Мансурга рухсат бердилар. Уларга от ва шоҳона сарпо иноят қилдилар. Бориб одамлару деҳқонларни ва бошқа кишиларини олиб келиб, ўз ватанларини обод қилишларини буюрдилар.

Кобулда қолган Қосимбек арзга етқуриб хат юборибдиларки, “яна бир шаҳзода туғилди”. Ҳинднинг фатҳ этилишини яхши фолга йўйиб ва яхши истаклар таъсирида беадаблик қилиб ёздим, энди нимани лозим топсалар, ихтиёр подшоҳнинг ўзида. Подшоҳ ўша заҳоти Мирзо Ҳиндол, деб ном қўйдилар.

Бажавр фатҳидан кейин Бҳира томонга йўл олдилар ва Бҳирага етиб келдилар. [Бҳирани] талон-торож қилмадилар, унга омонлик бердилар. Тўрт юз лак (1 лак — юз минг) шоҳрухий товон олиб, навкарлар сонига қараб, лашкарларига тарқатдилар ва Кобулга йўл олдилар.

“Ҳумоюннома” ўзининг асосий фазилатларидан бири — баён услубининг раволиги билан “Бобурнома”ни эслатади. Бобур раво услуб учун курашган ва бу хусусият унинг асарларида аён кўринади. Чунончи, Ҳумоюннинг услуби ғализлигини танқид қилиб мана бундай ёзган эди: “...**Бундан нари бетакаллуп ва равшан ва пок алфоз била бити, ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқувчига**”. Гулбаданбегим асарини “пок алфоз била” битди. Лекин у замонда тарихий мавзудаги асарларнинг услуби бошқача — жимжимадор, оҳанжамали эди. Гулбаданбегим услуб борасида тўла-тўқис отасининг йўлидан борди, асарини “Бисмиллаҳир раҳмонир раҳим”дан бошлаб, кейин тўғридан-тўғри воқеалар баёнига киришди.

“Ҳумоюннома”нинг “Бобурнома”дан фарқли жиҳатлари ҳам бор: биринчидан, Гулбаданбегим асарини туркийда эмас, форс тилида ёзди. Иккинчидан, “Бобурнома”да воқеалар баёни хронологик тарзда, йилма-йил берилган бўлса, “Ҳумоюннома”да бундай тартиб йўқ.

“Гулбадан” номи асар муаллифи инглиз адибаси Румер Годеннинг ёзишича, Бобуршоҳ ва Ҳумоюн ҳақида хотиралар ёзишни Акбаршоҳ яна икки кишига — Ҳумоюншоҳнинг яқин мулозимларидан Жавҳар офтобачи ва содиқ вазири Шайх Боязидга ҳам топширган.

Асар Шимолий Ҳиндистоннинг Ҳумоюншоҳ ҳукмронлик қилган даври тари-

Шу аснода Бадахшон аҳолисидан арзнома келдики, Мирзохон вафот қилди, Мирзо Сулаймон ҳали ёш ва ўзбек эса яқин, бу вилоятнинг чорасини кўргайсиз, токи Бадахшон қўлдан кетмасин.

Бадахшоннинг чорасини кўргунча бўлмай, Мирзо Сулаймоннинг онаси номи ёд этилган Мирзони олиб ўзлари келдилар. Ҳазрати подшоҳ [Бобур] муддаога кўра ва уларнинг юз-хотири учун уй-жой ва отасининг ер-мулкини унга бердилар ва Бадахшонни Ҳумоюн подшоҳга тортиқ этдилар. Ҳумоюн подшоҳ ўша музофотга жўнаб кетди.

* * *

Бешта подшоҳнинг хазинаси унинг [Бобур] қўлига тушди, ҳаммасини бўлиб бердилар. Ўшанда ҳинд амирлари Ҳиндистонда ўтмиш подшоҳларнинг хазинасини сарфлаш айб иш ҳисобланади, балки унинг ёнига қўшиб кўпайтиришади, ҳазратлари бунинг аксини қилиб, борлиқ хазинани тарқатиб бердилар, дейишди.

Ва Хожа Калонбек “Ҳиндистон ҳавоси мизожимга тўғри келмаяпти”, деб бир қанча марта Кобулга рухсат тиладилар. “Агар рухсат бўлса, бироз муддат Кобул-

да бўлсам”, дедилар. Ҳазратлари хожадан жудоликка ҳечам рози эмас эдилар. Ахири хожа ҳаддан ортиқ зорланиб қўймаганини кўргач, рухсат бердилар.

“Ҳамоноки кетадиган бўлсангиз, Султон Иброҳимнинг фатҳидан қўлга тушган ҳинд совғалари ва тухфаларидан валинеъматларга, опа-сингилларга ва ҳарам аҳлига бериб юбормоқчимиз, ўзингиз билан бирга олиб кетасиз ва муфассал рўйхатини берамиз, ўшанга қараб тарқатасиз. Айтинг, ҳар бир бегим боғда ва девонхонада алоҳида подшоҳий чодирлар тутсинлар ва яхшилаб маърака ўтказиб, тўла-тўқис ғалаба қозонилганлиги шукронасига Ҳақ субҳонаху ҳақларига дуо қилсинлар”, деб буюрдилар. Ва рўйхатга биноан ҳар бегимга Султон Иброҳимнинг хос ўйинчиларидан бир ўйинчи қиз ва бир жавоҳир, лаъл, марварид, ёқут, олмос, зумрад, феруза, забаржад ва шунга ўхшаш нарсалар тўла тилла лаган, садаф, товоқча тўла ашрафий ва яна икки товоқда шохрухий ва тўққиз-тўққиз ҳар хил матолар; [валинеъматларга] тўрт товоқ ва бир ўйинчи, бир лаган жавоҳир ва ҳар бир товоқ ҳар хил ашрафий ва шохрухий [тангалар] ҳукм қилганди-

хига бағишланган. Шундай бўлса-да, асар Бобуршоҳ ҳаётининг сўнгги ярим йилини ҳам қамраб олган ва Комрон Мирзонинг кўзига мил тортилган 1553 йил воқеасида узилиб қолган. Демак, “Ҳумоюннома”да тахминан 23 йиллик воқеалар баён этилган.

Гулбаданбегим — Ўрта аср Шарқда ягона тарихчи аёлдир. У яратган асар бир қатор жиҳатларига кўра қимматли ва бошқа тарихий асарлардан ажралиб туради. Масалан, Бобур ҳаётининг сўнгги ярим йилини Гулбадан ўзининг кузатишлари асосида ёзгани диққатга сазовордир. Чунки бу маълумотлар бошқа манбаларда учрамайди. Муаллиф мураккаб сарой муҳитини, Бобур ҳаётидаги зиддиятларни ишонарли тасвирлайди. Дипломатик ва савдо алоқалари, оилавий муносабатлар, тўй ва аза маросимлари билан боғлиқ анъаналар, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак турлари ҳақида муҳим ва қизиқарли маълумотларни баён этади.

Муаррих Бобур ва Ҳумоюн саройида “бегимлар”нинг мавқеи баланд бўлгани, айрим ҳолларда улар давлат ишларида ҳам фаол қатнашгани ҳақида маълумот беради. Ана шундай бегимлардан бири Гулбаданнинг ўзи эди. Акаси Ҳумоюн ва жияни Акбаршоҳ даврида саройдаги ўзаро муносабатларда унинг фикри, маслаҳати ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Фарғонада Бобурнинг бувиси Эсондавлатбегим, Ҳумоюн ва Акбаршоҳ саройида Хонзодабегим, Моҳим-

лар. Ва валинеъматларга тортиқ қилинган ўша лагандаги жавоҳир ва ўша ўйинчиларни элтиб берсинлар ва бошқа совғаларни ундан кейин қўйсинлар. Ва опа-сингиллар ва фарзандлар ва ҳарам аҳли, қариндошлар, бегимлар, оғалар ва энагалар ва кўкалар, оғачалар ва барча дуоғўйларга алоҳида-алоҳида жавоҳир, ашрафий, шоҳрухий ва матолардан ажратиб берсинлар, дея буюрган эдилар. Рўйхатга кўра шу тартибда бердилар. Ўша зикр қилинган девонхона ва боғда уч кунгача маърака ва хурсандчилик давом этди ва бошлари осмонга етиб, ҳазратнинг ҳаққига ва давлатига дуойи фотиҳа қилдилар ва шукроналик сажда-сини адо этдилар.

* * *

Матхурага етиб келганларида, Ҳумоюн Мирзонинг аҳволини ўзларининг жаҳонни кўргувчи кўзлари билан эшитганларидан ўн чандон заифроқ ва нотавонроқ кўрдилар. У ердан она ва бола иккаласи худди Марям ва Исодек Аграга йўл олдилар.

Аграга етиб келганларидан кейин, бу ҳақиқ опа-сингиллари билан ул фаришта табиатли ҳазратларига [Ҳумоюн] таъ-

зим бажо келтиришга бордик. Уларнинг ҳоллари борган сари оғирлашиб бораётгани сабабли, ҳар гал ҳушларига келганида дур сочувчи тиллари билан ҳолаҳвол сўрардилар ва “Сингилларим, ҳуш келибсизлар, келинлар, сизлар билан дийдор кўришайлик, ҳалигача кўришмадик”, дердилар. Уч қайта гавҳар сочувчи тиллари билан шу сўзларни айтиб, бизни мамнун қилдилар.

Ва ҳазратлари [Бобур] келиб дийдор кўришгач, нурафшон чехраларида ғамкулфат асари кўринди. Уларни кўришлари ҳамона [Ҳумоюн] бадтар дард изҳор қилдилар.

Шу пайт окам [онам] ҳазратлари айтдилар: “Сиз менинг фарзандимдан ғофилсиз. Сиз подшоҳсиз, не ғамингиз бор? Бошқа фарзандларингиз бор. Ғамнинг ҳаммаси менда, чунки ягона фарзандим бор!” Ҳазратлари [Бобур] жавоб бердилар: “Моҳим, гарчи бошқа фарзандларим бўлса ҳам, аммо ҳеч бир фарзандимни сенинг Ҳумоюнингчалик яхши кўрмайман, чунки салтанату подшоҳлик ва ёруғ дунёни фақат жаҳонда ягона, нодири даврон, толеси кулган, фарзанди дилбанд Ҳумоюн учун истайман, бошқаларга эмас”.

бегим, Дилдорбегим ҳамда Бадахшон ҳокими Султон Иброҳимнинг онаси Хуррамбегим ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Гулбаданбегимнинг асарида Ҳумоюн билан боғлиқ хотиралар айниқса муҳимдир. Чунки Ҳумоюн ҳукмронлик қилган даврда у анча улғайган, қолаверса, воқеаларда бевосита иштирок этган.

“Ҳумоюннома”нинг дунёда ягона нусхаси Британия музейида сақланмоқда. Уни ўрганишга А.С.Бевеиж хоним катта ҳисса қўшган — 1902 йилда асарни инглиз тилига таржима қилиб, салмоқли сўзбоши ва шарҳлар билан нашр эттирган. А. Бевеиж мазкур китобга “тенги йўқ ноёб асар” деб юксак баҳо берган. “Ҳумоюннома” 1996 йили Францияда Жан Пол Ру ва Жан Луи Бакэ томонидан француз тилига таржима қилинди. Китоб француз олими Бакэ Грэммон, ўзбек олимлари Сабоҳат Азимжонова ва Акмал Саидов ёзган махсус муқаддималар билан бошланади.

“Ҳумоюннома”ни ўзбек тилига таниқли бобуршунос олима Сабоҳат Азимжонова таржима қилиб, 1959 йили муфассал сўзбоши ва форсча матн билан бирга нашр эттирган. Айни шу таржима 1998 йили “Маънавият” нашриётида қайта чоп этилди.

“Ҳумоюннома” бизда деярли тадқиқ қилинган эмас. Тил, этнография ва бошқа хусусиятларидан ташқари, “Ҳумоюннома”нинг Бобуршоҳга бағиш-

Улар [Хумоюн] бетоблик пайтида ҳазратлари [Бобур] ҳазрати Муртазо Али (каррамуллоху ваҳҳаху) зиёратига борувчини кутардилар. Ва ўша борувчини чоршанба куни кутишарди. Улар [подшоҳ] изтироб ва безовталиқдан сешанба кундан кута бошладилар. Кун ниҳоятда иссиқ эди. Уларнинг дилу жигари ўртанди. Ва ўша борувчидан шундай дуо қилишни сўрадилар: “Эй Худо, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менким Бобурдурман, ўз умрим ва жонимни Хумоюнга бағишладим”.

Ўша куннинг ўзидаёқ ҳазрати фирдавсмаконнинг товлари қочиб қолди. Ва Хумоюн подшоҳ бошидан сув қуйиб, ташқарига чиқдилар ва қабул маросими ўтказдилар. Ва отам подшоҳ ҳазратларини бетоблиги туфайли ичкарига олиб кирдилар. [Бобур] қарийб икки-уч ой ётиб қолдилар. Ва Мирзо Хумоюн Калинин томонга кетгандилар. Подшоҳ ҳазратларининг бетоблиги зўрайгани туфайли, Хумоюн подшоҳ ҳазратларини тилатиб, бир кишини юбордилар. Улар тезлик билан етиб келдилар. Ул ҳазратларига таъзим бажо келтиргач, уларни ўта ҳолдан тойган ҳолда кўрдилар. Хумоюн подшоҳ ҳазратлари қаттиқ изтироб-

га тушиб, ҳаддан ташқари безовталандилар. Хизматкорларга қараб: “Нега бирданига бунчалик озиб-тўзиб кетдилар?”, — дедилар. Табибу ҳақимларни чақиртирдилар ва улардан: “Мен уларни соғ-саломат қолдириб кетгандим, бирданига нима бўлиб қолди?” деб сўрадилар. Ҳақимлар ва табиблар бир нарсалар дейишди.

Отам подшоҳ ҳазратлари тинмай ҳар лаҳза “Хумоюн қаерда?”, “Нима қиляпти?” деб сўрадилар.

Шу аснода бир киши келиб: “Мир Хўрдабекнинг ўғли Мир Бердибек ҳузурларига келибдилар”, — деб хабар берди. Отам подшоҳ ҳазратлари шу ондаёқ уларни ҳузурларига тилатиб, бутунлай безовта бўлиб сўрадилар: “Ҳиндол қаерда? Қачон келади? Нима бало бўлди, нега бунча кутдиради?” Мир Бердибек жавобан: “Бахтли шаҳзода Дехлига етиб келдилар. Бугун-эрта хизматларига етиб келса керак”, — деди. Шунда отам подшоҳ ҳазратлари Мир Бердибекка қараб: “Эй бадбахт кимса, эшитишимча, синглингни Кобулда узатишибди, сени Лахўрда уйлантиришибди. Мана шу тўйлар сабабли бўлса керак, менинг ўғлимни эртароқ олиб келмадинг, интизорлик ҳад-

ланган қисмини “Бобурнома” билан қиёслаш ҳам қизиқ натижалар бериши мумкин.

Таржима тарихидан маълумки, баъзи машҳур асарлар бир тилнинг ўзига бир неча марта ўгирилган. Машҳур асарнинг қайта таржимаси таржимондан улкан билим, матонат ва жасорат талаб қилади. Янги таржима савияси аввалгисидан баланд бўлиши керак. Бир қанча тилларга қайта-қайта таржима қилинган асарлардан бири “Бобурнома”дир. У инглиз тилига 3 марта, форс ва урду тилларига эса 3 мартадан ўгирилган.

Давр ўтиши билан янги манба ва маълумотлар топилади, мавжуд фактларга муносабат ўзгаради — янги давр янги таржималарга эҳтиёж туғдиради. А.С.Пушкин ва бошқа муаллифларнинг асарлари тилимизга янгитдан таржима қилинаётгани ҳам шундандир.

Асосан мана шундай эҳтиёжни қаноатлантириш мақсадида “Хумоюннома” китобхонга филология фанлари доктори, профессор Аҳмад Қуронбековнинг таржимасида тақдим этилди. Лекин “Хумоюннома”ни қайта ўгиришга мазкур омиллардан ташқари аввалги таржимада йўл қўйилган бир қатор камчиликлар ҳам сабаб бўлди. Мазкур камчиликларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) таржимадаги нуқсонлар; 2) услубий ғализликлар; 3) Ҳиндистон, Афғонистонга оид ном ва исмлар имлосидаги хатолар; 4) ҳаволада келтирилган маъ-

дан ошиб кетди-ку!” — дедилар. Ва “Ҳиндол Мирзо қанча ўсган, кимга ўхшайди?” деб сўрадилар.

Мир Бердибек Мирзонинг [Ҳиндол] кийимини кийиб олгани учун уни кўрсатиб: “Бу шаҳзоданинг либоси эди, бу бандаларига иноят қилдилар”, — деди. Ҳазратлари [Бобур] яқинроқ келишни сўраб: “Қани кўрай, Ҳиндолнинг қаддиқомати қанча бўлганикин”, — дедилар. Ва ҳар лаҳза, ҳар сония: “Минг дариг, Ҳиндолни кўрмадим”, — дердилар. Ким келса ундан: “Ҳиндол қачон келади?” — деб сўрадилар.

Ва касал бўлиб ётган пайтларида окамга [онам] “Гулранг бегим ва Гулчеҳра бегимни узатиш керак”, — деб ҳукм қилдилар. — “Қачонки Жийонинг (Жийо — ҳиндча сўз бўлиб, жийна — яшамоқ феълидан олинган ва исмга қўшилиб эҳтиром ёки эркалаш маъносига қўлланган. Амма жийо деганда Хонзодабегим назарда тутилган бўлса керак — **А.И.**) амма ҳазратлари ташриф буюрсалар, уларга маълум қилингларики, подшоҳ айтдилар, менинг хаёлимдан кечдики, Гулрангни Эсан Темур Султонга, Гулчеҳрани Тўхта Буга Султонга унаштираш керак бўларди, денглар”. Окажоним табассум ила келдилар. Улар-

га: “Подшоҳ ҳазратлари, менинг хаёлимдан шундай қилсак, деган фикр ўтди, қолганини улар нимага розилик берсалар, шундай қилингларики, деб буюрдилар”, — дейишди. Окажоним ҳазратлари [Хонзода] ҳам: “Худо муборак қилсин ва ўзи ёрлақасин. Хотирларига жуда яхши фикр келибди”, — дедилар. Чечамнинг [онам] ўзлари, Бадиъ ул-Жамол бегим ва Оқ бегим ҳар иккала аммани долонга олиб кетдилар. [У ерни] тозалатиб, гиламлар тўшаб, Моҳим ойим ҳар иккала султонни тиз чўктириб, уларни бахтиёр этадиган соатнинг маслаҳатини қилдилар.

Шу орада уларнинг [Бобур] қорин оғриқлари кучайди. Ҳумоюн подшоҳ ҳазратлари отасининг аҳволи оғирлашганини кўриб, безовталиги янада ошди. Табиблар ва ҳақимларни чақиртириб, “Яхшилаб қаранглари, ҳазратларининг [Бобур] дардини даволанглари”, деди.

Ҳақимлар ва табиблар тўпланишиб, “Бизнинг толеимиз пастлиги шундаки, бирон бир дори қор қилмаёттипти. Фақат Ҳақ субхонаҳу ҳазратлари ўз ғайб хазиналаридан шифойи ожил ато қилишидан умидвормиз”, дедилар.

Шундан сўнг ул ҳазратнинг томирларини ушлаб кўриб, табиблар: “Ўша Сул-

лумотлардаги чалкашликлари. Айрим мисоллар келтирамай: асарнинг 1-саҳифасида куйидаги жумла бор: “... (Чунки) Хуросондаги амакилари Султон Хусайн Мирзо Бойқаро каби Кошғарда бўлган тоғалари — Султон Маҳмудхон ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч жойдан мадад ва ёрдам келмагач, **маънос бўлдилар**” (29-б). Мана шу жумла янги таржимада куйидагича берилган: “...Султон Хусайн Мирзо Бойқародай амакилари Хуросонда бўла туриб, уларга ёрдам юбормадилар. Кошғардаги Султон Маҳмудхон уларнинг тоғалари эди — улар ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч қаердан мадад ва кўмак етмагач, **умидсизликка тушдилар**”.

Биринчи таржима муаллифи “**маънос**” сўзининг форс тилидаги маъносини қўллаган. Янги таржимада бу хато тузатилиб, маъно оидинлашган. Аввалги таржимада кўплаб услубий хатолар учрайди. Мисоллар келтирмай: “Уларнинг бу ташвиши қирқ кунга чўзилди. Шундан сўнг улар **соғ-саломат топилдилар**”; “...Подшоҳ ҳазратлари бу Байда бадбахтни онам деб, ер ва жойлар бериб, жуда қаттиқ ҳурмат ва **риоя қилардилар**” ва ҳоказо.

“Ҳумоюннома”да Ҳиндистон ва Афғонистонга оид кўплаб жой, қабила номлари, исмлар, атамалар учрайди. Уларнинг аксари хато ёзилган. Масалан: Санбахил, Сиғири, курва, Бигонир, Рано эмас, мос равишда Самбҳал, Секрий, курўх, Биканер, Раана ва ҳоказо тарзида ёзилмоғи керак эди.

Хумоюн Мирзонинг Ҳамидхонга қарши юришга отланиши

тон Иброҳимнинг онаси берган захарнинг асаридир”, — дейишди. Ва бу шундай рӯй берганди. Бахти қаро Байда канизи орқали бир тўвлача (*Ҳиндистондаги оғирлик ўлчови, тахминан 12 грамм*) захар бериб, “Буни Аҳмад чошнигирнинг қўлига топшир ва айт, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам подшоҳнинг хос ошига ташласин”, деб буюрган ва унга катта ваъдалар қилган эди.

Подшоҳ ҳазратлари [Бобур] ўша бахти қаро Байдани она дейишига ва унга ер-мулк тайин қилиб, ҳар томонлама хурматини жойига қўйишига ва мени Султон Иброҳим ўрнида кўр, деганига қармай, шу ишни қилди. Аммо бу халқда жаҳолат устун тургани учун кўрсатилган иззат-икромни назарга олмади. Қазисан — қартасан, асли наслингга тортасан, деган гап бор. Қиссадан ҳисса шуки, ўша захарни ўша ошпазга олиб келиб берган эди. Оллоҳ таоло ўша ошпазни кўр ва қар қилиб қўйган, у захарни овқатга сепган эди. Улар ўша овқатдан озгина тановул қилганлар. Аммо касалнинг асл сабаби ўша захар бўлиб, (улар) кундан-кун озиб-тўзиб, кун сайин бетоблиги кучайиб, ранги ўзгариб борарди.

Шу куннинг эртасига барча амирларни чорлаб буюрдилар: “Неча йиллардан бери подшоҳлигимни Ҳумоюнга бериб, ўзим Зарафшон боғининг бир гўшасида узлатга чекинсам, деб кўнглимнинг бир чеккасига тугиб юрардим. Оллоҳнинг карами билан ҳаммаси муяссар бўлди, лекин шу ишни таним соғлигида қилмоқчи эдим, бўлмади. Эндиликда бу касаллик мени енгди. Ҳаммангиз Ҳумоюнни менинг ўрнимда кўринг ва унинг давлатини қўллаб-қувватлашда ҳимматингизни кам қилманг. У билан ҳамжиҳат, ҳамнафас бўлинг. Ҳақ субҳонаҳу ва таолодан умид қиламанки, Ҳумоюн ҳам одамларга яхши муносабатда бўлади. Энди, Ҳумоюн, укаларингни, барча қариндош-уруғ ва халқни сенга ва сени Худога топширдим”. Бу сўзлардан ҳозир бўлганлар зор чекиб йиғладилар ва уларнинг муборак кўзлари ҳам ёшга тўлди.

Бу воқеани оила аъзолари, ҳарам аҳли эшитдилар. Турфа ҳолат, безовталик, дод-фарёд кўтарилди. Уч кундан кейин фоний дунёдан абадий оламга равона бўлдилар.

Сана 937 ҳижрий жумод ул-аввал ойининг бешинчиси, душанба куни (1530 йил 26 декабрь) бу дунёдан ўтдилар.

Форс тилидан
Аҳмад ҚУРОНБЕКОВ
таржимаси

Ҳаволалардаги бир қанча хатоликлар бартараф этилиб, янги ҳаволалар берилди. Янги таржимада китобхонга тушунарлироқ бўлиши учун айрим ўринларда квадрат қавсда изоҳ келтирилган. Масалан: китоб “Фирдавсмакон ва Жаннатошиён Ҳазрат ҳақидаги...”, деб бошланади. Мана шу жумлада “Фирдавсмакон” дан кейин қавсда [Бобур], “Жаннатошиён” дан кейин эса [Ҳумоюн] дея изоҳланган ва ҳоказо. Бундан ташқари, бир қанча янги изоҳлар ҳам мавжуд.

Хуллас, “Бобурнома”нинг мантикий давоми бўлган “Ҳумоюннома” асарининг янги таржимаси ҳам бобуршуносликка муҳим улуш бўлиб қўшилади, шунингдек, тарихимизни янада кенгроқ ва чуқурроқ тадқиқ этишда мутахассисларга муҳим манба вазифасини ўтайди, деб умид билдирамыз.

Ансориқдин ИБРОҲИМОВ,
филология фанлари номзоди

Sherlok Holmes Buxoroda

yoхud
sirli qo'lyozma qissasi

Бухорои шарифга зиёратга келган дўстларим Тоҳир Малик ва Турсунбой Адашбойни шаҳарнинг муқаддас жойлари, эски ёдгорликлари билан таништириб юрган эдим. Ҳазрат Имом Ҳожатбарор ичидаги масжиднинг пастак минораси остида калта соқол қўйган, бошига фўта ўраб, одми ятак кийган бир киши иккита синган гиштнинг устига ўтириб олиб, олдига ёйилган эски матога турли китоб-дафтарларни сотиш учун териб қўйган экан. Афтангори нақд Хўжа Насриддинни эслатувчи бу зот билан эски қадрдонлардек қуюқ сўрашиб, бисотидаги нарсаларни кўздан кечиришга киришдик. Шунда

чиройли
муқовалан

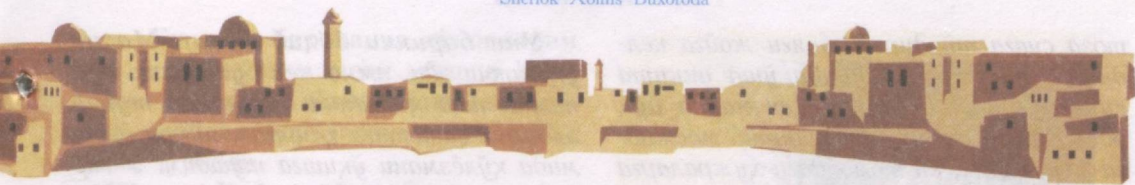
ган инглиз тилидаги юпқагина қўлёзда дафтарни кўриб қолдик. Унинг тепа-сига ўқловдек ҳарфлар билан “Артур Конан Дойл” деб ёзиб қўйилган эди. Бу эса учаламизнинг ҳам эътиборимизни дарҳол ўзига жалб этди.

Шу ўринда Артур Конан Дойлнинг кимлиги, таржимаи ҳоли, чарм муқовали қўлёзмага нега қизиқиб қолганимиз ҳақида қисқача маълумот бериб ўтиш лозим. Ёшлигида тиббиёт билим юртида ўқиган Артур дастлаб кема табиби сифатида кўп марта денгизларга чиқиб, бир неча йил Африкада одамларни муолажа қилади. Сўнгра Лондонга қайтиб, кичкина шифохона очади. Бироқ иши юришмайди. Эрмак йўлига бадий ижод билан шуғулланади. Уч жилдлик шеър, бир қанча романлар ёзда-да, унчалик ном қозонмайди.

Кунларнинг бирида кўчадан ўтиб кетаётган йўловчи Артурга ўқувчилик чоғида сабоқ берган Жозеф Бел исмли ўта зийрак ва топқир муаллимни эслатиб юборади. Шунда Конан Дойл беихтиёр у ҳақида китоб ёзишга қарор қилади.

Аммо қаҳрамонни Жозеф Бел ўрнига Шерлок Холмс деб атайди. Орадан кўп вақт ўтмай Шерлок Холмс ҳаёти ва фаолиятига бағишланган китоблар Ар-

тур Конан Дойл номини бутун дунёга машхур қилиб юборади.

Таъкидлаш жоизки, Шерлок Холмс тимсолида муаллиф ва муаллим феъл-атвори мужассамлашган. Шу сабабли китобхонлар адибни асар қаҳрамони билан бир деб билиб, уни шу номда атаб, кўча-кўйда ортидан тўп-тўп бўлиб эргашиб юрган... Аммо аслида Конан Дойлга Шерлок Холмсан кўра бошқа қаҳрамон — доктор Ватсон кўпроқ яқиндир. Бир қарашда доктор Ватсон Шерлок Холмснинг ёнида юрган “иккинчи даражали персонаж”, холос. Шунинг баробарида усиз Шерлок Холмс йўқ — бутун воқеа у орқали (унинг тилидан) ҳикоя қилинади. Бошқача айтганда, Конан Дойл ҳаётда кўрган-кечирган, ҳис этган, ўйлаганларини иккинчи даражали қаҳрамонга “юклайди”.

Яна бир эътиборга молик жиҳати шуки, адибнинг асарларидан доктор Ватсоннинг маълум муддат Шарқда, жумладан, Афғонистондаги ҳарбий лагерларда даволаш билан машгул бўлгани, шу даврда бошқа қўшни юртларга ҳам сафар қилгани ҳақида маълумот олиши мумкин. Бу эса доктор Ватсон, тўғривоғи, Артур Конан Дойл Бухоро ҳақида ҳам анча-мунча маълумотларга эга бўлган, деган хулосага келишга асос бўлади. Қолаверса, у ҳаким сифатида Абу Али ибн Сино асарлари ва уларга ёзилган шарҳлардан ҳам яхши хабардор бўлган.

Қисқаси, йигирма йил мобайнида Шерлок Холмсга бағишлаб китоб ёзган адиб Шарқ (асосан, Бухоро) ҳаётидан асар ёзишни ўйлаган, айрим тафсилотларни қогозга тушириб борган.

Тасаввур қилиш қийин, лекин худди шундай бўлган эди... Қўлёзма ҳали қиёмига етмагани боис уни яна бир қур кўриб чиқиш, айрим тузатишлар киритиш керак эди. Бундан ташқари, Конан Дойл асарни одатдаги тартибда доктор Ватсон “тили” га кўчиришга ҳам улгурмаган эди. Афсуски, бу ишлар қоралама ҳолича қолиб кетади. Бу орада қўлёзма сирли равишда гойиб бўлади. Кейинчалик бир гал Парижда, бир гал Техронда ўша қўлёзма топилгани тўғрисида гап чиқади. Асар катта нархга баҳоланади. Уни китоб қилиб чиқариш-чиқармаслик борасида ҳам кўп баҳс-мунозаралар бўлиб ўтади. Вақт ўтиши билан бу гапларда унутилади...

Қўлимиздаги дафтар, афтидан, ўша қўлёзма эди. Қанчалик ҳаяжонланган бўлмайлик, Тоҳир Малик сиполик билан сотувчидан қўлёзмани қанчага беришини сўради.

— Бизда катта пул йўқ! — дея Турсунбой Адашбой ҳам луқма ташлаб қўйди.

— Сизларни танигандек бўлдим, — деб кулимсиради “Хўжа Насриддин”. — Мен китоб учун ёзувчидан пул олмайман. Бу сизларга ҳадя! Лекин йўқотманглар! Текин олмайлик десангизлар, сопол косада бир коса сув кифоя...

Учовимиз бу гапдан кейин шошилганча сопол коса қидириб кетдик. Зиёратгоҳ рўпарасидаги бозорни айланиб, бир дўкондан чиройли гулдор коса харид қилиб, тезда орқага қайтдик. Дарвоза олдида косани

тоза сувга тўлдириб, бояги жойга келдик. Бироқ ҳовуз бўйида ўша иккита синган гиштан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Китоб сотувчини қидириб масжидга мўраладик, ён томондаги ҳужраларга қарадик. Биз танишган зот гойиб бўлган эди. Охири ноилоҳ сув тўла сопол косани синган гишталар устига қўйиб, чанг тушмасин учун бир варақ оқ қоғоз билан ёпдик.

Қўлёзма қўлимда қолди.

Уни биринчи бўлиб Тоҳир Малик ўқимоқчи эди, аммо мен бухоролик эканимни пеш қилганча бир гапда туриб олдим. Тошкентга қайтгач, лугат ёрдамида қўлёзмани ўқишга тушдим. У маромига етмаган бўлса-да, Артур Конан Дойлнинг бошқа асарлари сингари гаройиб ва жозибали эди. Шу боис уни бир уринишда ўзбекчага ўғирдим. Қуйида журналхонлар эътиборига ана шу таржима ҳавола этилмоқда.

Буюк Бухоро сафари

1

Ёмғир ёғай-ёғай деб турган дим ёз куни.

Шерлок Холмс “Бейкер-стрит” кўчасидаги кичкина уйда кадрдони доктор Ватсон билан суҳбатлашиб, ора-сирада “Ахмад” чойидан хўплаб ўтирар эди. Тўсатдан уларнинг гурунгини уй соҳибаси миссис Хадсон бўлди:

— Холмс! Сизни бир мусулмон савдогар сўрапти.

Миссис Хадсон кимнинг кимлигини илк кўргандаёқ чамалашни Шерлок Холмсан ўрганган.

— Кирсин, — деди оромкурсида ўтирган Холмс биров ажабланган кўйи.

Хонага бошида сямобий салла, эгнида енгил шоҳи тўн қора соқолли киши кирди. Меҳмонни қаршилаб ўрнидан турган мезбонлар унга бўш курсидан жой кўрсатишди.

— Сиз — Шерлок Холмс! Сиз доктор Ватсонсиз! — деди меҳмон адашмай. Холмсга алоҳида эътибор билан қараб, яна қўшиб қўйди: — Мен сизни шундай жуссаси ихчам, лекин ўзи кибор, кўзлари ўткир, чакнок, келишган қиёфада тасаввур қилган эдим. Тўғри чиқди!

Холмс илтифот учун миннатдорчилик билдириб, меҳмонга бир пиёла чой қуйиб узатди. (Хонадондаги чинни лаган, чой-

нак ва пиёлалар Ватсонга тегишли эди.)

— Бугун қаҳва ичишдан чойга ўтган эдик. Энди билсам, бу сизнинг келишингиз аломати экан! — деди Ватсон лутф қилиб.

Меҳмон пиёлани қўлида айлантираётиб, ён-атрофга синчков кўз ташлади:

— Икковингиз бир вақтлар бу уйни ижарага олгансиз. Кейинчалик доктор Ватсон уйланиб, кўчиб кетган. Сиз эса, Холмс, шу ерда қолавергансиз.

— Бунинг нима аҳамияти бор?! — дея гап қотди қизиққон Ватсон.

— Мен сизни учратолмайман деб кўрққан эдим. Хайрият, дўстингиз олдида экансиз! — деди-да, меҳмон мақсадга кўчди: — Мен Умар Хўжа деган бухоролик савдогарман. Бизнинг бир шоиримиз “Агар ўлсам, биродарлар, мени Лондонга қўмгайсиз” деб ёзган. Бу каминага бағишланган, чунки умримнинг ярми шу ерда ўтди.

Шерлок Холмс бир қарашдаёқ меҳмоннинг араб ҳам, афғон ҳам эмаслигини пайқаган эди. Кейинги замонларда араблар, афғонлар, яна ҳиндлару африқолик ҳабашлар озодлик, мустақиллик учун инглизларга қарши бир неча бор уруш эълон қилган. Шу сабабли улар инглизларни унчалик хуш кўрмаслиги аниқ эди. Меҳмоннинг ўзларига нисбатан юз-кўзидаги хайрихоҳликни Холмс дарҳол пайқаган эди.

— Бу ерда бир қанча дўконларим бор, — деб сўзини давом эттирди Умар Хўжа. — Лекин ҳозир олдимда тижоратдан бўлак бир ташвиш кўндаланг бўлиб турибди.

Шерлок Холмс меҳмонга яна илтифот кўрсатди.

— Хўш, қандай ташвиш экан? Тортинмай сўзлайверинг, қулогимиз сизда.

— Гапни узокдан бошлашга тўғри келади, — деди Умар Хўжа хижолатомуз жилмайиб. — Бухоро амири Аҳадхон жаноби олийлари отам билан ёшликдан дўст тутинган. Шул сабаб менга мудом меҳрибонлик кўрсатади. Амир Аҳадхон Русияга бориб, подшоҳ ҳазратларининг ҳам қўлини олиб қайтган. Мамлакатимиз ҳозир вассал ҳолатида. Амир аслида Русиянинг ҳам, Англиянинг ҳам Шарқдаги зўравонлик сиёсатини маъқулламайди. Маърифатли ва зехдли амир хориж сиёсати, матбуот ва маданий ҳаётини доимий равишда кузатиб боради. Дарвоқе, ул зот Ватсоннинг илгари Бўмбайда бўлганидан хабардор. Жангда каттик ярадор бўлиб, омонатни топиришингизга оз қолганини ҳам эшитган. Холмс, амирим сизнинг кўплаб кишининг гуноҳсиз эканини исботлаб, уларни дордан, қамокдан, сургундан қутқарганингизга қойил қолган. Биз амир билан сизлар ҳақингизда кўп гап-лашганмиз. Хуллас, амир Аҳадхон икковингиз билан юзма-юз кўришиш истагида. Шу мақсадда сиз жанобларни Бухорога таклиф қилдилар.

— Бухоро жуда узокда. Бундай сафар муайян тайёргарлик кўришни талаб қилади. Қолаверса, хавф-хатардан ҳам холи эмас, — деди Шерлок Холмс. — Энг муҳими, амир бизни нима учун Бухорога чорлаяпти? Хар ҳолда, фақат суҳбатлашиш учун эмасдир?

Бунга жавобан Умар Хўжа қўйнидан шаполоқдек хат чиқарди.

— Бу сизларнинг Бухоро ва атроф ерларда хавфсиз юришингизга қафолат

Катта тарихга эга шаҳарларимиз кўп. Баъзан бирини улуғлаганда иккинчиси олдида “хижолат” чекаси. Сирасини айтганда-ку, улар таърифга муҳтож ҳам эмас.

Бухоро тўғрисида минглаб китоб ёзилган. Қадимдан бугунгача бўлган Бухоро ҳаёти кафтдагидек кўриниб турибди. Лекин барибир яна ёзилади.

Бир ижодкор сифатида мен Бухорога бағишлаб талай шеърлар ёзганман. Дарвоқе, севимли “Тафаккур” журналимизда дастлаб қатнашган шеърим ҳам шу мавзуда эди. Ҳикоялар, қиссалар ёздим. Романларимда ҳам Бухоро ҳаётига қайта-қайта мурожаат қилдим.

Аммо Бухоро уммон бўлса, улар — бир томчидек гап. Ёзишдан мурод эса фарзандлик бурчимни бақадри имкон адо этиш. Барчамиз юрт олдида қарздормиз.

Бу асарни ҳам ҳурматли журналхон менинг она Бухорога меҳрим ихори деб қабул қилгай...

Муаллиф

хати. Аҳадхон имзо чекиб, муҳр босган... Таклиф қилганларига, албатта, бирон сабаб бўлиши керак. Аммо уни мен билмайман. Айтмаганлар... Мени эса бу ишга бош қўшишга мушкул бир савдо мажбур қилди, — дея Умар Хўжа узок сукутга чўмди. Ниҳоят, чой хўплаб дардини ёра бошлади: — Балоғат ёшига етганимда падари бузрукворим Усмон Хўжа менга бебаҳо бир ёқуттош совға

қилган. Мен тошни ёнимда сақлашга ўрганган эдим. Лекин бир гал Бухорога борганда Арк тепасига чиқиб айвонда тахорат олаётганимда биров чўнтагимга қўл солдими ёки ўзим тушириб қўйдимми, билолмай қолдим. Одатда, Аҳадхон хузурига киргунча кўп одам билан кўришаман, бирови ўғирладими, буни ҳам пайқамадим.

— Ёнингизда яқин кишиларингиз йўқмиди? — деб секин кизиксинди Шерлок Холмс.

— Синашта мирзамдан бўлак ҳеч ким йўқ эди, — дея чуқур хўрсинди Умар Хўжа. — Хуллас, бу қандай содир бўлди, тушунмайман. Бошим қотиб, нима қилишга хайронман. Амиримга бу тўғрида оғиз очмаганман, чунки гап чувалашиб кетади... Шу ўринда Аҳадхоннинг айрим ожизликларини айтмасам, сизлар аҳволни тасаввур қилишингиз кийин. Жаноби олиёларини хотинбоз дейишга тил бормади, аммо заифаларга ишқибоз экани бутун Бухорода маълум. Ҳазал айтиш подшоҳларнинг иши эмас, лекин амирим бўш вақтларда ғазал ёзади. Гап шундаки, Аҳадхон заифалар билан дўстлашиб, уларга ғазал ўқиб беришни яхши кўради. Ҳар йили бир-икки марта Петербург ёки Ялтага бориб, у ёқлардан ҳам “ғазалга муштоқ” уч-тўрт хонимни Бухорога, саройга олиб келади. Бу хонимларнинг ўзи бетайин-бедаво экани бир бўлса, уларга эргашиб келадиган қаланғи-қасанғи таниш-билишу қариндош-уруғи иккинчи ғавво! Бундай шароитда саройдаги аксар хизматчиларнинг ошқор нима қилаётганини кўриб турсангда, махфий ишларини худодан бўлак ҳеч ким билмайди... Инчунун, ёрдамингизга мухтожман.

Шерлок Холмсга бухоролик савдогарнинг хикояси минг йиллик афсонадек туюлди. Шу билан бирга изкуварлиги тугиб, воқеа мағзини чақишга урина бошлади. Шарқ ҳаёти бўйича деярли “саводсиз” Холмс қаршисида “билимдон” Ватсон

хам негадир хомуш тортиб ўтирарди.

— Бухоронинг шавкати, бойлиги жаҳонга машҳур, — дея босиқ сўз бошлади Ватсон. — Уни агар Русия эгалламаса, Англия мустамлакага айлантириши аниқ эди. Бухорони иккинчи Макка атаб, чор-атрофдан одамлар доим унга талпинади. Бундай жойга бориш жуда гаштли. Лекин сиз оддий бир муаммони, ناخوتي, ўша ерда ҳал қилолмадингиз?!

— Бунинг иложи йўқ, — деди Умар Хўжа. — Энг аввал, амиримнинг сизларни ўз хузурида кўриш истаги! Мен буни бажо келтирмасам, қандай одам бўлдим?! Қимматбаҳо тош масаласига келсак, бу ишнинг хидини чиқармай, хамирдан қил суғургандек бажариш керак. Мен мулкдорман, бисотимда нималар борлигини ҳаммага ошқор қилолмайман. Айниқса, сарой аъёнлари билан муносабатда сир сақлай билиш муҳим. Бошқача бўлиши мумкин эмас...

— Агар Ватсон хамроҳликни қабул қилсаю биз Бухорога борадиган бўлсак, бу қай тарзда амалга ошади? — деб сўради меҳмондан Шерлок Холмс.

— Кўпчилик Бухорога расмий тартибда саёхат қилишни ёқтирмайди. Илгари Бухоро Русиянинг вассали бўлмаса ҳамки, расмий борди-келдилар Русия орқали амалга ошган. Рус императорлари номидан хат олиб, кўриқчилар қуршовида борилган. Масалан, Абдуллахон даврида англо-рус савдо компанияси вакили, Москвада яшаган Женкинсон деган киши инглиз хамкаслари Ричард ва Роберт Жонсон билан татар таржимон ёллаб Бухорога борган. Кейинчалик Борнс деган инглиз зобити ҳам расмий тартибда Бухоро билан танишган. Қозон дорилфунунида ўқиган, чегара посбонлари таржимони Денилсон деган шахс Жаъфар исмли татар мулла қиёфасида савдо қарвони билан бирга ўлкамизга сафар қилган... Татарлар мусулмон бўлгани ва тил билгани сабабли, аксарият холларда шу ниқобдан фойдаланилган. Шарқ Ғарб

учун доим сирли макон бўлиб келган. Лекин ҳозир шароит ўзгарди. Русия ҳаммаёққа мулозиму хуфияларини сочиб ташлаган. Бухорода қадимдан ҳар хил миллат яшагани-ю, энди амирга нисбатан оқ пошшонинг кўпроқ ҳукми ўтганидан маҳаллий аҳоли эшик олдида мабодо бирон ажнабийни кўрса, ажабланмайдиган бўлиб қолди... Сизларни Бухорога ўзим бошлаб бораман. Шу боис ҳеч қандай хавотирга ўрин йўқ.

Умар Хўжа сўзни тугатиб, узоқ сукутга чўмди.

Узоқ маслаҳатлашувдан сўнг Шерлок Холмс сирли таклифга рози бўлди. Умар Хўжа йўл харажатларини тўлаб, меҳмонларга Абдуқодир исмли мирзасини ёрдамчиликка тайинлади.

2

Сафар тараддуди битгунча Абдуқодир ҳар куни Шерлок Холмсдан хабар олиб турди. Унинг ҳар гал гоҳ қаҳва, гоҳ “Аҳмад” ёки “Акбар” чойини кўтариб келганини кўрган Шерлок Холмс муулмончиликдан узоқ Англияда Оллоҳ ва пайғамбар номи билан боғлиқ чой турларининг кенг тарқалгани сабаблари билан қизиқиб қолди. Шу баҳонада Шарқ ҳаётига доир бир даста китобни ўқиб чиқди. Улар ичида можор олими Вамберининг Бухоро тарихи тўғрисидаги китоби Холмснинг алоҳида эътиборини тортди.

Нихоят, “Шекспир” номидаги тезюар кемада Шерлок Холмс дўсти доктор Ватсон билан Умар Хўжа ва мирза Абдуқодир ҳамроҳлигида уммон оркали Ҳиндистонга йўл олди.

Бу даврда Англия Ҳиндистон ва Афғонистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатган, Туркистонни эса Русия эгаллаган эди. Бу ўлкада ғайридин хорижликларни “франги” дейишарди. Англия билан Русия орасида кўп йиллик рақобат ҳукм сураётгани сабабли рус маъмурлари инглизларни унчалик ҳушламас, маҳаллий

аҳоли ўртасида ҳам инглизларга нисбатан совуқроқ муносабат қарор топган эди.

Табиат инжиқликлари, денгиз қароқчиларининг ҳамлалари каби турфа саргузаштларни бошдан кечирган кема Ҳиндистонга етиб келди. “Дўстинг учун заҳар ют” қабилида сафарга розилик берган эҳтиросли доктор Ватсон йўлда кўп бора асабийлашди. Шерлок Холмс эса куни бўйи хотиржам трубка тутатиб ўтирар, гоҳо кадрдон скрипкаси билан аллақандай куйни эзиб чалар эди. Устига устак, Холмс нимагадир Ватсон ва Умар Хўжадан ўзини олиб қочиб, Абдуқодир билан узоқ суҳбат қуришни одат қилди. Ажабланарлиси шундаки, сўққабош изкувар мирза билан нуқул аёллар ҳақида гап сотишар эди. Бу ҳолат сиртдан қарагандагина шундай бўлиб, аслида, Холмс Умар Хўжа ўзининг Бейкер-стрит кўчасидаги кулбага кадам қўйган кундан буён амир Аҳадхон нега ўзини таклиф қилгани тўғрисида бош қотираётган эди. Ахир, амир изкуварни фақат “дийдор”лашиш учун чақирмагандир! Бу — катта жумбоқ... Ўтган давр мобайнида изкувар Бухоро тарихи ва ҳаёти тўғрисида озроқ тасаввурга эга бўлди. Бирок Англия кўз тиккан ўлканинг чор Русияси томонидан эгалланиши кескин сиёсий вазиятни юзага келтирган бўлиб, бундай шароитда сирли сафарга чиқиш анча хатарли эди.

Дехли ва Кобулда инглизлар кўп бўлгани сабабли изкуварлар ўзини анча хотиржам ҳис этди. Ҳиндистон ва Афғонистонда ҳам Умар Хўжанинг савдо тармоқлари, шериклари бор экан. Шу боис бу ерда маълум муддат ушланиб қолишди. Доктор Ватсон эскидан таниш зобитларни учратиб қолгани учун меҳмондорчилик яна уч-тўрт кунга чўзилди. Бу эса йўл чарчоқларини бироз таркатгандек бўлди. Аммо Умар Хўжа инглиз ҳамроҳлари билан Амударёдан кечиб, амир Аҳадхон салтанатига қарашли ерларга кадам қўйиши билан турли текшир-тек-

ширу нохушликлар бошланди. Гарчи Аҳадхон имзо чекиб муҳр босган кафолат хати бўлса-да, чегарадаги маъмурлар Шерлок Холмс билан доктор Ватсонни “жосус эмасмикан?” деган маънода обдон чиғириқдан ўтказди. Шу каби йўл азобларини бошдан кечирган меҳмонлар ниҳоят Бухорои шарифга етиб келишди.

3

Изкуварлар ўша даврда Бухоронинг энг обрўли меҳмонхонаси вазифасини ўтаган Девонбеги масжидидаги юқори ва паст бўлмадан иборат шинамгина хужрага жойлаштирилди.

— Амирим уч кундан кейин сизларни қабул қилади, — деди ўша кун кечкурун меҳмонларга уйда зиёфат уюштирган Умар Хўжа. — Эртага шаҳарни таништираман. Қолган икки кун эса ўз ихтиёрингизда...

Эртаси кун меҳмонлар Заргарон, Телпақфурушон, Саррофон — уч тоқ остидан ўтиб, Минораи Калон, Масжиди Калон, зангор гумбазлар, Исмоил Сомоний мақбараси ва Чашмаи Айюб каби ёдгорликларни кўришди. Кейин раста ва бозорларни томоша қилишди.

Шерлок Холмс кўзига хинд ва афғон қиёфасида кўринган Шарқ бу ерда янги-ча либос кийган, шарқона сирли таманно қаерда бошланиб қаерда давом этганини билиб бўлмасди. Буюк изкувар наздида Бухоро гўзал ва сеҳрли бир эртақ эди.

Кейинги кун Умар Хўжа изкуварларни саройга олиб борди. Шерлок Холмс у ердаги олди айвонли таҳоратхонани синчковлик билан кўздан кечирди. Сўнгра беш-ўн қадам наридаги кунгирали Арк деворини ҳам эринмай пайпаслаб чиқди. Қайтиш чоғида Умар Хўжадан деворнинг нариги томонида нима борлигини сўради. “Ҳарам-ҳовли жойлашган” деган жавобни гўё эшитмаганга олди. Бундан Умар Хўжа ажабланган бўлса-да, сабабини сўрашга жазм этмади.

Холмс меҳмонхонага келгандан сўнг Ватсоннинг саволларига ҳам лом-лим демади. Уйқу олдидан Ватсон дўстининг “Эртага ёрдамингиз керак, азизим!” деган ланж таклифини эшитди, холос. Бу эса одатдагидек Ватсоннинг хунобини оширди.

Эртаси тушда Лабиховуздаги асосан овруполикларга мўлжалланган тамаддонхонага кирган икки дўст бу ерда турк, форс, араб тилларини билувчи, Фарангистон жуғрофия жамияти аъзоси бўлган Маркиз де Круазье деган киши билан танишиб қолди. У билан шом қоронғисига-ча кизгин суҳбат қуришди. Алламаҳалда хужрага улардан хабар олгани келган Абдуқодирга Шерлок Холмснинг ниманидир шипшиганини кўрган Ватсон сўроққа оғиз жуфтлаган эди, “Эртага иш кўп, илтимос, ухлайлик”, деган қатъий қарорни эшитиб, ноилж бошини ёстикқа ташлади.

— Эртага кечга томон Аркни яна бир кўздан кечириб чиқиш керак. Ўша ерда гаплашамиз, — деди Холмс дўстининг норозилигини сезмаганга олиб.

4

Ватсон кўзини очганда хужрада ҳеч ким йўқ эди.

У Холмсни роса ёзғиргач, мажбуран кўчага ёлғиз чиқди. Девонбеги ховузи бўйидаги чойхонага бориб нонушта қилди. Сўнгра Саррофон тоқи яқинидаги телеграфга кириб, икки-уч соат овора бўлгач, хотинига телеграмма юборишга эришди. Маҳкама назоратчилари бошида Англияга жўнатилаётган телеграммани умуман қабул қилмади, кейин эса қайта-қайта ёздирди.

Кечкурун хужрага қайтганида ўзини кутиб ўтирган Шерлок Холмс Ватсонга дархол кийинишни буюрди. Қоронғилик қуюқлаша бошлаганда меҳмонхона олдига келган фойтун изкуварларни Аркка олиб кетди. Айвоннинг ҳар хил ашқол-дашқол уюлган пана бурчагига бо-

ришгач, Шерлок Холмс Ватсонга хушёр бўлишни тайинлаб, эҳтиёткорлик билан бир чеккага бекиниб олди.

Орадан анча вақт ўтди. Арк аста-секин сукунат оғушига чўмди. Шунда Шерлок Холмс асабийлаша бошлади.

— Бирон чигаллик борми, Холмс? — деб сўради Ватсон пичирлаб.

— Режам тўғри. Лекин сирли Шаркда ҳамма нарса рўй бериши мумкин... — деди Холмс мавҳум бир ҳолатда ғудранганча.

Вақт имиллаб ўтмоқда эди. Ногаҳон фира-шира ой ёруғида ҳарам-ховли томонда паранжи ёпинган бир кўланка кўзга ташланди. У икки ўртадаги сийрак дарахтзордан ўтиб, изкуварлар яширинган томон кела бошлади. Айвонга яқинлашгач, саросима ичида чор-атрофга бирмабир қараб чиқди. Сўнгра кунгирали Арк девори ёнига бориб, пастдаги тун чулган шаҳарга тикилиб қолди. Бир қарорга келди шекилли, чакқонлик билан эгилганича нима биландир оёғи остидаги гиштни кўчирди. Унинг остидан кичкинагина тугунчани олди-да, гиштни яна жойига қўя бошлади. Шу пайт Шерлок Холмс панадан унга ташланиб, Ватсонни ёрдамга чақирди. Кутилмаган ҳужумдан саросимага тушиб қолган паранжили кимса “вой” деганча қўлидаги тугунчани эрга ташлаб юборди. Елкасидан ушлаган қўйи юзидаги чимматни юлиб олган Ватсон ёшгина чиройли қизни кўриб ҳайратдан тили тугилиб, инглизчасига нималарнидир гулдирди. Қиз эса бамисоли хуштини йўқотгандек, нотаниш одамларга унсиз термиларди. Шу пайт Холмснинг қақирувига кўра бу эрга етиб келган Умар Хўжа қизни кўриб “Захро” деган исми тилга олди.

5

Меҳмонхонага келган захоти Ватсон дўстини саволга қўмиб ташлади.

— Аслида, ҳаммаси жуда оддий, Ватсон, — дея гап бошлади Холмс. —

Эсингизда бўлса, Умар Хўжа биз билан биринчи марта учрашгандаёқ амир Аҳадхоннинг кўхлик аёлларга шеър ўқиб бериш одати борлиги, ҳарамни катталиги, шу сабабли саройда турли тоифадаги кишилар тўпланганини сал ёқтирмайроқ гапириб ўтган эди. Мен ўшанда унинг ўзида ҳам аёлларга нисбатан рағбат борлигини ҳис этдим. Сафарга чиққанимиздан кейин унинг содиқ мирзаси бўлган Абдуқодир билан ош-қатиқ бўлиб олдим. У менга Умар Хўжа тўғрисида қўп нарсаларни гапириб берди... У кўз очиб кўрган хотинидан фарзанд кўрмагач, бир базмда амир ҳарамдаги гўзал бир канизакка кўзи тушиб эс-хуштини йўқотди. Улар кейинчалик хуфёна учрашиб турган. Биз ғарбликлар подшоҳлар ҳарамини мутлақ уларники деб биламиз. Холбуки, қайсидир қиз ёки жувон эрга тегиб, бемалол ҳарамдан кетиши мумкин. Бирок Умар Хўжа сизни ҳам дол айлаган Захро исмли канизакка уйланишга жазм этолмайди. Чунки тутинган ака мақомидаги амирга бу ҳақда оғиз очиш нафақат уят, балки хиёнатга тенг. Буни Захро ҳам яхши билган.

Бу ёғини сўрасангиз, Умар Хўжа сафарга кетиш олдидан маҳбубасини учрашувга таклиф қилган. Шунда нафс қутқусига учган жувон ошиғининг қўйнидаги ёқуттошни билдирмасдан олиб қўйган. Айвонга мамнун қайтиб келган Умар Хўжа масжид томон кетаётганида ёқуттош йўқолганини пайқайди. Одатда, кўпчилик бир нарсани йўқотган жой қолиб, йўқотганини пайқаган жойдан кидиради. Ўша маҳал атрофда таҳорат олаётган тўрт-беш киши бўлгани боис Умар Хўжа улардан гумонсирайди. Захро эса ҳарам-ховлига киришда тинтиб қолишларидан чўчиб, ёқуттошни Арк девори тагидаги бир гиштнинг остига беркитиб қўяди. Девор ёнидаги қафдек очик бу майдончага ойда-йилда биров оёқ босмайди. Мен дастлабки кун

шаҳардаги ёдгорликларни кўрганимизда баъзи йўлчаларга йиллар бўйи одам оёғи тегмаганини сездим. Энг муҳими, ишқ оташида куйган Умар Хўжа рашк ёки эҳтиёткорлик туфайлими — буни билмайман, сарой маъмурларидан то ўзи сарфандан қайтгунича Заҳрони ҳарам-ҳовлидан чиқармасликни илтимос қилади. Бундан беҳабар Заҳро амирга шикоят қилишга журъат этмай, савдогарлар орқали Умар Хўжага пинҳона мактуб йўллаб, бу тартибдан нолийди ва маъмурлардан ҳеч бўлмаса Арк девори атрофида сайр қилишга ижозат олиб беришни ўтинади. Аслида унинг мақсади ёқуттошни тезроқ яширилган жойидан олиш бўлган. Яхшиямки, Умар Хўжа буни Заҳронинг шунчаки харҳашаси деб ўйлаб, илтимосни оқибатсиз қолдирган. Мен буларни Абдуқодир билан суҳбатлашиш асносида билиб олдим. Унинг ёрдамида мактубни ҳам ўқиб чиқишга муваффақ бўлдим. Заҳронинг мактубидан ёқуттош Арк девори тагига яширилганини пайқадим. У ерни синчиклаб кузатиб, тахминларимни яна бир бора текшириб кўрдим. Шундан сўнг Умар Хўжага Заҳрога ҳарам-ҳовлидан чиқишга руҳсат олиб беришни сўрадим. Бу ёғи эса ўзингизга маълум. Муҳаббат бобида омади чопмаган Умар Хўжанинг энди Заҳрони унутиши жуда қийин...

6

Кечки овқатдан кейинги чойхўрлик чоғида Ватсон Заҳрога ачинаётганидан гап очиб қолди.

— Мен ҳам, — деди Шерлок Холмс. — Лекин жиноят жиноят-да. Аммо бу иш махфий бўлгани боис ҳеч ким уларни жазога тортаётгани йўқ. Чарх айланиб, келгусида Умар Хўжа унга ўйланиши ҳам мумкин. Ахир, орада ишқ-муҳаббат бор! Биласизми, азизим Ватсон, шу тобда мени бу масала эмас, аксинча, амир Аҳадхон бизни нима учун

Бухорога таклиф қилгани ўйлантирмакда. Менимча, амир икковимизни шунчаки танишиш учун бу ерга чақирмаган бўлса керак... Мен маркиз де Круазье билан суҳбатлашганимда Аҳадхоннинг бобоси Амир Насрулло, отаси Амир Музаффар жоҳил ва золим ҳукмдорлар бўлганини билиб олдим. Амир Насруллодан биргина ўғил — Музаффар тиррик қолган экан. У эса серфарзанд бўлган, ҳар хил хотиндан беш-ўнга қиздан ташқари, ўттиз нафар ўғил кўрган, булардан айримлари отаси тириклигидаёқ дунёдан ўтган, бошқалари эса атроф музофотларда волий ёки бек лавозимида ишлаган. Аммо тахт Аҳадхонга теккан.

— Оға-инилар бунга тинчгина қараб туришмагандир? — деди хаёлида минг турфа савол айлана бошлаган Ватсон.

— Бу табиий. Аммо ўшанда бошқача воқеа рўй берган экан. Калаванинг учи олдинги даврларга бориб тақалади. Бу катта тарих, лекин билиш керак. Бухоро билан Русия муносабати, умуман, минг йиллар бурун бошланган. Икки ўртада савдо қарвонлари қатнаган. Ажабки, Пётр I ҳукмронлиги замонидан Николай I ҳукмронлиги давригача Туркистонни эгаллаш режаси тузилган. Ниҳоят, Николай Iнинг ўғли Александр II император бўлганида бу режани амалга оширишга киришилган. Амир Насрулло замонида Бухоро ва атрофдаги ўлкалардаги қоқоқлик, сиёсий парокандалик русларга роса қўл келган. Амир Музаффар тахтга ўтирганидан кейин Туркистонга ҳужум бошланиб, чор Русияси дастлаб Авлиёота, кейин эса Чимкент, Тошкент, Хўжанд, Қўқон шаҳарларини босиб олган. Амир Музаффар эса айни шу жараёнда гоҳ русларга қарши туриб, гоҳ Қўқон хонлиги тугатилгач эгасиз қолган яқин-узокдаги ерларни ўзига тобе қилиш билан банд бўлган. Амирга руслар аввал бошдаёқ сулҳ таклиф қилган. Бироқ у

кайси йўлни танлашини билмай анча вақт аросатда юрган.

— Афтидан, у чорасиз қолган, — деди Ватсон. — Кичик балиқни бир наҳанг ют-маса, бошқа бири ютиши аниқ-қу! Одам баъзан шароитнинг ҳам қурбони бўлади...

— Эхтимол, шундайдир. Қисқаси, орада икки марта сулҳ тузилган, икки марта шартнома имзоланган. Бу — Бухоро ўлкасида бўлган қанча мулк ташиб кетилиши, иқтисодий талафотлару амирлик мустақиллигининг йўқолишига олиб келган. Амир фақат мамлакат ичида иш юритадиган ҳолга тушган, бундай сулҳ урушда енгилгандан баттар бўлгани сабабли кичик-кичик исёнлар кўтарилган. Шундай исёнлардан бирига Қарши волийси, амирнинг тўнғич ўғли Абдумалик (Катта тўра) бошчилик қилган. Амир аскар тортиб, ўғли билан жангда руслардан ёрдам сўраган. Қонли жанглардан кейин Абдумалик енгилиб, Қошғарга қочган...

— Барибир, Аҳадхонга ҳеч ким тахтни қўшқўллаб бермагандир? Салтанатни курашсиз эгаллаб бўлмайди.

— Бу ерда кураш ўзига хос... Тахтнинг тақдирини амирзодалар эмас, Русия, Фарангистон, Англия, Олмония ўзаро баҳсда ҳал қилган. Таомил бўйича Музаффардан сўнг бояги Абдумалик амир бўлиши керак. Лекин Русия Аҳадхонга қуръа ташлайди. Фарангистон Русияни қўллайди. Йигирма олти йил ҳукмронлик қилган амир Музаффар ҳам ўлимидан уч йил бурун Аҳадхонни ворис деб эълон қилади. Буни тасдиқлаш учун уни Русияга юборади. Эслангиз, бу гапларни Умар Хўжа ҳам узук-юлук айтиб ўтган эди.

— Мен Аҳадхоннинг Русияга муносабатини билмайман, — деди чуқур ўйга чўмган Ватсон. — Хўш, у бизни Бухорога нима учун таклиф қилган?

— Ҳаммаси жуда оддий, Ватсон! Аҳадхон Санкт-Петербург ва Москвада бўлган кунлари Александр II худкуштеррорчилар томонидан қатл қилиниб,

унинг ўғли янги император Александр III қасамёд маросимини ўтказган пайтга тўғри келган. Отаси тутган сиёсатни унутмаган Александр III Аҳадхонга “меҳрибонлик” кўрсатади. Яна унинг даврида рус-фаранг иттифоқи тузилади... Қизиқ жойи шундаки, Русия Англия билан ҳам ихтилофга боришни истамайди. Шу билан бирга, Александр II императорлиги вақтида тобе қилинган Бухоро ўлкаси билан орада тузилган шартнома бўйича амирга рус ҳукумати руҳсатисиз бирор хорижий мамлакат фуқаросини қабул қилиш тақиқланган. Бироқ Аҳадхон Русиянинг барча талабларини энди қўл қовуштириб бажаравермайди. Императорни инжитмаган ҳолда ўзини эрка тутиб, кўпроқ ўзи истаган тарзда иш олиб боради. Икковимизнинг Бухорога сафаримиз ҳам шунинг натижаси...

Тирик қолган ўн уч ўғилдан бири бўлган Аҳадхон, албатта, биродарларини тахтдан четлатиб, салтанатини анча мустаҳкамлаган. Улар билан бонқарув борасида асло ҳисоблашмайди. Аҳадхон ҳам отаси каби кўп фарзанд кўрган, аммо болаларидан йигирматаси вабо тарқалганида қирилиб, биргина ўғил билан қолган, тўрт ёшли Саид Олимхон ўшанда жон сақлаган. Амир охир-оқибат салтанат шу ўғли қўлига ўтишига ҳаракат қилади... Мана, мен кўп китоб титқилаб, олдин Умар Хўжа ва Абдуқодирдан, кейин Маркиз де Круазьедан эшитган узук-юлук гапларни ямаб, яхлит ҳолга келтирган манзара! Бу бизга асқоши мумкин деб ўйлайман.

Ватсон хамиша дўстининг керакли вақтда ва аниқ йўналишда “савод чиқариши”га қойил қоларди. Бундай паллада Холмс учун арзимас нарсалар ҳам муҳим аҳамият касб этарди. Сўнгги бир ой ичида Холмснинг Бухоро ҳаётини чуқур ўрганганига Ватсон ич-ичида тан берди. Улар амир қабулига тараддуд кўра бошлади.

Амир Аҳадхон Саломхонада эди.

Кўкси кабарик, хушқомат амирнинг бошида амирлик нишони қадалган тож, эғнидаги бинафшаранг тўнга зар ип билан марваридлар қаторасига тикилган. Юзи тиниқ, нигоҳи ўткир амир Аҳаднинг ёши тахминан қирк бешда бўлсада, лекин нотаниш киши илк қарашда унга ўттиз-ўттиз беш ёш берар эди.

Шерлок Холмс Ватсонга Аҳадхон тўғрисида батафсил сўзлаган бўлсада, баъзи бир маълумотлар тушиб қолган эди. Ўша чоғда Кармана Бухоро ўлкасининг иккинчи пойтахтига айланган бўлиб, бу ерда яшашга ўрганган амир Бухорога ахён-ахёнда келарди. Бу унинг Русияга боришига киёс эди: у бу ўлкага йилда икки марта борар, турли маросимларда қатнашиб, гўё ишонч ришталарини мустаҳкамлаб қайтар эди. Бухорода аркони давлатни асосан кушбеги билан қозикалон бошқарарди. Аммо Аҳадхоннинг ҳукми ҳукм: амир қаерда бўлмасин, ғилдирак бир маромда айланаверар эди. Катта сулолани ташкил этган манғит амирлари орасида энг маданиятлиси ва олижаноби бўлган Аҳадхон қон тўкилишига тиш-тирноғи билан қарши эди. Шу сабабли унинг эл орасида ҳурмати баланд.

Шерлок Холмс Саломхонага қадам қўйиб, Аҳадхонга юзлашгани захоти амир кимнинг ичида нима борлигини тез илғайдиган зийрак киши эканини сезди. Умар Хўжанинг унга берган таърифи умуман мос келмаслигини ҳам хаёдан кечирди. Чунки машҳур изкувар қаршисида салобатли ва ақл-идрокли шахсни кўриб турарди. Шу маҳал Аҳадхон очик табассум билан меҳмонларга ўз яқинидан жой кўрсатди. Саломхонада у ёлғиз. Эшик оғаси ёки удайчи ҳам йўқ. Афтидан, Умар Хўжа меҳмонларга ҳамроҳликдан ташқари тилмочликни ўзи бўйнига олган эди. Амир Умар Хўжага синчков тики-

либ, ундан ниманидир сўради. Уларнинг авзойидан Холмс тахминан амир ёкутош ва Захро воқеасидан хабар топган деган қарорга келди.

Сал фурсатдан сўнг Аҳадхон узрли табассум билан меҳмонларга қайта юзланди. Қисқача танишув маросими бўлиб ўтди. Холмс амирга таклиф учун миннатдорлик билдириб, гап орасида салтанатда жиноятчиликнинг аҳволи қандай экани, ўзига қандай хизмат борлигини сўрашни ҳам унутмади.

— Тахтга ўтирганимга унча кўп вақт бўлмаган кезлар эди, — дея гапни узоқдан бошлади амир илтифоту расм-русумлар адо этилгач. — Эгри йўл билан бойлик тўплаган бир мирохўрнинг мол-мулкини мусодара қилишни буюрдим. Девонбеги амримни ижро қилиш учун борган экан, мирохўр уни отиб ташлади. Бундан ғазабланиб, мирохўрни жазолашни эл-улуснинг ўзига топширдим. Шундан буён юртимизда бирон кишига ўлим жазоси берилмади. Илгари эса ҳар йили юзлаб киши қатл этилган. Ана шу далилнинг ўзиёқ жиноятчиликка қарши кураш борасидаги сиёсатимиз нечоғлик самара бераётганини яққол кўрсатади деб ўйлайман, азиз меҳмон! Ё менинг фикрим нотўғрими?..

— Тарихда ҳукмдорнинг бағрикенглигидан фойдаланиб, тахтдан ағдариш, ҳаётини барбод қилиш холатлари ҳам кўп бўлган. Афсуски, баъзан оломон ўзи кўркмаган ҳукмдор билан ҳисоблашмай қўйгиси келади, — деб гапга аралашди “билимдон” Ватсон.

— Баракалла. Лекин салтанатни қаттиққўллик билан бошқариш, ҳар қадамда тартиб ўрнатиш бошқа, раиятга зулм қилиш бошқа, — деди Аҳадхон. — Менимча, халқ орасида норозилик туғилмагани дуруст. Мабодо туғилса, ҳақ-ноҳақни аниқлаб, иш тутиш керак. Шунда эл-улус сиздан юз ўғирмайди. Ҳурматли Ватсон, тахтдан ағдарилган ҳукм-

дорлар, билсангиз, аксар подон кишилар бўлган... Отам Русия билан тузган шартномада жангларда асир олинган ёки ўғирланган кишиларни Бухорога келтириб кул қилиб сотиш тақиқланган эди. Биз кулчиликни ҳам йўқотиб боряпмиз. Хар қандай хўжайин хизматчига кунда уч марта дастурхон ёзиши, олти ойда бир янги уст-бош олиб бериши, рўзгорига карашиши буюрилган. Тангри таолога шукроналар бўлсинки, hozir юртимиз тинч.

— Бунда Русиянинг ҳам ёрдами борми? — деб қизиқсинди Шерлок Холмс.

— Русия — бизнинг дўстимиз. Мухтарам император хазрати олийларига садокатимиз чексиз. У киши биз билан ҳисоблашади. Бунга иқрор бўлган ҳолда биз дунёдаги бошқа юртлар ҳаётидан ғофил яшаёлмаймиз. Фарангистонда, Олмонияда савдо расталаримиз бор. Англияда ҳам кичикрок дўконлар очилган... — шундай дея амир беҳосдан ўйчан киёфага кирди. — Энди мақсадга кўчадиган бўлсам, мен сизларни, жаноблар, бирон бир мушкул чигалликни ҳал этиш учун бу ерга таклиф қилганим йўк. Биз муаммомизни ўзимиз ҳал қиладиган халқмиз. Сиздек машҳур изқувар билан юзма-юз суҳбатлашиш, меҳмон қилишнинг ўзига хос завқи бор. Ягона илтимосим шуки, юртингизга қайтгандан сўнг Лондон ташқарисида яшовчи Том Ричард деган овчини излаб топсангиз. У билан Русияда танишиб, бирга ов қилганман. Агар ҳаёт бўлса, менга билдирсангиз. Мабодо дунёдан ўтган бўлса, оиласининг аҳволи билан қизиқсангиз, бошим кўкка етарди.

— Бу амрингизни албатта бажарамиз, жаноби олийлари — дея ваъда бериб юборди ажабланган кўйи Шерлок Холмс.

— Ташаккур. Яна бир гап. Хозир Русия, Эрон, Туркияда нотинчлик бошланган. У авжига миниб, бир кун илтимиз устига ҳам соя солиши мумкин.

Биз кўпдан буён илму маърифатга эътибор бериб, янги дунёвий мактаблар ташкил этиш тарафдоримиз. Аммо хар қандай ўзгаришга қарши жоҳил уламолар йўл тўсиб, бош кўтаришга тайёр. Бу — масаланинг бир жиҳати. Иккинчи жиҳати шуки, бизда эскидан тоифа-сулуклар тўқнашуви хавфи мавжуд. Хозирда Бош вазир Остонакул ва қозикалон Бадриддин дўстона-аҳил иш тутиб, бу икки тоифа ўртасида келиб чиқиши мумкин бўлган низони тўхтатиб турибди. Мен ҳам бу борада қатъий қарордаман. Аммо келгусида осойишталик бузилиши хавфи бор. Бу — дунёдаги умумий аҳвол, шароитга боғлиқ демокчима... Дунёда, аслида, Шимол билан Жануб баҳси ҳеч қачон бўлмаган. Шарқу Фарб баҳси борлиги айни ҳақиқат. Фарб асрлар бурун Шарқ бешигида тебраниб, кўзини очган. Фарбда Шарқдан сабоқ олмаган файласуф, шоир, хунарманд топилмайди. Лекин Фарб Шарққа интилган давр тугаб, эндиликда Шарқнинг Фарбга интилиш, тақлид қилиши кучаймоқда. Шу билан бирга, Фарбда Шарқни камситиш, унга беписанд қараш расмга кирмоқдаки, бу диёнатсизликдан ўзга нарса эмас. Юртингиздаги газета ва китобларда Мухаммад, Саййид, Расул исмларига мазах аралаш муносабатни қўраман. “Оллоху Акбар” деган нидо гўёки бузғунчилик, ёвузлик рамзига айланаётир. Бундай ҳолатда дунёда мувозанатни сақлаш қийин... Жаноблар, энг катта жиноятлар Шарқ ва Фарб бири-бирини англамаслиги хосиласи бўлса ажаб эмас. Бизнинг юртимизда ҳатто кичик низолар ҳам олисдаги нотинчликлар тўфониде юзага келади. Менинг тилагим, хар қадамда ғайрлик-ғараз томирини қирқиш керак! Бунинг учун ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб ҳамкорликда яшашимиз зарур...

Амир меҳмонларга таширф учун яна бир бор миннатдорчилик билдиргач, Умар Хўжага мурожаат қилди:

— Мехмонлар уч-тўрт кун шаҳар ташқарисидаги боғимизда ором олсинлар. Келаси ҳафта Наврўз байрамида қатнашиб, сўнг истасалар, ўз юртларига қайтсинлар.

8

— Бу зиддият қачон пайдо бўлган?! Қаерда? — деди Ватсон Шерлок Холмсга амир хузуридан чиққанда. — Бизни Шарқ илми ва санъати ҳаминша ром этади. Қадим ёдгорликларни кўришни орзу қиламиз. Бир умр Шарққа хайратланиб қараймиз. Аммо бунга зид равишда доим ўзимизни устун тутамиз. Шарқни босиб-янчгимиз, топтагимиз келади. Бу ердаги халқларнинг этикоди, турмуш тарзи, феъл-атворига ёт назар билан қараш бизга табиий туюлади. Амирнинг бу ҳақда куюнгани тушунарли. Овчи тўғрисидаги гапига эса ҳеч тушунмаяпман. Нахотки, Бухоро амири учун Лондон этагида яшайдиган аллақандай овчининг оиласидаги аҳвол қизиқ бўлса?! Ёки хаёлга берилиб, бу гапни яхши англай олмадимми?

— Биз гап тагидаги маънони билмаймиз, дўстим Ватсон, — деди Шерлок Холмс. — Англашимча, амир “халқаро аҳвол”ни тушунтириш учун биз билан суҳбатлашгани йўқ... Лекин энди Англияга боргандан кейин мен дастлаб шуфулланадиган иш шу бўлади!

Ҳеч нарсани англамаган Ватсон уларга йўл бошлаган Умар Хўжани сўроққа тутди:

— Байрамга қатнашишда томошадан ташқари бирон мақсад кўзда тутилганми?

— Амирим унисини айтмадилар, — деди Умар Хўжа. — Аммо сизлар билан жуда ошқора суҳбатлашди. Ваҳоланки, у ҳамма билан ҳам бундай муносабатда бўлавермайди...

Ўй суриб қолган Шерлок Холмс даб-дурустдан ҳамроҳларига бозордаги савдо расталарини айланиш истагини билдирди. Жума куни бўлгани боис тимда

одам сийрак. Гумашталару баъзи бир савдогарлар унда-бунда чой ичиб, суҳбатлашиб ўтирарди. Ажнабий мехмонлар билан келган Умар Хўжани кўриб барча жонланди. Тезда ҳамма катта бир дастурхон атрофида тўпланди. Дастурхонга иссиқ нон, қаймоқ, асал қўйилди. Бухоро холвалари тўкиб ташланди. Ким қайси миллат вакили бўлмасин, барчага бирдек ҳурмат ва меҳр кўрсатилди. Айни чоғда даврада ҳақиқий мехмондўстлик намоён эди. Шерлок Холмсга ҳеч ким шарқона тартибни бузиб, ғарбона бетоқатлик билан мехмонлар хусусида гап кавлаштириб тирғалмагани янада ёқди. Бухорога келганидан буён биринчи марта унинг ранг-рўйи очилиб кетди. Бу одамлар нақадар одобли, босиқ ва мулоҳазали! Навбат кутиб, шошмай, дона-дона сўзлайди!

Даврада, Аҳадхоннинг фикрини тасдиқлагандек, дунёдаги сиёсий аҳвол тўғрисида гап борди. Русияда подшоҳ Александр IIIга суиқасд уюштирилгани, фитнесчилар қўлга тушиб, қатл қилингани эсланди. Шерлок Холмс дастурхон бошида Нейматуллоҳ Хўжа деган дўкондор билан чиқишиб қолди. Улар қисқа фурсатда кўнгилларида бир яқинлик сезишди. Бири бирига кўз ташлаб, униси нима дейишини буниси пайкаб турибди.

Ўринларидан турганда бу ҳолат Шерлок Холмсга янада аниқроқ сезилди. Пешин вақти бўлган эди. Барча шошапиша жума намозини ўқиш учун масжидга отланди. Уларнинг қулф-калити йўқ дўконларининг эшик-деразасига оддий матодан парда тортганча кўчага йўналганини кўриб хайрон бўлган Шерлок Холмс доктор Ватсонга қаради. Бироқ Ватсон ҳам сўзсиз елкасини қисиб қўйди, холос.

— Ўғри тушиб, бир нарсани кўтариб кетмайми? — деб сўради охири тоқати тоқ бўлган Шерлок Холмс.

— Ҳеч ким ҳеч нарсага тегмайди.

Мусулмончилик! — дея кулимсиради Нейматуллох Хўжа. — Ойда-йилда бир ўғри чикса, қўли кесилади, гоҳ эшакка тескари миндириб сазойи қилинади. Биров жуда мухтож холга тушмаса, кўрққанидан ҳам ўғрилик қилмайди. Шу сабабдан, миршаб тутмаса, биз ўғрига баъзан раҳм-шафкат билан қараймиз. Очиғи, юрт қанча зарга боғган, бой бўлгани билан қўли калта, юпун-ночор кишилар жуда кўп. Гоҳида ўғрилик гуноҳ эканини била туриб, бировни оқлагандек иш туттишга мажбурсан. Ахир буни турмуш дейдилар...

Мезбонлар жума намозини ўқиб чиққунича изкуварлар шу атрофни томоша қилиб туришди.

Нихоят, Умар Хўжа фойтунда уларни “Ширбадан” боғига олиб борди. Йўлда у Шерлок Холмснинг кўнгли учундир, бошланган мавзуни давом эттириб, Нейматуллох Хўжа тўғрисида хикоя қилди:

— Бу нуроний киши гоҳ доно ва тадбиркор... У бир кечаси уйда ёлғиз ётган экан. Шунда томдан сирғалиб ховлига ўғри тушибди. Чол эса уни кўриб, хар ёкка қараб ўғилларига гўё буйруқ бера бошлабди: “Ўғилларим, ушланглар ўғрини! Ўраб олинглар! Барно Хўжа, ушла, ўғри сен томонга кетди! Ориф Хўжа, ўғри сен томонга қочди, ушла!”

Қисқаси, ўғри ваҳимада қайси томон борса, ўғилларидан бирининг номини тилга олиб, “ўғрини тут”, деб бакираверибди. Ахийри, ўғри зора раҳми келса, деган умидда тўғри чолнинг ёнига бориб, унга таслим бўлибди. Чол эса унга танбех бериб, қорнини тўйғазиб, сўнгра қўйиб юборибди.

Шерлок Холмс Бухорода юриб олган бутун таассуротини жамлаб, шу асно аниқ хис этди: бу ерда олим кўп, доно кўп! Улар орасида Нейматуллох Хўжа алоҳида ўрин тутди.

— Бу ерда аклли ва тадбиркор одам-

лар кўп экан. Амир уларнинг кадрини билладими? — деб сўради у.

Умар Хўжа ҳорғин хўрсинди:

— Гоҳ билади, гоҳ билмайди... Бизнинг бир шоиримиз “Мулки Ҳинду Марвдан келсам, эътибор топардим. Айбим шу ерлик эканлигим” дея шеър ёзган.

Захро билан боғлиқ воқеадан буён Умар Хўжанинг машқи паст. Зеро, у бир ёқуттошни топиб, иккинчисини йўқотган эди.

Буни сезган изкуварлар уни ортиқча уринтиришмади. Шаҳар ташқарисидаги боғда баҳор офтобида бадани қизиган дарахтлар аллақачон барг ёзган, атроф тиниқ, кўм-кўк, гунчалар хандага лаб очган. Ариқларда кўпирган сув аллаёқларга шошиб-югурмоқда. Ер юзида бундан гўзалроқ жаннат жой бор эканми?! Изкуварлар учун бу ердаги учтўрт кун худди туш каби ўтди.

9

Эски Бухоронинг тор йўлакларидан кайроктош ётқизилган катта кўчаларига гурас-гурас одам оқиб, барча Намозгоҳ сайлгоҳи томон йўналган эди. Наврўз байрамида ҳамма янги ва тоза либос кийгани боис турфа рангларга қараб кўз камашар, шодиёна кайфиятдан беихтиёр юрак тошар эди. Бу ўлкада жанглар, исёнлар, суронлар, хасратнадомат ҳеч қачон бўлмагандек таассурот уйғонарди.

Абдуқодир Шерлок Холмс билан доктор Ватсонни сайлгоҳга бошлаб келганида бутун шаҳарликлар Намозгоҳга кўчиб чиққан, айримлар шолча тўшаб, ғуж ўтириб олган, бошқалар эса томошадан қуруқ қоладигандек майдонда депсиниб юрар эди. Изкуварларни хайит намози ўқиладиган масжид яқинида Умар Хўжа мамнун қаршилаб, уларни турли тоифа меҳмонлар ўтирган жойга етаклади. Холмс ва Ватсонга таниш фаранг Маркиз де Круазье шу ерда

экан. Яна бир қанча ажнабийлар бор, даврада ғала-ғовур авжида эди.

Бирдан майдонга сукунат чўқди. Сарой ахли қуршовида сайлғохга амир Аҳадхон кириб келди. У гувуллаган оломон саломига алик олиб, таъзим қилганларга бош тебратиб, кўчма тахтга ўтиб ўтирди. Вазирлар — қушбеги, девонбеги, хазинабон — меҳтар, бош миришаб — иноқ, қўшин бошлиғи — парвоначи, қозикалон, уламо, обрў-эътиборли кишилар бари амир яқинидан жой олди.

Барча дуога қўл очди, байрам бошланишига фатво берилди.

Карнай ва сурнай, ноғора ва доира садолари осмон қопқасини кўчиргудек жаранглади. Бир ёқда дорбозу морбозлар, бошқа тарафда ашулачилар, раққослар. Наврўз — отлиғу пиёда тенг суюнадиган кун экан, кимдир “кўз бойлаш” ўйинларини кўрсатар, бошқа биров масхарабозлик қилар эди.

Томоша тугагач, тўкин дастурхонлар ёзилди. Ошпазлар базм паловини пиширишга киришди. Шу дамда бир кўнгилсизлик рўй берди. Атроф-ер қумлик эди. Икки пақирда ёғ кўтарган ёш ошпаз қоқилиб кетиб, ёғ ерга тўкилди. Буни кўриб Аҳадхоннинг қош-қовоғи уюлди. Бироқ сал фурсатда завқ билан кулиб юбориб, тўпланганларга хитоб қилди:

— Қани, ким бу ёғни қумдан ажратиб олади? Ким бу масалани хал қила олса, унга бир хамён тилла мукофот берилади.

Майдонни ўйчан-хижолатли бир жимлик қоплади. Шу алфозда орадан анча фурсат ўтди.

Шерлок Холмснинг хаёлидан айрим тахминлар кечаётган бўлса-да, аниқ қарорга келишга иккиланаётган эди. Ватсон билан маслаҳатлашишдан хам бирор натижа чиқмади.

Аста-секин оломон ўртасида баҳс-мунозара бошланди.

Шу чоғ одамлар орасидан елкалари

сал букилган чол икки навқирон йигит билан ўртага чиқиб, Аҳадхоннинг рўпарасига келди.

— Олий ҳазратлари! Рухсат берсангиз, бу масалани мен ечаман.

— Рухсат! — деди Амир.

Шерлок Холмс кўзларини катта очиб, қандай киши экан деб чолга тикилди ва...

У — Шерлок Холмснинг тимда таънишган биродари Неъматуллох Хўжа, ёнидаги йигитлар эса, афтидан, унинг ўғиллари эди.

Ота-болалар хайбатли қозонга яқинлашди.

Неъматуллох Хўжа ўчоқдаги ўчган оловни қайта ёқди. Сув қайнаётган бошқа қозон остига хам яна ўт қалади. Чолнинг буйруғи билан йигитлар қўлларига узун дастали тос-идиш олиб, ёғга беланган қумни сидирганча қозонга ағдара кетди. Орадан кўп ўтмай қум сув остига чўкиб, ёғ сув юзасига қалқиб чиқди. Неъматуллох Хўжа шошмай сувнинг устида қаймоқ боғлаётган ёғни чўмичда йиғиб, катта қозонга сола бошлади. Ниҳоят, у яна Аҳадхонга рўпара бўлди.

— Ёғ тайёр, олий ҳазратлари!

— Баракалла! — деди чолнинг донолиги, топқирлигидан кўнгли тўлган амир. У имо қилгани асно меҳтар Неъматуллох Хўжага бир хамён тилла тортиқ қилди.

Майдонда тўпланганлар чолга қойил қолган эди.

Номи дунёда машҳур изқувар хам шу дамда шахсан зафар қозонгандек суюнган эди. Кўнглининг туб-тубида у ниҳоят Аҳадхоннинг мақсадини англагандек бўлди. Неъматуллох Хўжага узоқдан разм солиб, қизик бир ҳолатни туйди. Назарида, Бухорога шу одамни учратиш учунгина келгандек эди.

Ош тортилиб, хали кўп кун давом этадиган байрамнинг биринчи куни якунига етгач, амир Аҳадхон меҳмонларга лутф кўрсатиб, бир-икки оғиз суҳбат қурди. У Шерлок Холмс ва доктор Ват-

сон билан куюқ хайрлашиб, ташриф учун яна бир бор миннатдорчилик билдирди.

10

Мадраса рўпарасида ховуз. Ховузда хонакоҳ акси. Ён томонда бири-бирига туташ яна икки мадраса. Ховузни ёнлаган анхор тарафда эски ва янги иморатлар қоришиқ.

Зиналари пастга эниб, тўрт бурчак шаклда қурилган ховуз атрофидаги улкан қари тутлар атрофга эртақдагидек хаёлий шакл-шамойил ва улуғворлик бахш этган. Бухоро манзараси гўё шу ерда мужассам бўлгандек эди.

Меҳмонхонадан чиқиб атрофни сўнгги бор айланган изқуварлар ажиб ғуссага чўмган. Шарку Ғарб — нисбий, омонат тушунча, дунё — ягона вужуд! Ана, Холмс юрагининг бир парчаси тарвақайлаган тут шохлариға, жимирлаган

зангор сувға илашиб, Бухорода қолиб кетаётгандек сезмоқда. Англиядан жуда олисдаги бу ўлкада одамлар уни таниб, тан олган, унинг ҳам кўнглида ҳурмат, меҳр уйғонган экан, бу юртга қандай қилиб у бегона кўз билан қарасин?! Башарият яратган ёдгорликлар, асрлар бўйи асраган эзгуликлар тенг-баробар барчаники эмасми?! “Бу меники, бу сеники” деб ажратиш, бир-бирининг ерини, мол-мулкини эгаллашга уриниб, Яратганнинг иродасига қарши юриш дунёнинг шўри эмасми?!

Хужра эшигида уларни Умар Хўжа кутиб турган эди.

— Мен сизларни чегарагача қузатаман, — деди у ғамгин оҳангда. — Балки Лондонгача бирга кетармиз. Аммо ҳозир бир нарса дея олмайман. Ҳай, шароитга қараймиз-да. Такдирда нима борлигини киши ҳеч қачон билмайди. Инсон учун саргардонлик қисмат шекилли...

Кўлэзма шу ўринда узилиб қолган, давоми йўқ эди.

Мен уни аввал Тоҳир Маликка, кейин Турсунбой Адашбойга ўқишига бердим. Охирида кўлэзмани обдон муҳокама қилдик.

— Овчи Том Ричард тақдири нима бўлди? Воқеа тугамаган, — деди давомли саргузашт асарлар ёзишига мойил Тоҳир Малик.

— Энг қизиқ жойи шу эди, — деб қўйди шеърни қоқ белидан бошлашни ёқтирадиган Турсунбой Адашбой.

— Эҳтимол, Конан Дойл уни шу ҳолда қолдиришни истагандир? Ёки овчи воқеасини бошқа асарга киритишни ўйлагандир? — дедим мен инглиз адиби ўрнида жавоб беришига мажбур кишидек.

— Шу воқеа асосида Конан Дойлга ўхшашма тарзида ҳашар-қисса ёзсакмикан? Бу адабиётда синалган тажриба. Шерлок Холмсни бу кунги Бухорога

юбориб, замонавий асар ҳам яратиши мумкин, — деди Тоҳир Малик ўй сурганча.

— Бу қийин иш, — дедим мен кўнглим чопмай.

— Шерлок Холмс — ҳар қачонгидек анъанавий асар қаҳрамони. Лекин Умар Хўжа билан амир Аҳадхон ҳам қаҳрамонга айланиб қолган, — деб мулоҳаза билдирди Турсунбой Адашбой.

— Менимча, Неъматуллоҳ Хўжа — Шерлок Холмсга “эгизак” қаҳрамон. Асардаги энг эътиборли жиҳат шу, — дедим тилла топган гадойдек хурсанд бўлиб.

Бу мунозара узоқ давом этди. Охири оқибатда эса муҳим тарихий ва маърифий аҳамиятга эга бўлган кўлэзмани матбуотда чоп эттиришига келишдик. Ушбу кўлэзмани сиз ҳам ўқиб чиқдингиз, энди унга қандай муносабат билдириш ўзингизга ҳавола, азиз журналхон!

BIZ NIMADAN NAJOT KUTAMIZ?

Ibrohim G'AFUROV mutolaa qiladi

ИККИ БОРХЕС: У КИМ? БУ КИМ?

Володя Тейтельбойм. Два Борхеса. Жизнь, сновидения, загадки. Санкт-Петербург, изд-во "Азбука", 2003.

Хорхе Луис Борхесни XX аср прозаси ва шеърий сўзининг, эссеисти-касининг афсунгари дейишади. 70-йилларда унинг "Марвлик ҳақим", "Сўқмоқлари таралган боғ", "Улмас", "Бобил кутубхонаси" сингари менга ўшанда ўта ажабтовур бўлиб кўринган бир қанча ҳикояларини илк бора ўқиганимда афсунгар, сеҳрсоз, фасона деган ҳашамдор, бизга хийла йилтироқ туюладиган ибораларнинг ҳақиқий сўз мулкидаги маъно-мазмунини англаб етгандай бўлган эдим. Ушанда гарчи ёшим элликни қоралаб қолган ва адабиёт дунёсида унча-мунчани тушунаман деб ўзимни ишонтириб юрганимга қарамай Борхеснинг бу уч-тўрт ҳикоясини жуда қийналиб ўқидим, кўп жиҳатларини тўғри ва тўлиқ англаб етишга ожизлик қилдим. Қайта-қайта ўқисам ҳам, томоғимга ширин балиқнинг қилтаноғи каби

тиқилиб қолаверди. Қилтанокни нима қилса бўлади? На ютиб юбориш ва на тупуриб ташлаш мумкин... Лекин ёзувда, шаклда, ҳикоя қилиш тарзида бир магия — фусунсозлик бор эдики, унинг олдида қилтанок азоби сезилмай кетарди. Бир нарсани аён ҳис қилдим: Борхес прозаси дудам ханжарнинг кўзга кўринмайдиган тигига ўхшарди — тиг доим тутаб тургандек эди. Сўзлар, жумлалар шунчалик ўткир ва кескир, шу билан бирга жуда мағзали эди. Бунинг русчаси шундай бўлса, инглизчаси (Борхес шеърлари ва насрини инглиз тилида ҳам мукаммал бадий латофат ва аниқлик билан ёзарди), боз устига, аргентиначаю испанчаси қанчалар экан?! Уни ўқиганлар, қаерда бўлмасин — АҚШдами, Канадами, Австралиями, Европанинг барча мамлакатлари, Ал-Жазоир ёки Миср, Лўбнонми, Туркиями — ҳамма ерда волаю мафтун бўлиб қолишлари ва сўнг ҳеч қачон Борхес оламидан чиқиб кетолмаслигининг сири ҳақиқий тигнинг шундай кўкимтир тутаб туришида эмасмикан, деб ўйладим.

Магия — фусунсозлик, маг — фусунсоз, афсунгар. Борхеснинг бутун дунёга ёйилган сон-саноксиз мухлислари, асарларининг дўстлари ҳам, яна шунча келадиган ёқтирмаслари ҳам — жондан севса-да, жондан ёқтирмаса-да, ammo бари бир оғиздан уни маг — афсунгар, фусунсоз деб атайди ва ижодини тан олади. Адабиётда фусунсозлик тўғрисида гап кетганда, гарчи Достоевский, Толстой, Тургенев, Гёте, Фолкнер, Хемингуэй, Эдгар По, Жойс, Камю, Кафка, Фриш, Жид, Сартр, Пруст каби даҳо фусунсозлар яраклаб турган бўлса ҳам, лекин — аввало Борхесни тилга оладилар ва гапни Борхесдан бошлайдилар, сўнг Маркес, Кортасар, Сервантесга ўтадилар. Бунинг сабаби — Борхеснинг ўзи эмас, унинг фавкулдда гўзал геометрияга тобе асарлари. Борхеснинг ўзи, шахси эмас деб нотўғри айтдим. Афсунгар аввало Борхеснинг ўзи, кейин унинг асарлари.

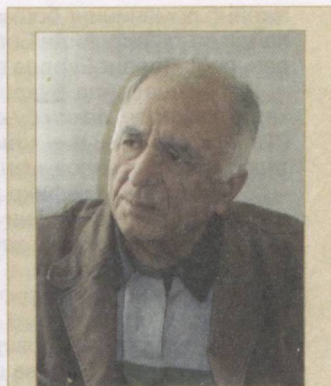
Яқинда Миллий университетда янги китоб дўкони очилган экан, кирсам, дарҳол юқори тоқчада муқоваси шуъла сочиб турган китобга кўзим тушди. Бу Чили адиби ва адабиётшуноси Володя Тейтельбоймнинг рус тилида чиққан “Икки Борхес. Ҳаёт. Тушлар. Сирлар” деган қалингина китоби эди. Уни қўлга олиб бир-икки варақладиму “худо, учратганимга шукр” деб, ўқимасликнинг сира иложи йўқлигини англадим. Одам яшагиси келади: шундай китобларга дуч келгиси, уларни ўқиб бўлмагунча бу ёруғ-қоронғи оламдан кетмагиси келади. Яхши китоблар бор экан, яшаса бўлади. Яхши китоблар эса кўп. Ammo биз уларга рус тили орқали бўлса-да, энди-энди дуч келмоқдамиз. Хорхе Луис Борхес, Маркес, Кортасарларни таниганимизга ўттиз йилдан ошгани йўқдир. “Мастера современной прозы” серияси орқали улар бизга гоятда қадрдон бўлиб қолган.

Тейтельбоймни бир ҳафта қўлдан қўя олмай ўқидиму ётсам ҳам, турсам ҳам, шу китобдан холи бўлолмадим. У бутун ўйларим ва хаёлларимни чулғаб олди. Адабиёт ҳақида билганларим, Борхес ҳақида ўқиганларим бу китоб олдида урвоқ, ҳатто кукун ҳам эмаслигини сездим. Кимнингдир тушига Толстой, кимнингдир тушига ҳазрат Муҳаммад пайғамбар киради. Менинг тушимга шу кунлар Борхес кирди. Маъюс кўзларида тубсиз табассум билан сен, ўзбекнинг қўлига ҳам менинг китобим, менинг ҳаётим, менинг Туркистон ҳақидаги ўйларим бориб етдими, деяётгандай бўлаверди. Кутубхонамнинг кўзга тез ташланадиган тоқчасида турган Борхес китобини қўлимга оламан. Аргентинанинг Ла-Плата дарёси бўйида туғилган, бағрига Аргентина селвалари, фусункор боғлари, Лаплат шукўҳларини сингдириб, Европа ва Шарқни сув қилиб ичиб юборган дунё фарзанди — Борхес гавдаланади. У аслода ва тенгсиз гўзал Леонор хонимдан қўлида китоб тутган ҳолда таваллуд топган эди. У сал эсини таниганда дунёда битта ҳам ўқилмаган китоб қолдирмайман, дерди. Бош кўтармай ўқирди. Китоб ўқиш учун бир неча тилларни ўрганди. Қаерга саёҳат қилмасин, аввал у ернинг китобларини суриштирар, кутубхоналарига борар, ўша жойнинг ўз тилида сўзлашар ва ўқишга тушар эди.

У асл илҳомини ҳаётдан, одамлардан, сиёсий пўртаналардан эмас, китобдан оларди. Китоб билан унинг илҳоми кўкларга ҳаволанарди. Бу жиҳатдан у Сервантес ва Эдгар Пога ўхшаб кетарди. Ҳар ҳолда, у Сервантес ва Эдгар По бўлиб қайтадан дунёга келганга ўхшар ва бунинг ҳеч қачон яширмасди ҳам.

Болалик ва ўсмирлик чоғларида “бир вақтнинг ўзида барча кутубхоналарда бўлиш, барча китобларни битта қўймай ўқиш Борхеснинг орзусига айланди”, деб ёзади Володя Тейтельбойм.

Улуғ китобсевар Борхесни Улуғ кутубхоначи, Дунё кутубхоначиси деб атай бошладилар. Улуғ кутубхоначи ҳатто итальян адиби Умберто Эконинг “Атиргул исми” деган

Журналимиз зуваласини шакллантиришда дастлабки кезларданок фаоллик кўрсатган жонкуяр муаллимиз Иброҳим Гафуров етмиш ёшга тўлди. Атоқли адабиётшуносолим, таржимон ва қилқалам адиби-мизни ана шу қутлуғ сана билан муборакбод этамиз ҳамда у кишига бардамлик ва ижодий қувончлар тилаймиз.

ажойиб романининг бош қахрамони Хорхе Бургосга айланди. Космик миқёсларда фикрлайди ва тасвирлайди Борхес ўз асарларида. Космик фикрлаш эса унга дунё адабиётидан, ранг-баранг Европа ва Шарқ қадим маноқибларидан ўтган.

У бир шеърида бундай дейди: *“Вақт — мен ясалган жавҳар. Вақт — мени оқизиб кетаётган дарё, лекин бу дарё менман; вақт — мени тирнаб-талаётган йўлбарс, лекин бу йўлбарс менман; у — мени ямлаб бораётган олов, лекин бу олов мен ўзимман. Дунё, таассуфки, бор нарса, мен эса, таассуфки, Борхесман”.*

Яна бир космик фикр (“Алиф” ҳикоясидан): *“Мен Алифда еру заминни кўрдим, еру заминда эса яна Алифни кўрдим. Алиф — еру замин. Унда ўзимнинг бутун ичу ташимни кўрдим, шу чоққача ҳеч ким кўрмаган борлиқ самони кўрдим ва чидаёлмай йиглаб юбордим...”*

Борхеснинг тафаккурхонаси ана шундай ибрий ва араб ёзувининг илк ҳарфи — “Алиф”га ўхшайди. У борлиқ само мифологияси ва хаёлот қудратини (фантазиясини) ўзига жо қилади, буларни ақл бовар этмас бадиий геометрик шаклларга солиди. Борхеснинг ҳар бир жумласидан сеҳр ва экспрессия уфуриб туради. У Алифда бутун олам зухуроти ва мундарижасини кўриб қандай йиглаб юборган бўлса, сиз ҳам Борхес шеърлари, ҳикоялари, эсселарини ўқиб шундай йиглаб юборасиз — чидаёлмайсиз. Борхес ёстикдай-ёстикдай романларни хуш кўрмайди. Ҳикояни ортиқча тафсилотлардан холи ва халос бўлган роман деб билади. Фолнер каби у ҳам ҳикояни энг аниқ-равшан жанр деб ҳисоблар ва теран экспрессион ҳамда экспериментал руҳга эга ҳикоя ва шеърлар ёзар эди.

САРТР САТРЛАРИ

Жан-Поль С а р т р. Тошнота. Стена. Роман, расказы.
Харьков “ФОЛИО”, Москва, “АСТ”, 2000.

Европа маданияти ва бадиий тафаккурида чуқур из қолдирган файласуф ва эссеनावис адиб Жан-Поль Сартр “Беҳузурлик” (рус тилига таржимаси “Тошнота”) деган романини ёзганига, мана, қарийб етмиш йил бўлаётир. Бу асарнинг ёши менинг ёшимга тенг. У Европа ва умуман дунё бадиий тафаккурига катта таъсир кўрсатган. Мазкур роман ҳақида биз унча-мунча эшитган эдик, албатта. Рус матбуоти ва бошқа нашрларда айрим узук-юлуқ фикрларни ўқиган эдик. Совет матбуоти Сартрни у қадар ёқтиравермас, сийлайвермас, четлаб ўтиш, кўз юмиб кетиш иложи бўлмаган чоғларда эса Сартр ва унинг экзистенциализми, дуализми

ҳақида фақат кескин танқидий мулоҳазаларгина ёзиларди. Тўқсонинчи йиллар ўрталарига келибгина адибнинг танланган асарлари рус тилида босилиб чиқди. Янги асрда Сартр асарларига эътибор янада ортди. Унинг бадиий кашфиётларга бой “Слово” (“Сўз”) романини ҳам яқин-яқинларда ўқишга муяссар бўлдик.

Экзистенция — кун кўрмоқ дегани. Экзистенциализм — кун кўриш фалсафаси. Кун кўришнинг асоси — кечинма. Шахс ўзининг борлиқ — оламдаги мавжудлигини кечинмалари орқали идрок этади. Шунга кўра шахснинг онги доим бошқа бир нарсаларга қаратилган. Бошқа нарсалар ҳамиша уни ўзига тортиб машғул қилиб туради, кечинмаларини уйғотади, қўзғатади, уларга йўналиш беради.

Экзистенциализм фалсафасининг асосчиларидан бўлган Сартр ўттиз ёшида ёзган романини шу таълимотнинг ўзак нуқталаридан бирига қаратиб, уни “Беҳузурлик” деб атади. Мазкур фалсафанинг яна бир пешвоси Камю эса “чеккадаги одам” гоёсининг бадиий-фалсафий мундарижасини яратди.

Камю, Кафка, Жойс, Сартрларни кейинги йигирма беш йил ичидагина ўқишга, уларнинг ижодий йўналишлари тўғрисида илк тасаввурларимизни шакллантириш ва аниқлаштиришга муяссар бўла бошладик. Орқанда қолиб юриш бизга тарихдан бир насиба каби теккан. Лекин ўқиш, ўрганиш ҳеч қачон кеч ҳам эмас, айб ҳам эмас.

Сартрнинг илк романи қахрамони бу — Сартрнинг баайни ўзи. Бу Сартрнинг кечинмалари. Сартрнинг йигитлик чоғлари. Сартрнинг нигилизми ва Сартрнинг чексиз излашлари.

“Беҳузурлик”нинг бош қахрамони — Антуан Рокантен. Қаранг, Сартр каби у ҳам айни ўттиз ёшда. У ҳам тарихчи олим. Дунёнинг кўп китъаларини саргузашту “воқелик”

излаб кезиб чиққан, археологик тадқиқотлар ўтказган, бошидан жуда кўп ранг-баранг воқеаларни кечирган. Бутун роман давомида кўз ўнгимизда фақат Рокантен туради. У мудом кечинмалар тўлқинида яшайди. Ёзувчи бизни бир зум ичида ана шу қалтис ва сира тинмайдиган кечинмалар денгизига, унинг хавфли пўртаналари қаърига итқитиб юборади гўё ва сўнг олиб чиқмайди, нафас ростлагани кўймайди.

Рокантен ёлғиз. Бошидан бир қанча муҳаббат можароларини кечирган.

Асар Антуан Рокантеннинг кундаликлари шаклида ёзилган. Ҳикоя бошланган маҳалда Рокантен Франциянинг еттинчи улкан шаҳри Бувилда истиқомат қилади. У Россия императори Павел Биринчи замонида яшаган авантюрист маркиз де Ролбоннинг ажойиб-ғаройиб сир-синоатларга тўла ҳаёти ҳақида тарихий тадқиқот ёзишга бошдан-оёқ берилган. Ҳужжатлар тўплаган, баъзиларини ҳатто Россиядан ўғирлаб келган. Кутубхонада ўтириб муттасил ишлайди. Бугун олти варақ ёздим, тўрт варақ, беш варақ ёздим, деб қайд этиб боради. Рокантен ниҳоятда кўп ўқиган, кўп гаглардан хабардор, ҳаммасига ақли етади: бирор нарсанинг маъзи-моҳиятига етиш учун ҳар кун ёзиб бориш керак, арзимас бўлиб кўринган майда-чуйда фактлар, жиҳатларни ҳам асло назардан қочирмаган маъқул, муҳими, уларни бир маромга солиш. Зигирча ҳам ғалатилиги йўқ нарсани ғалати қилиб тасвирлашдан эҳтиёт бўлиш лозим. Кундаликнинг хатарли томони шундаки, ҳаммасини муболага қиласан, ҳақиқатни тинимсиз суръатда зўрлайсан... Ҳолбуки, ҳеч нарсани тўқиб чиқаришнинг ҳожати йўқ, нима юз бераётган бўлса, барини энг майда тафсилотларигача батафсил ёзиб чиқиш зарур...

Рокантен ўзининг ёзувчилик, тадқиқотчиликка иқтисоди борлигини ҳис қилади. У ўз ички дунёси ва у орқали ташқи олам нарса-ҳодисаларини тўхтовсиз кузатади. Улар устида ўй суради. Мушоҳада одами. Фейл-атворида ғалатиликлар ҳам бор. Баъзан, телба эмасмиканман, деб шубҳаларга боради. Кўзи тушган нарсаларга узоқ тикилади. Тикилиб турганида гоҳо кутилмаганда бир кўрқинч пайдо бўлади. Баъзан кузатаётган нарсалари унда интиҳосиз нафрат кўзғатади. Нафрати беҳузурликка айланади.

Рокантен бадҳаёл кишиларга ўхшаб фикрлайди. Бундай фикрлаш тарзини "қора хаёл" ҳам деб атайдилар. Ибн Сино бу хасталикнинг номини толган. Инсон қони қуюқлашса, у қора хаёл бўлиб қоларкан. Лекин Рокантеннинг мушоҳадалари ўткир ва жуда ингичка. У ўзида фикр пайдо бўлишини шундай кузатади: "Фикрларим сўз либосига бурканмайди, кўпинча улар туман парчаларига айланади, ғалати, ноаён шаклларга қиради, бири узра бошқаси қалашади ва мен уларни ўша захоти унутаман..." Ҳар бир фикрловчи кимсада шу ҳол юз беради. Лекин ҳамма ҳам бунга эътибор қилавермайди, бундан керакли хулоса чиқарвермайди. Рокантен эса ўзини ва ўзини қуршаган ташқи оламни синчковлик, инжиқлик, бугунги ифода билан айтганда, ўта манфаатдорлик билан кузатади, муайян хулосалар чиқаради. Биз фикримизнинг хулосаларини термаймиз. У фикр худосаларини бир игга тизади, жамлайди.

Рокантенга ўзи кузатаётган нарса-ҳодисаларнинг кўпи, гоҳо бари янгилик бўлиб кўринмайди. Ичимга худди касаликка ўхшаган бир нарса кириб олгандай, деб ўйлайди у, нима қилмайин, ҳеч ўзимга келолмайман, ҳаловатимни тамомила йўқотдим, тинчимдан айрилганман, бу ҳолат кучайиб боряпти. Мени буткул эгаллаб олиши мумкин бўлган алланимадан кўрқаман. Бир нарсага берилиб кетиб, сўнг бўм-бўш хувиллаб қолишдан кўрқаман. Нима, яна ўзимни янги харобалар тепасида кўрамани? Мен ўзимни яхши билиб олишим керак...

Рокантен ерда ётган қоғоз парчаларини териб юради, уларда бирор ёзув бўлса, албатта ўқиб кўради, кейин қўлида қисирлатиб гижимлайди, шариллатиб йиртади. Қоғоз парчаларини тополмаса, безовта бўлади. Турли нарсалар унга бир дунё ташвиш ва изтироб келтиради. У кундалигига нарсалар бизни безовта қилмаслиги керак, деб ёзиб кўяди. Лекин ўзи сира бу ғалати, ёпишқоқ безовталиклардан қутулолмайди. Соҳилда кезиб юрганида, ясси тошчаларни денгизга учириб ўйнаётган болаларга ҳавас қилиб, у ҳам қўлига япалоқ тош олади ва шу ондаёқ бундан озурдалик туяди — гўё ундан шилмишқ бир жирканиш ўтади, қўлим тошдан беҳузур бўлди, деб қайд этади. Рокантенда беҳузурлик ана шу тош ҳодисасидан бошланади ва сўнг бутун бир ҳаётий қараш, кун кечиришдаги одатий ҳолатга айланиб кетади.

Антуан Рокантен худди ижодкорлардай фикрлайди. Сўзлардан фантазия уйғонади, дейди. Харитадаги шаҳарлар, тоғлар, қўллар, жойларнинг номларидан янги образлар туғилади, деб ўйлайди ва кундаликларида бундай номларни пайдарпай ишлатади, кундаликларига уларнинг поэзиясини сингдиради.

Рокантен нима учун ёлғиз? Нима учун куч-қувватга тўлган ўттиз яшар йигит нарсалардан кўрқади? Нима учун дунё унга бошдан-охир Беҳузурлик бўлиб туюлади? Нима, ҳаётнинг ҳеч қандай ҳузур, сурури, қувончлари йўқми? Рокантен кафега киради, кафедан чиқади, қироатхонага боради, ундан ҳам чиқади, яна кафе, кўча сайрлар, хирс қондиришлар, яна ёзувларига ўтиради... унинг учун чархпалакнинг гардиши шундай ўгирилади. У жуда кўп саргузаштларни бошидан ўтказган, лекин уларни сўйлаб беролмайди. Саргузаштлари кўзига саргузашт бўлиб кўринмайди. Чархпалак бир айланиб чиққандан сўнг у бундай мулоҳазага боради: “Ўтмиш йўқ. Мен ўтмишимни йўқотганман. Фақат айни мана шу дамгина мавжуд... Ўтмиш йўқ деб эҳтиётсизлик қилибман-а. Шундай дейишим билан маркиза де Ролбон ҳам йўқ бўлди. У бутунлай йўқликка чўкди...” У Ролбон ҳақидаги тарихий тадқиқотини ёзишни тўхтатади. Йўқ одамни ёзишдан нима фойда, дейди. Сўнг ўз-ўзига тинимсиз такрорлайди: “Мен яшагипман, мен борман...”

У севгилиси Анни билан узоқ йиллардан сўнг учрашиб, унинг ҳам семириб ўзига ўхшаб қолганини, “ютуқли ҳолатлар”ни кутиш, топишга мубтало бўлганини ва худди ўзи каби у ҳам ўзини “тирик мурдаман” деб атаганини кўради ва киз билан ўрталарида ҳеч нарса қолмаганига ишонч ҳосил қилади. Борлиқ ҳаёт тўғрисидаги азоб-уқубатли ўйсирашлар унда кучайгандан кучаяди. Бирдан ўзини ортиқча деб сезади. Ҳамма нарса ортиқча ва кераксиз туюла бошлайди. Шунда Рокантенда абсурдлик тушунчаси тугилади. Ҳаёт, борлиқ унга абсурд бўлиб кўринади. Ўзининг Беҳузурлигига ҳам абсурд деб қарайди. Уни бошсиз-тугансиз умидсизлик эгаллаб олади. Атрофимдан ўтиб бораётганлардан “Сиз ўз илм-фанингиз билан нимага эришдингиз? Ўз гуманизмингиз билан нимага эришдингиз? Қани сенинг ғуруринг, эй фикрловчи қамиш?” деб сўрагим келарди, дейди. Рокантен ўзи севган кўшиқни тинглаб ўтириб бирдан ўзгаради. Мусиқа садолари билан бирга юрагига илк бора қувонч киргандек бўлади. У Парижга кетишга, ёзувчи бўлишга, Ролбон ҳақида тадқиқот эмас, чинакам роман ёзишга аҳд қилади. Унда ҳаёт фалсафасининг янги лойиҳаси бошланади.

ҚАЛБ ДУРЛАРИ

Хосият Рустамова. Девор. Шеърлар. Тошкент, Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
Хосият Рустамова. Нажот. Шеърлар. Тошкент, “Маънавият”, 2003.

Сўзлаб бўлармикан сочилиб кетган дурдай бу шеърларни? Ёзиб бўлармикан уларнинг рангу бўйу тарху сўзонлари ҳақида?

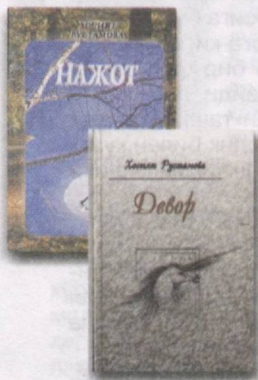
Кўпдан буён ўқимай кўйган эдим замонавий шеърларни, тингламай кўйган эдим уларнинг ажабтовур вазнсиз шовваларини.

Ўзимга ўзим савол бераман: нега? янги аср кириб ўзгариб кетдименга билдирмай эҳтиёжларим, маънавий хоҳишларим, қарашларим? назарлар, талаблар, майллар, ўзгариб кетдименга кайфиятлар? насрга мойил бўлдими туйғулар? ё ўтдименга бизнинг шоирлар? Зулфия, Миртемир? сўздан маъно чиқарувчи мўъжизакорлар?

Лекин ўзгаргани йўқ-ку Оллоҳдан келаётган ақидам: СЎЗнинг қувончлари кўп! Аммо азоблари кўпдир ундан ҳам. Балки беҳисоб.

Сўз — табиатнинг мусиқаси. Қалб — табиатнинг дутори. Табиат дуторга уфурар тинмай. Қалб тилга киради. Кирган каби Хосият шеърга. Ўртанган каби Хосият саркаш кофиялар исканжасида.

Ой қандай аста чиқиб келар сарбаланд тоғлар чўзилган уфқдан ва кўтарилар самоларга аста. Аста тўлишар. Куёш аста чиқиб келар уфқлардан ва аста тўлдирар оламларни ўз ёғдуларига. Самода тўлишар улар. Сўз ҳам шундай: аста тўлишар қалб мулкининг самоларида. Тўлин Ой каби тўлдирар юракни. Эгаллар юракни батамом. Сўнг сўнгсиз замонлар кўкимтир мовий ёғдулар каби жилваланиб, жимирлаб турар ва чорлар тинимсиз. Юксак зирвали тоғларни қуршаган мовий ёғдулар каби шеър. “Нажот” ва “Девор”ни ўқидим мисоли шундай мовий кўкимтир ёғдулар. Кўксингни тўлдирар ширин нафаслари. Тинмаган нолишлари.

Шеър кукун эмас. Фубор эмас онгимиздан, ақл зирваларидан тўкилган.

Шеър, билсангиз, фақат ва фақат шу мовий ёғду тоза ҳаволар-ла тозалик, тозариш инжуларин куршаган.

Мовий ёғду ҳаётбахш, мангу. Негаки у — ернинг нафаси. Шеър сўзи эса нафасидир инжа қалбнинг.

Сиз “Девор” дебсиз шу мовий ёғду каби шеърларингизни. Айтинг, девор нимадир? Чегарами, пардами, тўсиқларми одамларни, қалбларни, мулку мулкатларни, хислатлару хиссиётларни бир-биридан ажратган?

Сизга маълумдир девор нималиги ва деворлар борасида халқ ичинда айтилган кўп ҳикматлар? “Сурати деворман яна” деган дилсўхта шоир? Девор деб ёзилган дostonлар, девор тагида битилган майса каби ҳикоятлар? Сизга маълумдир балки Фаластиндаги “Йиғи девори”? Садди Искандарий? Ё Нодири куйлаган ҳикмат — “Соя пайдо бўлмади деворсиз”? “Нажот”даги бир шеърингизда ёзган экансиз:

*Қаергадир ўз-ўзингдан қочиб кетсанг,
Учиб кетсанг — қўл силкитиб кошонангга.
Деворларга гар пешонанг урилмаса —
Девор келиб уриларкан пешонангга...*

Нодиранинг оқиллиги ва самодай тоза ҳаёси тирилиб келиб Сизнинг шеърларингиздан ўзига макон топибди. Сиз доим табиат билан бирга яшайсиз, бирга нафас оласиз. Табиатни худди онангизни кузатгандай муҳаббатли нигоҳ билан кузатасиз. Ҳар икки китобингизда ҳам табиатдан холи бирон сўз йўқ. Дарахтлар, майсалар, йўллар, қорлар, ёмғирлар, жонзотлар ўз мўъжизалари билан бирга Сизнинг суҳбатдошингиз. Сиз уларнинг тилларини ечасиз, тилга киритасиз. Сиз эркалайсиз ва улар Сизга дил розларини сўйлайдилар.

*Мен умримнинг қаеригадир
Бораяпман ҳазон оралаб...*

дейсиз. Шу “қаеригадир” деган сўзингиз шеърни шеър ва умрни умрга ўхшатиб туради. Ахир, поэзия бу — номаълумликка саёҳат эмасми? Сиз;

*Тонг ўхшар атиргулга —
Шабнамларга ўхшар қалб...*

дейсиз. Сизнинг содда ихтироларингизда қанчалар шоироналик яширинган, одам дафъатан илғамай ҳам ўтади. Бошқа бир маҳзун шеърингизда эса:

*Мен бормаган жойларга
Шеърларим борар ҳали...*

деб ёзасиз. Ёзғиришлардан умидлар уйғонади ва умидбахш шеърлар туғилади. Аммо нега Сиз ўлим ҳақида ва итлар тўғрисида кўп ёзасиз? Нега? Бир тўхтаб сарҳисоб қилинг: ўз-ўзингизни турли тарзда такрорлаб қўймаяпсизми? Ўлим жонли мавжудот ортидан тинмай, орқада қолмай изғиб юради. Ешлиқда уни маврид-бемаврид чорлайвериш, ёдлайвериш шартмикан? Худони ва ўлимни бекорга ёдлама, чақирма, дейдилар қадим-қадимлардан. Буни айтяпман-у, лекин шоир хиссиётлари ва кечинмаларига сарҳад — баланд деворлар қўйиб бўладими?

*Мен кўзимни юмишим билан
Итлар талаб чиқар тушимда...*

дейсиз гўзал шеърларингиздан бирида.

Сизни, Хосият, парилар куршаган, Сиз парилар етагида юрасиз. Сизга ҳеч қачон итлар яқинлашолмайди. Аммо — шоирлик экан-да... итлар ҳам гоҳо назар-эйтиборга тушиб туради...

AQSH tashqi siyosatida islom omili

Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши нафақат қудратли империянинг емирилиши, балки коммунистик мафкуранинг халқаро миқёсдаги таназзулини ҳам белгилади. 1946-89 йилларда кечган “совуқ уруш” нафақат Фарб ва Шарқ иттифоқи ўртасидаги зиддият, балки капитализм ва социализм ғояси ўртасидаги кураш ҳам ҳисобланар эди. Олимларнинг фикрича, учинчи минг йилликда асосан икки мафкура жаҳон аҳлининг онг-шуурини забт этишга қодир: булар — дунёвий тамаддун ва диний таълимотдир.

Маълумки, Америка Қўшма Штатлари “совуқ уруш” даври ташқи сиёсатида коммунизм экспанцияси ва араб миллий бирдамлигини бартараф этиш учун исломий ҳаракатлардан усталик билан фойдаланган. Чунинчи, собиқ Иттифоқнинг Афғонистондаги уруши даврида АҚШ ҳарбийлари афғон-араб мужоҳидларини қурол-аслаҳа билан беиннат таъминлади ва уларга ҳарбий-тактик машғулотлардан сабоқ берди.

Тарих парадокси шундан иборатки, собиқ СССРнинг парчаланишини илгариги иттифоқчи-шериклар — АҚШ ва исломчилар турлича қарши олди. АҚШ маъмурияти ва илмий доиралари бу воқеани дунёвий тамаддун маҳсули бўлмиш капитализм, демократия ва либерализмнинг ер юзидаги ғалабаси, инсоният тадрижий ривожининг ўзига хос “тарихий хотимаси” деб баҳолади. Эндилликда мустақил ҳарбий-сиёсий кучга айланиб улгурган исломчи мужоҳидлар эса СССРдек қудратли давлатни ўзлари парчалаб юборгани ва коммунистик мафкурани ҳам таназзулга учратганини даъво қилиб чиқди. Ана шу тариқа ҳар икки томон ўз тантаналарини эълон қилиб, галдаги вазифа сифатида халқаро муносабатлар ва жаҳон сиёсати соҳасида ўз қолипларига мос янги дунё тартиботини ўрнатишга белди.

2001 йилнинг 11 сентябрь воқеалари Америка Қўшма Штатларини мусулмон олами давлатларига нисбатан ўз ташқи сиёса-

тини қайта кўриб чиқишга мажбур этди. Шу боисдан ҳам мазкур воқеадан бир йил ўтиб эълон қилинган АҚШ Миллий хавфсизлик стратегиясида мусулмон дунёси икки ўринда тилга олинган. Ушбу ҳужжатга кўра, Америка халқаро терроризмни тор-мор этиш учун ғоялар урушини олиб боради ва бу борадаги саъй-ҳаракатда етакчи мавқе эгаллайди. 11 сентябрь воқеаларидан сўнг АҚШ дунё бўйлаб халқаро мутаассиб террорчиликка қарши кураш эълон қилди ва ўзининг оммавий дипломатиясини асосан мусулмон давлатларига қаратди. Вашингтон ғояга қарши ғоя билан курашиш мақсадида мўътадил исломни қўллаб-қувватлаш доирасида йигирмадан ортиқ мусулмон мамлакатига бир миллиард доллардан зиёд маблағ сарфлаган. Шунга қарамай, АҚШ бир-бирига зид вазиятга ҳам дуч келмоқда — бир томондан у халқаро террорчилик ўчоқларига қарши кураш олиб бориши, иккинчи томондан эса ўз мамлакати ҳақида салбий тасаввурга ҳеч қандай ўрин қолдирмаслиги лозим.

Холбуки, АҚШнинг жаҳоншумул ҳукмронлик ўрнатиш мақсади, айниқса, Яқин ва Ўрта Шарқда, шунингдек, Жанубий Осиёда фаол бўлган қатор исломий ҳаракатлар томонидан кучли қаршиликка учраётгани яққол кузатилмоқда. Шунга қарамай, унинг ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, маданий салоҳияти қатор ислом мамлакатларининг ички ва ташқи сиёсатида кучли таъсир ўтказишга қодир. Бу борада АҚШ расмий ва илмий доираларида ислом динини ислоҳ этиш ва “замонавийлаштириш” жараёнини жадаллаштириш даъвати кўп бора янграмоқда. Масалан, бу йўналишда 2005 йил март ойида Нью-Йорк шаҳрида Омина Вадуд хоним имомлигида юз нафарга яқин эркак ва аёл иштирокида жума намозининг ўқилишини исломда гендер тенглик ва феминизм ҳаракатини ривожлантириш; Оврупода чоп этилган карикатуралар билан боғлиқ воқеалар силсиласини эса ислом динини сўз эркин-

лиги мезонларига мослаштиришга бўлган уриниш сифатида баҳолаш мумкин.

Америкалик футуролог олим С.Хантингтон "Тамаддунлар тўқнашуви" китобида "Коммунизмнинг қулаши Фарб ва Ислом дунёсини муштарак душмандан махрум этиб, уларни бир-бирига нисбатан асосий таҳдид омилига айлантди" дея таъкидлаган. Фикримизча, сўнгги йилларда Фарб ва Ислом дунёси ўртасидаги муносабатлар сунъий тарзда бўрттирилиб, уларга асоссиз равишда кескин тус берилмоқда. Буни шундай далиллаш мумкин:

Биринчидан, Ислом дунёсида яхлитлик мавжуд эмас. Чунки Ислом конференцияси ташкилотига аъзо 57 та ҳудуд ва мамлакатнинг давлат тизими миллий, этник ва лисоний ўзликка асосланган. Ислом дунёсини ягона ва яхлит таҳдид ўчоғи сифатида баҳолаш ўзаро тушунмовчиликларни янада кучайтиради, холос.

Шунингдек, Фарб ҳам яхлит тузилма эмас. Айниқса, Ироқ масаласида транс-атлантик муносабатлар барқарор эмаслиги аён бўлди. Аксарият Фарб давлатларининг исломга эътиқод қилувчи мамлакатлар билан икки томонлама муносабатлари миллий манфаатларга асосланишини кўриш мумкин. Қолаверса, халқаро дипломатия давлат суверенитетини ҳурмат қилиш, ички ишларга аралашмаслик, миллий манфаатларни тан олиш каби тамойилларга асосланувчи реалистик тизим ўрни-

га ўрта асрларга хос диний-маданий муштаракликка таянувчи, хунрезликларга сабаб бўлувчи жаҳон сиёсатини қарор топтиришга хизмат қилмоқда.

Иккинчидан, ғоявий уруш ахборот технологиялари, шу жумладан, йирик жаҳон телерадиокорпорациялари воситасида дунё мамлакатларининг деярли ҳар бир ғўшасида исломга нисбатан ғўё "беғоналик" кайфиятини яратиб, жаҳон миқёсида маданиятлараро ва динлараро низоли вазиятларни юзага келтирмоқда.

Илмий таҳлил натижалари АҚШнинг ташқи сиёсати "Ким биз билан бирга бўлмаса, бизга қаршидир" деган тамойилга асосланаётганини кўрсатади. Шунга биноан, ислом мутаассиблиги собиқ коммунистик мафкура даражасида хавфли деб қабул қилинмоқда. Бу эса АҚШнинг мусулмон оламига нисбатан узоқ муддатли ва кенг қамровли стратегияси мавжуд эканини англатади. Ўз навбатида, мазкур омил бир қанча ташкили ва амалий чора-тадбирларни ҳам тақозо этадики, бу сиёсатшунослик муаммолари билан шуғулланувчи тадқиқотчилар зиммасига ҳам кўплаб муҳим вазифалар юклайди.

Забихулло СОИПОВ,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети тадқиқотчиси

Milliy ong va bag'rikenglik

Тараққиётнинг ҳар бир даврида ижтимоий тузум шахслар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларни шакллантириб боради ва идора қилади. Шу сабабли ҳар бир кишининг жамиятда тутган ўрни, мақсади, манфаат ва эркинликлари каби масалалар ўзига хос илмий муаммолар сифатида эътироф этилади. Ижтимоий тилда "толерантлик" деб аталувчи бағрикенглик масаласини ҳам шу сирага киритиш мумкин.

Кишилар ўртасидаги муносабатларда инсонийлик фазилатлари муҳим аҳамиятга эга. Чунки улар одамни маънавий жиҳатдан камол топтириб, мўътадил ижтимоий муҳитни қарор топтиради.

Бағрикенглик, сабр-бардошлилик фазилатлари одамлар ўртасида аввало қон-қардошлик, ҳамжиҳатликни ҳосил қилади ҳамда мустаҳкамлайди. Бундан ташқари, турли гуруҳ ва жамоалар ўртасида фикр яқдиллигини юзага келтиради. Бу борада диний эътиқод, хусусан, ислом ақидалари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Кишиларнинг ўзаро яқин алоқалари миллий онгда урф-одат, анъана ва қадриятларнинг умумийлиги, феъл-атвор, дид-савиялар ўхшашлиги, айниқса, бир тил воситасида муомала қилишда кузатилади.

Кишиларни ўзаро боғловчи яна бир восита туғилиб ўсган юрти ва яшаш жойининг уму-

мийлигини тушуниб етишда намоён бўлади. Бу каби ижтимоий омиллар пировард натижада миллий онг яқдиллигини таъминлайди.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, миллий онгда толерантликни шакллантиришнинг бир неча усуллари мавжуд. Булардан бири оқилона ташкил қилинган ва таълим-тарбияга йўналтирилган тадбирлар саналади. Улар жамоа ичидаги муносабатлар тизimini чуқурлаштириб, инсон ҳаётининг ижобий томонга ўзгаришига туртки бўлади. Шу билан бирга мазкур хусусиятлар халқнинг миллий онгида ўзига хос тарзда ифодасини топади. Бу жараёнда шахсий қизиқишларни умумқизиқишга бўйсундириш, камчиликларни танқид қила олиш ҳамда танқидга тўғри муносабатда бўла билишга эҳтиёж туғилади. Жамоа ичидаги муносабатларнинг бундай мураккаб тизими бўлгуси касб эгаларида жамоатчилик сифатларини тарбиялашга хизмат қилади.

Табиийки, ҳар бир инсон, жамият фарзанди сифатида, олам ҳодисаларини англаш, ўтмиш воқеаларини мушоҳада этиш, эски хатоларни такрорламай, янги ҳаёт бунёд этишда тўхтовсиз изланиши лозим. Тарихий хотира маънавий ва маданий тараққиётнинг муҳим омилларидан бири бўлса, асрлар давомида тўпланган тажрибалар инсоннинг камол топиши, миллий онги шаклланишида зарур омил ҳисобланади. Ахлоқий камолот маънавий бойликда, амалий бунёдкорлик фаолиятида, ижодий меҳнатда намоён бўлади ва инсон маънавиятида, руҳиятида миллий онг сифатида ифодаланади.

Аслида, миллий ва умуминсоний маънавият ҳамда миллий онг тушунчалари бир-бирига жуда яқин. Уларнинг асосини этник хусусиятлар ташкил этади. Ҳар бир халқ ва элатнинг ўзига хос миллий хусусиятларини тадқиқ этувчи фан соҳаси “этнография” деб номланади. Бу сўз юнонча бўлиб, “этнос”, яъни “халқ”, “графико” эса — “ёзиш”, “таърифлаш” деган маънони англатади. Ҳар бир халқ ёки элат, аввало, тарихий-маданий, маънавий ва онгдаги ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Масалан, кўрпача ёки курсида ўтириш, таомни кўлда ёки қошиқ билан истеъмол қилиш, озиқ-овқат, кийим-кечак турлари ва уй-рўзғор буюмлари, ўзаро мулоқотдаги хусусиятлар (саломлашиш ва меҳмон кутиш одоби), бола тарбияси, урф-одат ва маросимлар каби жуда кўп маданий ва маънавий хусусиятлар шу жумладандир. Ҳар бир этнос ўз навбатида айрим қабила ва уруғлар, қавм-қариндош, жа-

моа, ижтимоий гуруҳ ва табақалардан ташкил топган. Олимлар бу гуруҳларнинг ўзаро қўшилиб, жипслашишида энг муҳим омил деб миллий тил ва миллий онгни эътироф этади. Чунки муайян этник гуруҳларнинг бир-бири билан эркин муносабатда бўлиши, муомала қилиши, ҳис-туйғуларини изҳор этиши ва тушуниши, иқтисодий, маданий ва маънавий алоқалар ўрнатишида тил бош омилдир. Шунинг учун ҳам аксарият халқ ва элатларга уларнинг тилига қараб ном берилган.

Удумлар, маросимлар жамият тараққиёти негизда вужудга келади ва миллий онг сифатида шаклланади. Улар аста-секинлик билан умуминсоний қадрият ва маънавиятга айланиб, миллий онг негизини ташкил этади. Умуминсоний маънавиятга эга бўлган киши барча миллатларнинг тарихига ҳурмат-эҳтиром билан қарайди. Умуммиллий манфаатларга, умуммиллий гоёларга бефарқ бўлмаслик, уларга содиқликни эътиқод ва ҳаётий дастурига айлантириш ҳар бир инсонни маънавий дунёқараши, миллий онгини бойитиб боришга ундайди.

Хулоса қилиб айтганда, олдимизда маънавий жиҳатдан етук инсонни тарбиялашдек вазифа турган экан, айнан миллий онг камил инсонни шакллантирувчи манба эканини унутмаслигимиз лозим. Чунки маънавият мураккаб ва кўп таркибли тушунча. У инсон онги, тафаккури, эътиқодини ҳам, ҳозирги замон илмий-бадий ижод ютуқларини ҳам, ўтмиш маданий меросини, халқнинг урф-одатлари, анъана ва маросимларини ҳам, диний қадриятларни ҳам қамраб олади. Ўз навбатида уларнинг ҳар бири маънавий ва маърифий ҳодисалардан ташкил топади. Бугунги кунда миллий маданиятимиз умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш ҳисобига бойимоқда. Шу билан бирга маданиятимиз тарихий-миллий, диний ва фалсафий негизига қайтмоқда. Бу борада ҳукуматимиз юритаётган сиёсат туфайли маънавий ва маърифий меросимизни ўрганиш фахрифтхорга айланди. Буюк алломаларимиз ва тарихий сиймоларимизнинг илмий-маданий мероси қайта тикланаётгани, она тилимизга, муқаддас динимизга муносабат ўзгаргани маънавиятимизга куч-қувват бахш этади. Бу эса келгуси тараққиётнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Максуда ХОЖИЕВА,

педагогика фанлари номзоди

Rahbarshunoslik tadriji

Марказий Осиё худудида давлатчилик ва давлат бошқаруви аънаналари эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик бошларида вужудга келган. Ўша даврлардаёқ Хоразм, Бактрия, Суғдиёна, Марғиёна, Парфия каби давлат тузилмалари мавжуд бўлгани бунинг яққол исботидир. Тарихчи олимларнинг қайд этишича, ушбу давлатлар нафақат худудий ва ташкилий жиҳатдан, балки бошқарув тизими жиҳатидан ҳам бир-бирига жуда яқин турган. Шунингдек, раҳбаршunoslik масаласида ҳам бу давлатларнинг аънаналари бир-бирига жуда ўхшаш бўлган. Тарихчи олим А.Саъдуллаев "Авесто" асосида зардуштийлик давридаги бошқарув иерархиясини қуйидагича белгилган: уй-кўрғон раҳбари (нманопати); қишлоқ жамоаси раҳбари (виспати); туман — бир неча қишлоқ жамоалари раҳбари (ханжамана); вилоят — бир неча туманлар раҳбари (дахъюпати), мамлакат раҳбари (кави). "Авесто"да раҳбарларни сэйлов воситасида мансабга қўйишга даъват этилгани эътиборга моликдир. Дарҳақиқат, зардуштийлик даврида ҳар бир поғона раҳбари ўзи бошқарадиган жамоа томонидан сайланган. "Авесто"да жамиятни бошқариш тартиби кенг ёритилган бўлиб, жамоа бошқарувига тайинланадиган раҳбардан буларни яхши билиш талаб этилган.

Мелоддан олдинги II-I минг йилликларда Ўрта Осиёни қамраб олган Аршак ва Кенгарас давлатларида ҳам раҳбар танлаш ва бошқарув ана шундай тартибда амалга оширилган. "Авесто" қоидалари асосида йўлга қўйилган бошқарув ва тайинлаш тартиблари Александр Македонский истилоси даврида ўзгаришга учраган. Айнан шу даврдан бошлаб давлат бошқаруви ишлари, шунингдек, раҳбарларни танлаш ҳарбий маъмурият қўлига ўтган. Юнон-Бактрия, Кушонлар, Қанғлар, Давон ва Хоразм, Турк хоқонликлари давлатлари ҳарбий-маъмурий бошқарув йўлини танлаган.

Кези келганда шуни ҳам айтиш ўринлики, туркий халқлар раҳбаршunosлиги ўтмиши Мирзо Улуғбекнинг "Тўрт улус тарихи" асарида батафсил ёритилган. Унда илк раҳбаршunosликнинг бир қатор услублари фарқланиб, тадрижий таваққуф назаридан изоҳланган.

"Тўрт улус тарихи" асари мустақил элатларнинг пайдо бўлиши жамият ҳаётида туб ўзгаришларни юзага келтириб, раҳбаршunosликнинг ҳам янгича моҳият касб эта борганини кўрсатади. Ундаги қайдлар давлатчилик асослари юзага кела бошлаган бу даврда бир тизимга бирлашган ёки бирлаштирилган бир неча элатни битта раҳбар бошқарганидан дарак беради. Бу шароитда раҳбар номзоди сулола-насабдан ташқари қабила, гуруҳ, элатга мансублик билан ҳам баҳоланган. Танлаш вақтида қайси қабила ёки элатга мансублик кўпинча ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Раҳбаршunosликнинг туркий халқларга хос бу қадимий ранг-баранг аънаналари Марказий Осиёда эрамизнинг VIII асригача, яъни бу минтақанинг катта қисми араб халифалиги томонидан истило қилингунига қадар сақланиб келган.

VIII-IX асрларда Мовароуннаҳр ва Хурсонда ҳукмдорлик қилган халифалик ноийблари, айниқса, кейинги асрда бу амалга ўтирган тоҳирийлар сулоласи ўлкани бошқаришда ўзига хос йўл тутди. Дастлаб ислом динини қабул қилиб халифаликка бўйсунганлар солиқлардан буткул озод этилди, улар ичидан ислом илми билан шуғулланганлар турли йўллар билан рағбатлантирилди. Кейинчалик эса бу ерда азалдан мавжуд бўлган бошқарув тизими аънаналари янгича тарзда тикланди. Вилоят, туман, шаҳар ва айрим тураржойлар раҳбарларини маҳаллий аҳоли орасидан тайинлаш йўлга қўйилди, минтақада тинчлик қарор топтирилди, эътиқод эркинлиги эълон қилинди.

Аббосийлар салтанати (VIII асрдан бошлаб) даврида халифалик давлати ягона тизимга эга бўлиб, девон ташкил этилди ва унинг қоидалари, тузуги юзага келди. Девон маъмурият идораси ҳисобланган. Халифаликнинг вилоят ва ҳокимликлар билан бўладиган ёзишмалари, халифанинг амр-фармонлари, вазирлар, амирларга кўрсатмалар — барча турдаги хат-хабарлар, ёзув-чизув, расмий ҳужжатлар, давлат хазинасининг ҳисоб-кито-

би, солиқ ва молия ишлари девон орқали олиб борилган.

Бу даврда мусулмон фикшunosлиги ва ҳадисшunosлиги аввал илм сифатида шаклланди, кейинроқ эса амалда жорий этила бошланди. Таъкидлаш керакки, бу илм бошқарув ва раҳбаршunosликка катта таъсир кўрсатди. IX асрга келиб бошқарувнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, маданий ва бошқа барча тармоқлари ислом фақиҳ ва муҳаддислари ишлаб чиққан тартиб-қоидалар асосида иш олиб борар эди.

IX–XVI асрларда бошқарув ишларида тасаввуф пешволари ҳам фаол иштирок этган. Улар жамият ва бошқарув тизимининг маънавий-мафкуравий тараққиётига муҳим ҳисса қўшди. VIII асрда пайдо бўлган зоҳидлик ҳаракати IX–XVI асрларда бутун мусулмон олами ни ўз таъсир доирасига тортган қатор тасаввуф оқимларини вужудга келтирди. Айниқса, минтақамизда бирин-кетин шаклланган Яссавия, Кубравия, Хожাগон-Нақшбандия тариқатлари мазкур минтақа аҳолиси маънавий-ахлоқий, маданий камолотида етакчи ўрин тутди, олий табақадан энг қуйи табақача ўз мухлисларига эга бўлди. Масалан, Соҳибқирон Амир Темурнинг саййидлар ва тасаввуф намояндаларига ҳурмат ва ихлоси баланд бўлган, улар томонидан сўралган ҳеч бир масалани эътиборсиз қолдирмаган, шунингдек, суфийлар ҳам жамият ҳаёти ва бошқарув масалаларидан четда турмаган.

Бошқарув ишларига ижодкор ва олимларнинг жалб этилгани Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, ал-Хоразмий, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Бобур каби кўплаб аллома мутафаккирларимиз ёзган асарлар ва ҳозирги замон олимларининг улар тўғрисида яратган тадқиқотлари орқали яхши маълум. Масалан, Алишер Навоий “Садди Ис-

кандарий”, “Ҳайратул-аброр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Муншаот” асарларида ҳукмдорлар, давлат арбобларининг ижтимоий фаолиятидаги ижобий хусусиятлар ёки камчиликлар, иш юритиш услублари ва шахсий раҳбарлик фазилатлари, эзгу ёки ёвуз ишларини таҳлил этади.

Фозил кишиларнинг бошқарув ишларига аралашуви, турли асарлар воситасида раҳбаршunosлик масалаларига доир фикр-мулоҳазалар билдириб бориши, раҳбар кадрларни танлаш жараёнида эътибор қаратиш зарур бўлган қатор ижобий ва салбий хусусиятлар жамланмасини вужудга келтирадики, уларни раҳбаршunosликнинг алоҳида бир тармоғи сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Раҳбар кадрларни танлаш масаласига доир тарихий асарларни бугунги кунда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси, бевосита манбалар бўлиб, уларда раҳбарни танлаш ёки раҳбарликка тайинлаш масалалари имкон қадар яхлитроқ қамраб олинади. Иккинчиси, билвосита манбалар бўлиб, турли шахслар ва турли асарлар томонидан қайд этилган фикр-мулоҳазаларни ўз ичига олади. Улар моҳиятан раҳбарликка доир қарашларни ифодаласа-да, кўпроқ раҳбар шахс характерининг айрим хусусиятлари тўғрисида маълумотлар беради. Бундай манбалар сифатида кўп ҳолларда бадиий ижод намуналари қайд этилади. Лекин уларнинг баъзиларини, бадиий услубига қарамасдан, раҳбаршunosлик ва бошқарувга ёндашуви жиҳатидан бевосита манбалар қаторига қўшиш мумкин.

Фазлиддин РАВШАНОВ,

*Ўзбекистоннинг Янги тарихи маркази
бош илмий ходими*

Barqaror yukسالish kafolati

Ўтиш даврини бошдан кечираётган мамлакатлар олдидаги асосий вазифалардан бири яқка ҳокимликка барҳам бериш ва ҳокимиятни демократик асосда шакллантиришидир. Шунингдек, ҳар бир шахс ўз хатти-ҳаракати учун масъул бўлмоғи давлатни демократик бошқаришнинг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Демократик бошқарув тизимида ҳар бир шахс бир вақтнинг ўзида ҳам кузатувчи, ҳам кузатиловчи, ҳам назоратчи, ҳам назорат қилинувчига айланади. Ҳокимият бир кишининг қўлида жамланмайди, қонун устиворлигига амал қилинади.

Бу жамиятда назорат масъул ташкилот ва шахслар гуруҳи томонидан олиб борилади

ва турли мулкчилик шаклидаги корхона-муассасалар ҳамда давлат органларида мансаб суиистеъмом қилинишининг олдини олади. Бу тизимга судлар, сайлов комиссиялари, юқори аудит ташкилотлар, марказий банклар, касаба уюшмалари, қонун чиқарувчи органлар, эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари киради.

Бошқарув тизимида ҳалолликни таъминлаш учун кенг маънодаги илохотларни амалга ошириш лозим. Коррупция яхлит тизим таназулидан далолат беради. Шунинг учун эътиборни алоҳида шахслар устидан айбловлар чиқариш эмас, бошқарув тизимини ислох қилиш ва қонуний асосларини мустаҳкамлашга қаратиш керак.

Бундай ислохот фақат сиёсатчилар томонидангина эмас, балки бутун фуқаролик жамияти институтлари томонидан олга сурилади ва қўллаб-қувватланади. Бир тизимдан иккинчи тизимга ўтаётган мамлакат учун халқаро ёки донор ташкилотлар кўмаги ҳам катта аҳамиятга эга.

Тўғри, миллий бошқарув тизимида ҳалолликни таъминлаш учун ислохотларни аста-секинлик билан амалга ошириш услуби танлаб олиниши мумкин, лекин бунда барча дахлдор бўғинлар фаолияти умумий дастур доирасида мувофиқлаштирилиши керак. Бу ҳолат тегишли соҳалардан ҳар бирининг фаолиятини ҳам, уларнинг ўзаро муносабатларини ҳам қамраб олади.

Бизнинг фикримизча, кадрлар тизимида қуйидаги масалалар киритилиши керак: биринчиси, самарали ва барқарор ривожланишга ўз таъсирини кўрсатадиган коммунал хизматлар; иккинчиси, барча погоналарда қонунга мувофиқ иш юритиш ҳамда инсон ҳуқуқларининг бузилишига йўл қўймаслик; учинчиси, айрим табақа вакиллари учунгина эмас, балки барча аҳоли қатламлари учун манфаатли бўлган ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш.

Миллий бошқарув тизимида ҳалолликка эришиш учун раҳбарлар ва бошқарув аппарати ходимларининг янги авлодини тарбиялаш даркор. Шу йўл билан рўй беражак хато ва камчиликларнинг олди олинади. Чунки у коррупциянинг олдини олиш баробарида раҳбарларга қонун доирасида эркинлик ҳам беради.

Миллий бошқарувда ҳалолликни сақловчи институционал таянчлар — асосий қоида-

лар ва белгиланган тартиблардир. Бу асосий қоидалар ва белгиланган тартиблар ҳар хил ташкилотлар истифода этадиган кўпдан-кўп воситалар мажмуасини вужудга келтиради.

Миллий бошқарувда ҳалолликни таъминлаш мунтазам равишда камчиликлар ва заиф томонларни бартараф этиб бориш ҳамда ҳар бир таянчни муттасил кучайтириш эвазига уларни бир-бирига боғлиқ тизимга айлантиришни талаб қилади. Агар тизим бирорта таянчга, айтайлик, айрим шахсларга ён босса, у ҳолда тизим кучсизланади ва охиروқибат барбод бўлади.

Табиийки, муайян давлатда муқим яшаётган фуқаро четдан келган мутахассисга қараганда ушбу жамиятдаги муаммоларни яхшироқ билади. Шундай экан, хорижий мутахассислар кўрсатмаси ҳамма вақт ҳам ўзини оқлайвермаслиги табиий. Айниқса, ноҳили ташқи аралашувлар бир давлатдаги тажрибани иккинчисига зўрма-зўраки татбиқ қилишга асослангани сир эмас. Аслида хорижий экспертлар жамият ичида оқилона фикр айирбошлаш муҳитини яратишда кўмаклашиш, ўзга давлатларда бу муаммоларни ечишга қандай ёндашилаётгани ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан кифояланиш керак.

Миллий бошқарув тизимида ҳалолликни таҳлил этувчи ҳисоботлар назорат қилувчи органлар, нодавлат ташкилотлар ва илмий-ишлаб чиқариш институтлари томонидан тайёрланиши ниҳоятда муҳим. Чунки улар ривожланишни кузатиш бўйича зарур тажриба ва билимга эга.

Хулоса қилиб айтганда, раҳбарлар ва бошқарув кадрлари тизимининг ташкилий, сиёсий ва ҳуқуқий асосларини доимий ривожлантириб, такомиллаштириб бориш узлуксиз жараён ҳисобланади. Унинг асослари ўзгариб ва янгиланиб бориши мамлакатнинг тараққиёт стратегияси, демократик ривожланиш тамойиллари, ислохотларнинг мақсад ва вазифалари билан чамбарчас алоқада бўлади. Мазкур тизимнинг асослари дунё мамлакатлари тажрибасини ўрганиб, бу тажрибаларнинг ижобий томонларидан фойдаланган ҳолда мамлакатнинг миллий хусусиятларига таяниб ишлаб чиқилса, шакл-шубҳасиз, юқори самара беради.

Қахрамон ҚУРОНБОЕВ,
педагогика фанлари номзоди

Tilning ijtimoiy ahamiyati

Кишилик жамиятидаги кўплаб ахлоқий ва маънавий меъёрлар, шунингдек, умуминсоний кадриятларга асос бўладиган ҳамда жамият аъзолари амал қиладиган ижтимоий хулқ-атвор ва муносабатлар тизими тил воситасида шаклланади. Мазкур тизимдаги ички қоидалар ҳам тил орқали амалга оширилади. Қоидалардан оғиш ҳолати рўй берганда айнан тил ёрдамида муайян ижтимоий таъқиқ қўйилади. Аниқроқ айтганда, шахс ўз хатти-ҳаракати билан ахлоқий қоидаларни бузса, унга тилда ифодаланган муайян бир тушунча орқали муносабат билдирилади. Айтайлик, йигит ўз севгилисига жамоат жойида баралла муҳаббат изҳор қилмоқда. Айрим тилларда ифодаланган тушунчалар орқали бу ҳолат ижобий баҳолашни мумкин. Аммо тилимиздаги тушунчалар, қолаверса, миллий ахлоқий қоидаларимизда бу салбий ҳолат ҳисобланади. Чунки ўзбек тилида ифода этиладиган хулқ-атвор меъёрларини сингдиришда ахлоқан номақбул саналадиган сўзлардан фойдаланмасликка асосий эътибор берилади. Демак, ҳар бир тил ўзига хос миллий руҳият ва маънавий меъёрлар асосида шаклланади.

Дунёда кўплаб миллат ва турли этник гуруҳлар ўртасида барча соҳаларда интеграция жараёни кечаётган бир шароитда халқларнинг миллий ўзлигини сақлаб қолиши ниҳоятда муҳим масаладир. Негаки, бегона маънавий кадриятлар асосида шаклланган меъёрларни турли йўллар билан бошқа халқларга сингдиришга ҳаракат қиладиган кучлар йўқ эмас. Чет тиллардан “экспорт қилинган” ва дастлаб беозор туолган айрим тушунчалар вақти келиб мавжуд маънавий меъёрларга зиён етказиши мумкин. Афсуски, бундай ҳолатларга нисбатан ҳамон бефарқлик билан қаралмоқда. Дейлик, одамлар гавжум жойда икки аёлнинг эҳтиросга берилиб, бир-бирини ошкора “ялаб-юлкаши” кишиларни таажжублантиради, ғашини келтиради. Аслида уларни ким деб аташни билмаймиз. Негаки, бундай тушунчаларни нутқ фаолиятида қўллаш ҳам ахлоқий қоидаларимизга тўғри келмайди. Шунинг учун у тилимизда ҳам ифодаланмаган.

Баъзан кўча-кўйда белларидаги нақшли гул ёки кўп қиррали юлдуз акси туширилган “гулхол”ни кўз-кўз қилиб юрган қизларни кўриб қоламиз. Бошқа тилларда “татуировка”

ёки “тату” деб номланадиган бу чизмани биз “гулхол” деб атадик. Бу ўзбек маданиятига ёт бўлгани учун ҳам луғатда аниқ бир истилоҳ билан номланмаган. Нима деб аталишидан қатъи назар, белга кўйдириб чизилган тасвири намойиш этиб юриш ахлоқий меъёрларимизга зид ҳодисадир.

Тилимизнинг луғат таркибида қайд этилмаган ва ахлоқий қоидаларга тўғри келмайдиган бу каби ҳолатларни аңглатадиган атамаларни мунтазам таҳлил қилиб бориш тил назоратини амалга оширадиган ҳар бир ташкилот олдида турган муҳим вазифадир. Шунингдек, бу тушунчалар замирида маданиятимизга ахлоқий жиҳатдан салбий таъсир этадиган ҳаракатлар ётгани ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш ва маърифий чоратадбирлар кўриш бутун жамият аъзоларининг бурчидир.

Қадимги хитой мутафаккири Конфуцийдан “Агар сизга ваколат бериб, нимани кечиктириб бўлмайдиган устивор вазифа деб ҳисоблаган бўлардингиз?” деб сўралганда у “Тилни тартибга келтириш энг зарурий вазифадир” деб жавоб берган ва фикрини қуйидагича изоҳлаган экан: “Агар нутқ воситалари тартибга келтирилмаган бўлса, нарсалар ўртасидаги тартибда ҳам ўзаро уйғунлик йўқолиши мумкин. Ўзаро уйғунлик йўқ жойда вазифаларни самарали равишда амалга ошириб бўлмайди. Бу амалда бажариладиган ишларнинг кафолатидир. Қилинадиган саъй-ҳаракатларнинг амалга ошиши кафолатланмас экан, маданият ва мусиқа ҳам гуллаб-яшнамайди. Агар маданият ва мусиқа гуллаб-яшнамаса, ҳуқуқий тартиботга ҳам путур етади. Ҳуқуқий тартибот ишламай қолса, халқ кўл ва оёғини қандай ишлатишни билмай қолади. Демак, тил айтилган ишни тўғри амалга ошириш учун керак. Шунинг учун ҳар қандай оқил инсон бу ишни муҳим деб билади” (*Leo Weisgerber, Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur, Schwan Verlag, Bisseldorf, 1974, S. 285 – 286*).

Кўп аср аввал айтилган бу пурмаъно сўзлар бугунги ҳаётнинг ҳам ҳақиқати эканига шубҳа йўқ. Шу боис тилимизни асраш миллий ўзлгимизни асраш демакдир.

Собиржон ЮСУПОВ,
тадқиқотчи

Кўҳна соҳанинг yangi imkoniyatlari

Она диёримизда миллий хунармандчиликнинг зардўзлик, наққошлик, гиламдўзлик, кандакорлик каби ўнлаб ноёб турлари даврлар оша умрбоқий анъаналар асосида ривожланиб келган. Истиқлол даврида миллий-маданий қадриятларга давлат сиёсати даражасида эътибор қаратила бошланиши билан унинг равнақи учун янада қулай шарт-шароит яратилди. Бандлик дастури доирасида миллий хунармандчиликка ҳам касаначилик иш услубининг жорий этилиши ҳозирданок гоё салмоқли натижаларни бермоқда. Негаки, миллий хунармандчилик азал-азалдан касаначилик шаклида бўлган. Тарихий ҳужжатлар хунар аҳли ўз ишхонасини одатда уй-жойи билан ёнма-ён барпо этганидан гувоҳлик беради. Бу эса фарзандларни нафақат оила бағрида, балки меҳнат кучоғида ҳам вояга етказиш учун қулай муҳитни юзага келтирган. Шу боис миллий хунармандчилик сулолавий ворислик негизида тараққий этган. Бинобарин, касаначилик иш услубининг татбиқ этилиши билан бу соҳа ўзининг асл тарихий-миллий ўзанига қайтмоқда.

Касаначилик янги иш ўринлари яратишнинг гоё камхарж ва айни чоғда самарали усули экани юксак тараққий этган давлатлар тажрибасида ҳам яққол тасдиғини топган. Чунончи, янги аср бошида АҚШда 5 миллион нафардан зиёд киши мана шу шаклда фаолият олиб борган. Японияда эса касаначилик электроника, электротехника, туризм каби юқори ақлий салоҳият ва алоҳида тадбиркорлик иқтидори талаб этиладиган соҳаларга ҳам татбиқ қилинган.

Мамлакатимизда касаначилик Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 29 августда 486-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган “Ўзбекистон Республикасида уйда ишловчилар меҳнатини ташкил қилиш тартиби тўғрисида”ги Низом ёрдамида ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади. Мазкур Низомга мувофиқ иш берувчи ўз хоҳиши билан касаначиликни ташкил этиши, ходим билан шу юзасидан меҳнат шартномаси тузиши, амалда бўлган бундай шартномани ўзгарти-

риши ва унга қўшимчалар киритиши мумкин. Шунингдек, қонунчиликда касаначиликка оид меҳнат шартномалари асосан вояга етмаган, ногирон ёки бошқа бемор оила аъзоларини парвариш қилаётган шахслар, мавсумий ишларда банд бўлган, меҳнат мажбуриятларини беками-кўст адо этиш учун зарур уй-жой ва маиший шароитга эга бўлган шахслар билангина тузилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган. Низомга кўра, касаначи иш берувчининг материаллари ва асбобларидан фойдаланиб, уйда меҳнат қилади. Ўзига тегишли меҳнат курулларидан фойдаланган тақдирда эса уларнинг эскириш харажатлари иш берувчи томонидан қопланади.

Ўзбек халқи менталитетига хос белгилардан бири аёлларнинг авлодлар давомийлигини таъминловчи, хонадоннинг саранжом-саришталиги учун қайғурувчи, фарзандлар тарбияси ҳақида жонкуярлик кўрсатувчи зот сифатида қадр уэтибор тогганидир. Касаначилик хунарманд аёллар орасида ана шу тарихий-маданий риштани сақлаб қолишга кўмаклашиши билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Давлатимиз раҳбарининг “Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2004 йил 25 майда имзоланган Фармони аёлларни касаначиликка кенгроқ жалб этиш учун янги имкониятлар очди. Мазкур Фармон эълон қилингандан буён ўтган вақт мобайнида уйда ўтирган аёллар учун 260 мингдан зиёд янги ишчи ўринлари яратилди. Тижорат банклари эса тадбиркор аёлларга салкам 50 миллиард сўм миқдорида кредитлар ажратди. Хотин-қизлар эмин-эркин меҳнат қилиши учун яна бир талай қулайликлар яратилди ва имтиёзлар берилди. Хуллас, эндиликда асосий гап хунарманд аёлларнинг омилкорлик, сершижоатлик, изланувчанлик каби хислатларига боғлиқ бўлиб қолганини таъкидлаш жоиз.

Миллий хунармандчиликни янги юксалиш босқичига олиб чиқиш ва шу мақсадда касаначилик усулини кенг тасарруф этиш учун йўл-йўлакай айрим катта-кичик қийинчилик-

ларни ҳам енгиб ўтиш лозим, албатта. Ҳозирги шароитда бундай муаммолар асосан икки кўринишда намоён бўлмоқда. Гап шундаки, вилоят, шаҳар ва туманлардаги аксарият миллий хунармандлар тегишли уюшмаларга бириккан бўлса-да, аммо бу тузилмалар бирор бир масалада ўз аъзоларига жўяли ёрдам кўрсатолмаяпти. Бизнингча, уларни бундай фаолиятсизлик ботқоғидан олиб чиқиш учун давлат тасарруфидаги таъсирчан воситалардан фойдаланиш зарур. Бундан ташқари, хомашё ва ёқилғи-энергетика воситаларидаги тақчиллик ва узилишлар ҳам бу соҳа раванқига бирмунча тўсқинлик қилмоқда. Миллий хунармандчиликнинг ёғоч-тахта билан иш кўрадиган бир қанча турлари айти пайтда Россия Федерациясидан келтириляётган маҳсулотларга қарам бўлиб турибди. Ўзимизда ҳам муқобил тартибда ана шундай маҳсулотлар етиштириш йўлга қўйилса, нарх-навои анича мўътадиллаштириш имкони вужудга келиши шубҳасиз. Шу жумладан, сандиқ, бе-

шик, галвир каби хўжаликбоп жиҳоз ва асбоблар ясовчи усталар эҳтиёжи учун улар аъзо бўлган уюшмалар ихтиёрига ер берилиб, бу майдонларда тол, терак ва бошқа хомашёбоп дарахтлар етиштирилса, кирийи иш бўларди. Айрим ҳудудларнинг маъмурлари буйруғи билан уй-жойлар ва устахоналар электр манбаидан бот-бот узиб қўйилаётгани ҳам касаначиларнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлмоқда.

Хулоса ўрнида шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, жўшқин маром билан ишлай бошлаган туб ислохотлар механизми бундай ўткинчи зиддиятларни бартараф эта бориб, миллий хунармандчиликни касаначилик негизда тараққийётнинг янада раван йўлига солиб юбориши тайин. Бунинг учун мамлакатимизда шарт-шароит ва имкониятлар етарли.

Улуғбек ҚИЛИЧЕВ,
ЎЗМУ тадқиқотчиси

Ma'rifatparvar olim merosi

Юртимиз тарихида муҳим из қолдирган жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган вакилларида бири бўлган бухоролик маърифатпарвар Мусо Саиджоновдан (1893-1937 йиллар) авлодларга нодир маънавий мерос — бой кутубхона фонди сақланиб қолган. Маърифатпарварнинг шахсий кутубхонасидаги баъзи китоблар 1950 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти ҳисобига ўтказилган. Маълумотларларга қараганда, Мусо Саиджоновнинг шахсий кутубхонасидаги йигирмага яқин нодир қўлёзма асар айти чоғда институт кутубхонаси фондида сақланмоқда. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ҳамидуллох ибн Бакр ибн Муставфийнинг “Нузхатул кулуб”, Сойибнинг “Девони Сойиб”, Аҳмад ибн Ҳасаннинг “Шарҳи Шофия”, Қози бинни Кошифиддин Мухаммаднинг “Жоми жаҳонномае Аббосий”, Мухаммад Ҳошим бин Мухаммад Тохирнинг “Тухфаи Сулаймон”, Зайниддин Восифийнинг “Бадое-ул вақое”, Мухаммад Юсуф Мунший ибни Хожи Ба-

қонинг “Тарихи Муқимхоний”, Мирсаид Аҳмад Валийнинг “Қандия”, Али Қушчининг “Рисола дар илми ҳайъат”, Хондамирнинг “Ҳабиб ас-сияр”, Мухаммад Али ал-Ҳанафий ал-Баросавийнинг “Маноҳиж ас-соликин” каби асари ҳамда муаллифи кўрсатилмаган “Ал-мунаққий”, “Шарҳи рисолаи суғро Мирсаид дар Мантик” каби китоблар шулар жумласидандир. Мазкур асарлар илмий қиммати, қадимийлиги, фанларнинг турфа соҳаларига тааллуқлиги жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг қисқача таъриф ва таснифи тўпламларда ҳам баён этилган (“Матлаби толибин”, “Шарҳи Шофия”, “Муқаддима фит-тасриф”, “Қандия” асарлари бундан мустасно). Ана шу тўпламларда кўрсатилишича, 20 га яқин китобдан иборат нодир асарларнинг аксарияти Ўрта Осиё тарихига оид. Қолганлари эса фикҳ, мантик, тарих, мусиқа, тиббиёт, астрономия, жуғрофия, шунингдек, турли эсдаликларга бағишланган китоблардир.

Бундан ташқари, маърифатпарвар сулоласи вакилларида ҳам муҳим илмий аҳами-

ятга эга бўлган бобомерос ҳужжатлар мавжуд. Ушбу шахсий архив бисоти тадқиқотчи Баҳодир Эргашев томонидан тартибга солинган бўлса-да, бироқ ундаги ҳужжатларнинг барчаси илмий асосда тўлиқ ўрганилмаган. С.Горшенина, А.Казаков, Феруза Саломова сингари тадқиқотчиларнинг мақолаларида эса қисқача ахборот ёки маълумот бериш билан чекланилган, холос.

Қолаверса, Мусо Саиджоновнинг шахсий кутубхонаси фондидаги ҳужжатларни тадқиқ этиш жараёнида олимнинг ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар борасида айрим чалкашликлар борлигига гувоҳ бўлдик. Шахсий кутубхона фондининг масъул ходими Сайёра Раҳмонованинг эътирофича, бу ҳол ҳужжатларни ўрганмоқчи бўлган баъзи тадқиқотчиларнинг масъулиятсизлиги туфайли ҳам юзага келган. Бунинг натижасида ҳужжатларнинг жойлари алмашиб қолган, айримлари эса йиртилган ёки йўқолган.

Ҳозир жаҳидчи олимнинг шахсий фондида санаб ўтилганлардан ташқари учта вақф қоғози, қабртош битиқлари, тил ва адабиёт илмига доир материаллар, Самарқанд шаҳри мусулмон меҳнаткашларининг қонуни, Бухоро, Самарқанд, Хоразм ва Шаҳрисабз меъморчилиги ёдномалари, асарларнинг қисқача мазмуни қайдлари, ўқилган маърузалар каби бир қанча муҳим ҳужжатлар мавжуд. Ҳужжатлар рўйхатида яна шахсий ёзишмалар, хатлар, Бухоро мадрасалари, вақфномалар, тарихий қўлёзма асарлар,

никоҳ хатлари, эски орден ва медаллар ҳақидаги маълумотлар, тиббиёт, шеър ва мусиқа илми, элшунослик ва жуғрофияга таллуқли ҳужжатлар ҳам сақланаётгани кўрсатилган. Аммо фан соҳаларининг турли қирраларини қамраб олган ушбу бой архив фондидаги ҳужжатларнинг бир қисми хусусий коллекциялар, музей ва кутубхоналар фондига тарқалиб кетган бўлса, ажаб эмас. Бу тахминни тадқиқотчи Баҳодир Эргашев ҳам илгари сурган. Тадқиқот мобайнида Бухоро шаҳар давлат Марказий кутубхонаси ва Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонада Мусо Саиджонов фаолияти ҳақида нашр этилган мақолаларни, шунингдек, олимнинг археологияга оид бир асари ҳамда бир неча мақолаларини топишга маваффақ бўлдик. Улар сирасига “Гўри Амир мақбараси” асари, “Бухоро шаҳри ва унинг эски бинолари” (1927 йил), “Обследование усыпальницы Чильдухтарон в Самарканде” (1936 йил) каби йирик мақолаларни киритиш мумкин.

Мустабид тузум қатағонига учраган ва 1965 йили оқланган Мусо Саиджоновнинг бой меросини илмий асосда тадқиқ этиш, хусусан, махсус хизмат идоралари архивига олиб кетилган ҳужжатларни ўрганиш келгусида тадқиқотчилар зиммасига бир қатор масъулиятли вазифалар юклайди.

Сайёра МУҲАММЕДОВА,

ЎзРФА Тарих институти аспиранти

Халқона оҳанглар мавҷи

Машҳур шоир Туроб Тўла қирқ йиллик ижоди давомида халқ дардига ҳамдард бўлди, унинг дилидагини топиб ёзди: кўплаб кўшиқ, драма, публицистик мақолалар яратди. Аммо эл қалбидан асосан кўшиқлари орқали жой олди. Негаки бу кўшиқларда халқона оҳанглар мавж урар, улар қалбларни жунбушга келтирар, эзгу ишларга руҳлантирар эди. Бу кўшиқлар роҳатбахшгина эмас, илҳомбахш ҳам эди. Шоир ҳақиқий кўшиқ уч омил — шеър, куй, ижронинг мутаносиблиги маҳсули эканини таъкидлар, унинг алоҳида таъкидлаб айтишича, “Кўшиқ

— шеърнинг авж пардаси, куй — қаноти, ижро эса — парвози” эди.

Туроб Тўла кўшиқлари ижодхонадагина эмас, кўпроқ йўлда, сафарларда туғиларди. Шу каби кўшиқлардан бири ҳақида шоир Азиз Абдураззоқ бундай ёзади: “1958 йилнинг кузи, пахта терими айни авжига чиққан палла эди. Биз, бир гуруҳ ижодкорлар — Назир Сафаров, Шомил Алядин, Адҳам Раҳмат, Туроб Тўла, Носир Фозилов, камина, жами ўн нафарча киши Наманганга бордик. Ниятимиз — пахтакорлар ҳақида ёзиш эди. Бизни Попага олиб боришди. У

ерда эрта тонгдан далага чиқиб, дехқонлар, теримчилар билан суҳбатлашдик. Шоирлардан кимдир: “Хотин-қизлардан энг илғор теримчилар ким?” деб сўраб қолди. Бу савол эгаси Туроб Тўла эди. Шоирларга бу савол кўл келди. Илғор теримчиларни саволга тортар, фикр-мулоҳазаларини қоғозга туширар эдилар. Ширмоной Мирсултонова энг илғор теримчилардан эди. Саволларга тортинчоқлик билан уялибгина жавоб берарди. Туроб ака эса ҳеч қандай савол бермай, уни зимдан кузатар эди. Попдан Наманганга қайтаётганимизда Туроб ака тиззасидаги дафтарга йўл-йўлакай нималарнидир ёзиб борди. Наманганга келганимизда эса у ёзилган шеърини ўқиди. Бу шеър эмас, кўшиқ эди”. Мазкур кўшиқ ҳақида Туроб Тўланинг ўзи: “Ширмонойнинг жаҳди, қизгин кунларда “лаббай” деб чиққани киши қалбида меҳр уйғотмай қолмасди, албатта, ўша ерда очик офтоб ёниб турган жазирамада кўшиқ келди дилимга, куйи, вазни ҳатто бирдан мавж солиб ўтди. Мен уни дала шийпониди ёздиму қоралама ҳолда кўчирмасданок Фахриддинга йўлладим. Кўп ўтмай, кўшиқ тайёр бўлди” деб ёзган. Бу сўлим кўшиқни эшитганлар шоир фаҳми, бастакор кучи ва ижрочи маҳоратига қойил қолган эди.

Шоир ҳар қандай мавзуга масъулият билан ёндашар, унинг учун ҳаётий материалнинг аҳамияти катта эди. Қаҳрамонларга бефарқ бўлмай, улар ҳаётини мунтазам кузатиб бориш ҳам Туроб Тўла ижодига хос муҳим хусусиятлардан. Масалан, “Ширмоной” кўшиғи 1958 йилда ёзилган. Орадан 13 йил ўтиб, Тўроб Тўла яна Поп районига боради. Ўша меҳнат қаҳрамони билан учрашиб, янгиликлар билан танишмоқчи бўлади. Теримчи келинчак эса энди уч фарзанднинг онаси, райижроком раиси, юртнинг онахони эди. Бу сафардан қаттиқ таъсирланган шоир шу ҳақда очерк ёзади. Бу билангина кифояланиб қолмай, кейинчалик яна Ширмонойнинг издошларига бағишланган “Уч дугона”

кўшиғини ҳам яратади. Бу кўшиқ оммалашиб кетади, ҳатто унинг нақорати — “Попнинг попук қизлари” халқ тилида қанотли ибора сифатида қўлланила бошлайди.

Хуллас, Туроб Тўла шеърлари куйи, “бойлами пишқиқ”лиги билан кўшиқ оламиндан муносиб ўрин эгаллаган эди. Улар куруқ сафсатадан йироқ, теварак-атрофдаги инсонлар, уларнинг ҳақиқий ҳис-туйғулари, қалб кечинмалари, соф муҳаббатини тараннум этувчи қалб нолалари эди. Масалан, “Сарвиноз” кўшиғидаги ошиқ севгилисини кутиб асло чарчамайди, аксинча бундан хушнуд, бахтиёр ҳам. Негаки бу чанқоқлик уни ёр васлига етаклайди. Нафис шеър, ўйноқи куй, хонанданинг ширали овози ўзаро уйғунликда кўшиққа жон бағишлаган.

*Ташналик, наздимда, роҳат, сарвиноз,
Ташналик ўзга саодат, сарвиноз.*

*Ташналик ҳордиқ-ҳаловат, сарвиноз,
Сенга, билмам, менга одат, сарвиноз.*

Туроб Тўланинг “Кўчалар”, “Гулёр”, “Қайдасан, азизим, қаро кўзлим?”, “Навниҳол”, “Муҳаббат мадҳи”, “Олтин сандиқ”, “Эй гул”, “Торимнинг сирини”, “Ўзбекистондан”, “Гулруҳ”, “Газли кўхликлари”, “Мафтунингман”, “Мажнунтол”, “Хаёлим сенда”, “Сен боқмасанг”, “Сабо”, “Санам, ҳеч борми инсофинг?”, “Дилором”, “Бўламан дейди”, “Ортиқсан”, “Куйлатиб кўйдинг мени”, “Момо” сингари машҳур кўшиқлари ҳам борки, бу унинг тинимсиз меҳнати самараси ва эришган ютуғидир. Бу кўшиқларда ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, фидойилик, умуман, инсон руҳининг гўзаллиги, қалбнинг теран қатламларидаги нозик ҳис-туйғулар ранг-баранг поэтик образларда юксак маҳорат билан тасвирланганки, ҳали-ҳамон ўз таровати билан ҳақиқий санъат шинавандаларини мафтун этмоқда.

Соҳиба ШОКИРОВА,

тадқиқотчи

Қайнар — обихайот манбаи

Шаҳар, қишлоқ, овуллар номи билан боғлиқ топонимик атамаларнинг ўзига хос тарихи бор. Нурота тоғ ёнбағирлари (Кўшрабат, Каттақўрғон тумани), Зарафшон

тоғининг жанубий-ғарбий ёнбағри (Китоб тумани), Курама тоғларининг шимолий-ғарбий ёнбағрида (Оҳангарон тумани) Қайнар деб аталувчи қишлоқлар учрайди. Бу ерларда

илгари халқ орасида қайнар деб юритилган сув манбалари мавжуд бўлган. Кўринишидан булоққа ўхшайдиган бу қудуқлар махсус барпо этилган. Тарихий манбаларда қайнар деган гидротехник иншоот қайд этилмаган бўлса-да, бироқ Беруний, Абу Тоҳирхожа, Дубвий асарларида уларни қазिश учун жой танланиши ёки қазилиши ҳақида маълумотлар учрайди.

Маккадаги “Зам-зам” қудуғини ҳам қайнар дейиш мумкин. Ривоят қилинишича, Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исмоил билан унинг онаси Ҳожарни Сафо ҳамда Марва тоғлари орасидаги қуп-қуруқ биёбонда қолдириб кетибди. Ҳожар сув қидириб гоҳ Сафо, гоҳ Марвага югурибди. Шунда Жаброил алайҳиссалом чақалоқнинг оёғи ерга теккан жойни бир тепиб сув чиқарибди. Ҳожар идиш олиб келгунимча сув оқиб кетмасин, деган хавотирда унинг атрофини тупроқ билан ўраб қўйган экан.

Манбаларда ёзилишича, Кушон империясининг сўнгги подшоҳи Каниша эрамининг 78-123 йилларида лашкари билан чўлда сувсиз қолади. Ҳукмдор ён-атрофни кўздан кечириб, катта бир ботиқни мўлжал қилади, унинг марказига найза урганида эса у ердан сув отилиб чиқади. Табиийки, бу бир афсона. Балки ҳукмдор найза санчиб сув чиқаргани муболағадир. Аммо қудуқ қазिश учун жой кўрсатгани ва сув ўз босими билан отилиб чиққани ҳақиқатга яқин. Канишанинг тиғ санчиши қадимда Шарқда урф бўлган сув маросимларини эслатади. Шундай тавдирлардан бирида (шаҳрибон — сентябрь-октябрь ойлари) Нил дарёсидан сув оладиган ўлканинг барча анҳорлари бошидаги банд-тўғонлар очилар экан. Негаки айнан шу вақтда Нил суви қиш фаслига нисбатан ўн саккиз газ юқорига кўтарилган бўларкан. Миср султони асъасаю дабдаба билан анҳор бошига борар, уловидан тушмай тўғонга найза санчар, атрофдагилар эса куланг ва белкураклар ёрдамида дарҳол бандни очиб юборар экан.

Ривоятларда бу сув иншоотининг илоҳийлиги таъкидланади, лекин уларнинг шаклланишида инсон таъсири борлиги ҳам рад этилмайди.

Қайнар қудуқлари сув муаммоси кескин тус олган жойларда бунёд этилган. Қолаверса, бу мутахассислардан кучли билим ва малака талаб этадиган иш эди. Қайнарларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятли чиқавермаган, баъзан бу иншоотлар сувни фақат мавсумий ҳоллардагина юқорига кўтара олган. Қурғоқчилик йиллари улар оддий қудуқ

шаклига кириб қолган. Вақт ўтиши билан қайнарлар чашма ёки булоққа айланган ва шу сабабли қайнарбулоқ, қайнарчашма деб атала бошлаган.

Тим кўрғони (Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғларининг жанубий-ғарбий ёнбағри) тарихчи олим Г.Пугаченкова маълумотларига кўра, эраמידан олдинги III-IV асрларга хос ёдгорликдир. Қадимда кўрғоннинг шимолий-ғарбида жойлашган қайнардан сопол қувурлар орқали қалъага сув келтирилган. Ҳозирда иншоот қаровсизликдан кўмилиб кетган бўлишига қарамай, сернам йиллари ундан сизиб сув чиқиб туради. Тим қалъасини бунёд этган муҳандислар уни артезиан ҳавзасида жойлаштиришни аниқ режалаштирган. Бу замонамизда қазилган бурғу қудуқлари орқали ўз исботини топди: субтермал ҳароратли 28°С олтингургурт-водород ионларига тўйинган сув бурғу қудуқлари орқали ўз босими билан оқиб чиқди. Тим қалъасини сув билан таъминлаган қайнар эса ушбу бурғу қудуқдан 1,5 километр шимолий-шарқда жойлашган бўлиб, унинг ҳарорати 11°Сдир. Демак, бу ҳолат Тимда ер ости босимли суви бир неча қатламни ташкил этгани, қадимги қайнар эса энг юқорисидаги сувни юзага олиб чиққанини кўрсатади.

Самарқанддаги Новадон (*Номланишидан ҳам маълум бўладики, бу янги сув манбаи дегани. Нов — янги, дон — идиш, манба маъносида — А.Н.*) булоғи ҳам қайнар қудуғи бўлган. Манбаларда қайд этилишича, у Самар исми киши томонидан қаздирилган экан. Маълумотларга қараганда, қадимда Самарқанд шаҳри баланд пахса деворлар билан ўралган бўлиб, Новадон булоғи унинг ташқарисида қолган экан. Бу ўринда кўҳандиз, яъни ички муҳофаза девори тўғрисида сўз юритилган бўлса керак. Аммо унинг ташқарисида дастлабки муҳофаза девори ҳам бўлгани маълум. Демак, қайнар қудуқлари муҳим стратегик аҳамиятга ҳам эга бўлган.

Баъзи қудуқларнинг суви тагидан қайнаб чиқади. Ана шундай босимли сув юқорига кўтарилиб, ер юзасида муттасил оқиб туриши ҳам мумкин. Бундай иншоотни қазिश учун жой танлашнинг илмий-назарий жиҳатларига доир дастлабки маълумотлар Абу Райҳон Беруний асарларида учрайди.

Европа олимларини эса бу масала XVII асрдан эътиборан қизиқтира бошлаган. Франциянинг бир воҳасидан чиққан шундай хусусиятга эга ер ости суви ўша жой номи билан артезиан суви деб аталган. Ўрта асрларда Жованни Кассини (1625-1712) ва

Бернардо Рамадзинилар (1633-1714) бундай сув иншоотларини тадқиқ этган.

Қайнарни бунёд этиш оддий қудуқ қовлашдан деярли фарқ қилмаган. Бутун масъулият жойни тўғри танлай билишда бўлган, холос. Қазилган ерига қараб уларнинг деворига турлича ишлов берилган. Масалан, қайнар қудугининг девори соф оҳақтошдан иборат бўлса, унинг ўпирилиб тушиш хавфи кам бўлган ва ортиқча меҳнат талаб қилинмаган. Созтупроқ ва шағал аралаш грунтда қазилган қайнар деворининг тез ўпирилиб тушиш ва сув чиқаётган кўзнинг би-

тиб қолиш хавфи бўлган. Шунинг учун унинг деворлари тош, пишиқ гишт, баъзан арча ёғочи билан қопланган.

Кўпгина қадимий қайнар қудуқлари қаровсизлик, баъзан эса экологик шароит тақозоси ўлароқ бугунги кунда яроқсиз ҳолга келиб қолган, яъни аҳамиятини йўқотган. Аммо уларни ер ости сувларидан фойдаланиш борасида қадим аجدодларимиз яратган улкан кашфиёт бўлган дейишга асос бор.

Асрор НИЗОМОВ,

геология-минералогия фанлари номзоди

Mustabidlik dastagi

Истибдод чангалидаги ўлкаларнинг бойликларидан ўз манфаати йўлида фойдаланиш, аҳолисини тобеликда сақлаб туришга интилиш собиқ шўро империясига хос хусусият эди. Бундан ташқари, мустабид тузум энг чекка ўлкаларнинг ерларига ҳам бутунлай эгалик қилиш, у ерда яшовчи элатларнинг ўзлигини тамоман йўқотиб юбориш учун аҳолини кўчириш сиёсатини ҳам қўллади. Шўро давлати бу сиёсатдан рус тилида сўзлашувчи аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилиш, рус тили ва маданиятини кенг тарғиб этиш, миллий республикалар аҳолисини мажбуран руслаштириш, юқори мансаб ва масъулиятли вазифаларга рус миллатига мансуб кадр топилмай қолган тақдирда, маҳаллий аҳоли орасидан оврупалашган кишини топиб тайинлаш, улуғ рус мафкураси, маданиятига эмас, ўз халқининг миллий аъналарига содиқ кишиларга қарши аёвсиз курашиш йўлида фойдаланди.

Аслида марксчиларнинг ғояси шундан иборат эдики, инқилобий кайфият омма орасида кенг ёйилиб, “жаҳон социалистик революцияси” юз бермоғи, миллатлар ўртасидаги фарқлар йўқолмоғи ва бутун дунёда ягона “пролетар интернационализи” деган бир тилли, бир маданиятли “миллат” пайдо бўлмоғи керак эди. Шўролар империяси ана шу ғояни амалга оширишга астойдил киришди. Дастлаб “социалистик интернационализм” шиори остида рус миллатига мансуб аҳолини миллий республикаларга кўчириш, уларга маҳаллий аҳоли-

дан кўра яхшироқ шароит яратиб бериш йўлга қўйилди. Шунингдек, кам сонли миллатлар ҳам мажбурий равишда бошқа ўлкаларга кўчирилди. Табиийки, улар кўчиб борган жойларда рус тилида сўзлашувчи аҳоли сафидан жой олди.

Шўро раҳбарияти ўз империяси манфаати нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда жаҳон инқилобини амалга оширувчи асосий куч ишчилар синфи бўлгани боис миллий республикалардаги ишчиларнинг аксарияти рус миллатига мансуб бўлишига ҳаракат қилди. Бу ҳақда собиқ Иттифоқ ижроия кўмитаси раиси Михаил Калинин шундай деган эди: “Биз фақат шу йўл билан Шарққа кириб борамиз, шу йўл билан Шарқнинг эзилган халқлари орасида коммунизм ғояларини тарқата оламиз” (С. Камалов, В. Германова. Москва — Каракалпакистан. Нукус, 1986. Стр. 62).

Шўролар кадрларга оид сиёсатида халқнинг ғоя ва ахлоқий қоидаларга бефарқ қарайдиган қашшоқ тоифасига таянди. Чунки уларнинг аксарияти ҳар қандай ижтимоий тартибга кўникиб кетаверади. Бу ҳолни рус муаррихи М.Роговин шундай изоҳлаган эди: “Халқнинг қашшоқ тоифасига қандай ғоя ёки ахлоқий меъёрларга хизмат қилиш мутлақо фарқсиз эди. “Ўз фикрига эга бўлмаган оломон”, “ланж ва шалвирлаган” қатлам қиёфасини таниқли рус ёзувчиси М.Зощенко қойиллатиб тасвирлаган. “Улар яшаш учун огир курашларда ҳар доим чора қидиради ва бу ҳаракатларини халққа бўяб-бежаб намоиш этади”. Афсуски, бу тоифа кўпчи-

ликни ташкил қилади. Шунинг учун большевиклар улар тимсолида захирадаги энг арзон ва энг қадрсиз кучларни кўрди. Бу тоифани ҳар қандай вазифага тайинлаш ва истаган пайтда йўқотиш мумкин эди. Шунинг учун ҳам улардан қанчалари қатағонга учради, яна қанчаларига эса катта амаллар берилди ва бойлик орттириш учун муайян шароитлар яратилди" (М.Роговин. Сталинский НеоНЭП // http://www.Centr_Asia.Ru/newsA/php4st).

Ана шундай сиёсат Қорақалпоғистонда ҳам амалга оширилди. Бундай одамлар Қорақалпоғистонда "белсенди" ва "атка минер" деб аталган. Улар "партия мактаби" ва сиёсий-маданий курсларда ўқитилган. Бундан ташқари, марказдан келган "десантчи"лар ҳам уларни доим назорат қилиб турган. 1926 йилда Қорақалпоғистонда 28 та давлат ташкилотида ишлаган 187 нафар ходимнинг атиги 23 фоизи маҳаллий аҳоли вакили бўлган. Қолган 77 фоизи эса рус ва бошқа миллатларга мансуб эди. 1927 йилда айна шу ташкилотларда 545 нафар ходим фаолият кўрсатган ва уларнинг 27,5 фоизигина қорақалпоқлар эди. 1927-1930 йилларда Қозоқ ўлка кўмитаси Марказнинг топшириғига асосан Қорақалпоғистон область партия ташкилотларида ишлаш учун 68 нафар киши жўнатди. Шундай қилиб, шўролар партиясининг юқори лавозимларида 1186 нафар Марказдан жўнатилганлар ва маҳаллий "аткаминер"лар ишлай бошлади. Қорақалпоғистон Россия Федерацияси таркибига кирганидан кейин бу ерга "десант" ташлаш сиёсати янада авж олди. Область партия ташкилотини Марказдан юборилган Т.Чурбанов ва И.Морин бошқарди.

Маълумки, шўролар даврида миллий республикаларда партия ва ижроия идораларининг биринчи раҳбари маҳаллий аҳолидан бўлса, ундан кейинги лавозим рус тилида сўзлашувчилардан бирига топширилган. Муҳим масалаларнинг барчасини ана шу иккинчи раҳбар ҳал қилган. Биринчи раҳбарлардан қайси бири миллий хусусиятларни сақлаб қолишга уринса, дарҳол миллатчиликда айбланган ва унга "халқ душмани" тамғаси ёпиштирилган.

Тоталитар тизимнинг яна бир стратегияси — таълим тизими воситасида одамларни коммунистик ғояга содиқ қилиб тарбиялаш эди. Иттифокдаги бошқа республикалар каби Қорақалпоғистонда ҳам зиёлилар муттасил кузатув остида бўлган. Айниқса, адабиёт ва санъат соҳасида қаттиқ сиёсат юритилди. Ижод аҳлига шаклан миллий, мазмунан коммунистик руҳдаги асарлар яратиш вазифаси юкланди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Хулоса сифатида шуни эътироф этиш жоизки, Қорақалпоғистоннинг шўро давридаги тарихини илмий асосда ўрганишда архив материаллари, илмий-назарий тадқиқотлар, тарихий ва адабий манбалар катта аҳамиятга эга. Чунки улар мустабид тузумнинг асл қиёфасини кўрсатиши баробарида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ўз миллати шон-шавкатини юксалтириш борасидаги интилишларига ижобий таъсир кўрсатади.

Раҳимназар БОЗОРБОВЕВ,
тарих фанлари номзоди

Хоразм халфачилиги

Халқимизнинг маънавий-маърифий ҳаётида Хоразм воҳаси маданияти, жумладан, санъати ўзига хос йўналишга эга. "Хоразм мактаби" ёки "Хоразм услуги" деб аталадиган мазкур йўналишнинг бошқа ҳудудларниқига ўхшамаган жиҳатлари жуда кўп.

Шу маънода кўҳна Хоразмни санъат ва маданият маскани дея таърифлаш мумкин. Бу ерга хос бўлган маданият ва санъат йўналишларида соф миллий анъаналар яхши сақланиб келинаётгани айниқса эътиборлидир.

Воҳа санъатининг бетакрор кўринишларидан бири халфачилиқдир. Бу ноёб санъат тури нафақат Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида, балки дунёнинг ҳеч бир халқида учрамайди.

Хоразмда турли оммавий сайллар, ҳосил байрамлари, тўй ва аза маросимларида хотинқизлар даврасини маънавий жиҳатдан бойитишда халфа деб аталувчи аёл хонандаларнинг ўрни бўлакча. Луғавий жиҳатдан ёндашганда, "халфа" истилоҳи "устонинг (устознинг) шогирди" деган сўздан келиб чиққан.

Одатда халфалар ижрочилик йўналиши бўйича икки гуруҳга бўлинади: диний-маърифий ва севги-муҳаббат мавзуида ижод қилувчилар.

Диний-маърифий йўналишга мансуб халфалар аза ва маъракаларда ибратли ҳадисларни, диний урф-одатларни халққа яқин тилда, яъни оммавий шаклда тушунтирган бўлса, тўй-томошаларга борадиган халфалар эса халқ оғзаки ижодига мансуб ашула, лапар ва айтишувларни ижро этган.

Бундан ташқари, халфачилик аънанасига биноан, тўйга қатнашадиган халфа азага, аза маросимларидаги халфа эса тўйга ижрочи сифатида бормайди. Улар шу жиҳатдан бир-бирдан фарқ қилади.

Шунингдек, оддий аёл ашулачилар ҳам халфа деб юритилса-да, улар фақат ашула айтиш билан чекланмай, санъатнинг бошқа турларидан ҳам хабардор бўлган. Масалан, айрим халфалар йирик эпик асарлар ва уларнинг парчаларини ҳам маҳорат билан ижро этган.

Халфачилик таркибига кўра ҳам икки гуруҳга бўлинади: яккахон ва ансамбли халфалар. Биринчи гуруҳга мансуб халфалар дoston ва кўшиқларни созсиз ижро этади. Улар дostonларни ёддан ёки кўлёзма ва китоблардан ёқимли, жарангдор оҳангда ўқиш, “ёр-ёр”, “келин салом”, “муборак” мазмунидаги тўй-томоша кўшиқларини ижро этиш билан шуҳрат қозонган. Розия Матниёз қизи, Саодат Худойберганова, Пошшо Саидмамат қизи, Анбаржон Рўзметова ва Анорхон Раззоқова яккахон “халфа” сифатида элга танилган.

Ансамбли халфалар кўпинча уч кишидан ташкил топган. Бунда устоз халфа гармон чалиб, ашула айтган, доирачиси унга жўр бўлган ва баъзан рақсга тушган. Рақосалар эса қайроқ билан даврани қиздирган. Ялла ва шўх лапарлар айтилганда, аксарият ҳолларда доира чалинган. Буларнинг бирлашуви эса ўзига хос ансамбли ташкил этган. Улар халқ дostonлари, тўй кўшиқлари, лапар ва яллаларни, ўзлари яратган ёки бошқа замондош ижодкорлар асарларини гармон ҳамда доира жўрлигида куйлаган.

Бугунги кунда кенг тарқалган халфаларнинг асосий сoзи — гармонни Хивага XIX аср ўрталарида Шарқий Овруподан савдогарлар олиб келган. Гармоннинг икки пардали, яъни тугмачали ва аккордеон пардали (пиноно) шакллари бўлган.

Аккордеон ўзбек миллий муסיқасига мос тушган ва бу сознинг кириб келиши халфачиликнинг янада сайқалланишига имконият

яратган. Айниқса, ижодкор аёллар кўрмай туриб ҳам соз тугмаларини бармоқ билан осон топиши, қолаверса, бошқа мусиқа анжомларига қараганда чалиниши қулай бўлгани боис айнан гармон кенг қўлланилган.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, илгари пиёла, қайроқтош ёки дутор билан ашула айтган аёлларга нисбатан халфа атамаси ишлатилмаган. Улар оддийгина кўшиқчи аёл деб аталган. Гармон кириб келиши билан ана шу кўшиқчи аёллар халфа деб атала бошлаган.

Халфачилик бир-биридан ҳудудий жиҳатдан ҳам фарқланади. Масалан, Хива, Урганч ва уларга яқин бошқа туманларда гармон ҳамда доира жўрлигида куйланса, Хонқа, Тўрткўл ва Шоббозда (ҳозирги Беруний) кўпинча пиёлани бир-бирига урган ҳолда кўшиқ айтади.

Ожиза, Онабиби Қори сингари илк халфалар маҳорати ҳамда ноёб овози билан эл орасида машҳур бўлган. Ожиза халфа асосан севги-муҳаббат мавзуида жўшқин шеър ва кўшиқлар яратган. Унинг “Сиз бу гулни қайси боғдан олдингиз?”, “Тарғунча”, “Уялман”, “Хабар галмиш”, “Қайдадир билмам дилдорим”, “Тўлиной”, “Ўлгунча сени дерман” каби кўплаб кўшиқлари ҳозиргача оғиздан-оғизга ўтиб, санъат шинавандаларини мафтун этиб келмоқда. Бу кўшиқлар ўзбек хотин-қизларига хос бўлган ор-номус, вафодорлик, инсонни бутун борлиги билан севиш, гўзал туйғулارни юрак тубида асраш, соф муҳаббатни улуғлаш каби эзгу ғоялар билан жилоланган.

Умуман олганда, халфачилик санъати узоқ тарихга эга бўлиб, унинг негизида кенг маънода бахшичилик санъати мужассамлашган. Шунингдек, халқ дostonлари мактаби ҳам ана шу санъатга дахлдордир. Ҳозирги кунда ҳам Хоразм воҳасида кўплаб халфалар ижод қилмоқда. Улар турли мавзуларда кўшиқлар куйлаб, кўҳна миллий қадриятларимизни сақлаш баробарида маънавий ҳаётимизнинг янада юксалишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Демак, аждодлардан бизгача етиб келган ушбу меросни келажак авлод учун ҳам асраб-авайламоғимиз даркор. Бунинг учун халфаларни турли бадиий уюшмаларга бириктириш, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, улар ижодини тарғиб-ташвиқ этиш ишларини йўлга қўйиш лозим.

Гўзал РАЗЗОҚОВА,

Жиззах Педагогика институти ўқитувчиси

SUMMARY

Information security doesn't just mean a technical problem relating to the protection of communication technologies. It is a global issue that touches every aspect of society, such as the economy, politics, and even ecology. It is also a complicated process that incorporates moral values, language, culture, thinking, national self-awareness and helps a nation to live long. Political expert Shahodat Murodova in her article entitled "The volatile world" dwells on this issue.

Script is one of the great inventions of human society. It plays an important role in the socio-political and cultural life of humankind. Central Asia, and Uzbekistan in particular, is considered to be an ancient hub where script culture was developed. Scientific findings show that the history of the script culture of the people who lived on this soil is two thousand seven hundred or two thousand eight hundred years old.

Our scientists are making a great effort to research the history of script culture development, the most ancient scripts and related heritage. "The cradle of script culture" is a round-table discussion where thoughts and ideas of several such scientists are articulated.

"Literature is an art of word. It is a pillar of a nation's thoughts and mentality. It is also valuable for being a platform for expressing high ideals as well as improving the potential of the language of literature", says poet and translator Fakhridin Nizom in "What do you think, my contemporary?" section of the magazine's current issue. Views on literature, the present literary process, traditional and modern tendencies being observed and literary criticism are the main topics of the discussion.

E

very nation in the world respects Shakespeare. There is no national language in the world which Shakespearean heroes don't speak. Thus, Shakespeare is a symbol of high culture. Literary scientist Ibrohim Haqqul's "The light of Shakespeare" is an article where many new views on famous works by this great playwright can be found.

I

t is a very difficult, serious and delicate task to identify the historical basis and meanings of the word "Uzbek". "Rabghuzi's happiness" is an article by late scientist Pulat Zohidov which raises this issue. In an attempt to prove his convictions by using "Qisasi Rabghuziy" (Rabghuzi's story), a famous ancient masterpiece, the author traces historical roots of the etymology of the word "Uzbek".

G

ulbadanbegim — is the only woman historian in the Medieval East. Her well-known work "Humoyunnoma" is about the history of the rule of Humoyunshoh in northern India. This work was first translated into Uzbek in 1959. The demands of the times necessitate a fresh version of the translation, which has recently been undertaken by Prof. Ahmad Qurbonbekov. Several excerpts from this translation are kindly presented to the reader's attention.

*"Тафаккур" журналини "Шарқ зиёкори" китоблар марказининг Тошкент шаҳри ва вилоятлардаги барча шахобчаларидан харид қилишингиз мумкин.
Мурожаат учун телефон (Тошкент): 136-55-08*

Жавлон УМАРБЕКОВ. "Нурга чулганган қор"

ТУП 1735с

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2008

